

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**“MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALI VƏ
ÖZBƏK SATİRİK ƏDƏBİYYATI**

İxtisas: 5717.01 – Türk xalqları ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **İlhamə Qəribəğa qızı Sultanova**

Elmi rəhbər: _____ filologiya elmləri doktoru, dosent
Almas Qasım qızı Binnətova

BAKI – 2024

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. “MOLLA NƏSRƏDDİN” ƏDƏBİ HƏRƏKATI VƏ AZƏRBAYCAN-ÖZBƏKİSTAN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ	13
1.1. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrinin inkişafını şərtləndirən əsas ictimai-mədəni faktorlar və “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaranması	13
1.2. “Molla Nəsrəddin” jurnalının Azərbaycanda və Özbəkistanda milli-mədəni proseslərin və mətbuatın inkişafına təsiri	22
1.3. Mollanəsrəddinçilərin Özbəkistana səfərləri və həmkarlığın növbəti mərhələsi	32
II FƏSİL. “MOLLA NƏSRƏDDİN” VƏ ÖZBƏK MAARİFÇİ-SATİRİK PUBLİSİSTİKASININ ƏSAS İNKİŞAF TƏMAYÜLLƏRİ	44
2.1. Erkən özbək publisistikasında “Molla Nəsrəddin” ideyaları və mövzularının ifadəsi	50
2.2. Mirzə Cəlil və Mahmudxoca Behbudinin publisistikasında yeni mədəniyyət və milli dil problemi.....	65
2.3. Özbək satirik publisistikasında “Molla Nəsrəddin” üslubu. Abdulla Qədirinin felyetonları.....	76
III FƏSİL. “MOLLA NƏSRƏDDİN” VƏ ÖZBƏK SATİRİK POEZİYASI	88
3.1. Mollanəsrəddinçilərin və özbək satiriklərinin poeziyasında tematik- problematik paralellər. Milli oyanış motivləri və ziyalı obrazı.....	88
3.2. “Molla Nəsrəddin” ənənələri və Abdulla Əvlaninin satiraları.....	114
NƏTİCƏ	132
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	139

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Qədim və zəngin tarixə malik Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi münasibətlərinin inkişafında və bu əlaqələr tarixinin öyrənilməsində müstəqillik dövründə bir dinamiklik müşahidə edilir: keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuş mənəvi-mədəni münasibətlərimizin sistemli şəkildə araşdırılması elmi-ədəbi əlaqələrin intensivləşməsinə stimül yaradır, həm də qloballaşma şəraitində ortaq milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və inkişafına yardımçı olur. Bu baxımdan Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi-mədəni əlaqələrinin konkret mövzular üzrə dərinlən və daha konstruktiv metodlarla öyrənilməsi aktualıq kəsb etməkdədir.

Hər iki ölkə ədəbiyyatşünaslığının qarşısında duran mühüm problemlərdən biri də “Molla Nəsrəddin” jurnalının Türkünstan ədəbi-mədəni mühitinə uzun müddət davam etmiş təsirini araşdırmaqdan ibarətdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaranması ilə Azərbaycanın mənəvi-mədəni mühitində böyük yenilənmənin əsası qoyuldu. Cəlil Məmmədquluzadənin rəhbərliyi ilə dövrün tanınmış ədib, şair, yazıçı və jurnalistləri “Molla Nəsrəddin”i satirik mətbuatın zirvəsinə ucaldaraq ədəbi məktəb səviyyəsinə çatdırdılar. Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı tarixində “Molla Nəsrəddin” jurnalı orijinal üslubu, dəst-xətti, rəngarəng satirik janrları ilə yeni ədəbi mərhələnin başlanğıcı oldu. “Molla Nəsrəddin” jurnalı sərəhdələri aşaraq demokratik ideyalarını yayır, bəşəriyyəti azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəyə səsləyir, zülüm və istibdadın zəncirini qıraraq xoşbəxt bir cəmiyyətin yaradılmasının labüdlüyünü bəyan edirdi. Jurnal bu yüksək amalın təbliğatçısına çevrildiyindən Qafqazdan Rusiyaya, Yaxın və Orta Şərqi qədər geniş bir coğrafi ərazidə yayılmış, Orta Asiya, Kırım, Bakı, İrəvan, Kazan, Ufa, Həştərxan, Orenburq, Təbriz, Tehran, Ərzurum, İstanbul, Qahirə, Bombay, Kəlküttə və başqa şəhərlərdə minlərlə oxucunun rəğbətini qazanmış, bir çox qardaş xalqların sevimli nəşrinə çevrilmişdi. Özbəkistanda çıxan məşhur “Muştum” jurnalı yazırdı ki, “Molla Nəsrəddin” İrandan Şərqi Türkünstana qədər, Azərbaycandan Tatarıstana, Başqırdıstandan, Qazaxıstandan, hətta Kırımdan Dağıstana qədər öz əlini uzadıb, yatmış qardaşlarını, qafil müsəlmanları yuxudan oyatdı [22, s. 258].

Mollanəsrəddinçilərin yeni dövr Şərq və türk xalqları, o cümlədən özbək satirik ədəbiyyatının formalaşması və inkişafındakı rolunun ədəbi-tarixi kontekstdə hərtərəfli öyrənilməsi hər iki ölkənin filoloq alimləri qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Doğrudur, mövzu ilə ilgili həm Azərbaycanın, həm də Özbəkistanın nüfuzlu ədəbiyyatşünasları ötən əsrdə və yeni əsrin əvvəllərində bir sıra qiymətli araşdırmalar aparmışlar. Lakin ümumilikdə Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi fonunda bu problemin tədqiqi, etiraf edilməlidir ki, müasir elmi tələblərin səviyyəsinə cavab vermir. Məhz bu səbəbdən də adı çəkilən mövzu ədəbiyyatşünaslığımız qarşısında həlli vacib problem kimi dayanmaqdadır. Əlavə edək ki, mövzunun tədqiqi həm Azərbaycan-özbək elmi-ədəbi əlaqələri və müasir özbəkşünaslıqla bağlı, həm də “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin təsir dairəsi haqqında yeni faktlar üzə çıxarmağa, daha optimal nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Türk-müsəlman dünyasının birinci satira jurnalı kimi “Molla Nəsrəddin”in Şərq ölkələrində satirik mətbuatın və ədəbiyyatın, demokratik ictimai fikrin inkişafına ciddi təkan verdiyini, Şərq aləminə satira günəşinin ilk dəfə “Molla Nəsrəddin”dən doğduğunu, Şərqin oyanışı, dirçəlişi və istiqlal uğrunda geniş, sistemli və ardıcıl mübarizənin məhz bu jurnalla başladığını diqqətə çatdıran akademik İsa Həbibbəyli bildirir ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalı Azərbaycanda milli azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizənin ədəbiyyatda və mətbuatdakı sərkərdəsidir. Azərbaycan ədəbiyyatının və mətbuatının tarixində “Molla Nəsrəddin” jurnalı xüsusi ədəbi məktəb yaratmış ilk mətbu orqanı olmuşdur. Bu döyüşkən, demokratik və milli ziyalı ordusunun baş komandanı Cəlil Məmmədquluzadə, uzaq vuran topu Mirzə Ələkbər Sabir idi [21]. “Molla Nəsrəddin” şeir məktəbinin üzvləri isə Əli Nəzmi, Məmməd Səid Ordubadi, Əliqulu Qəmküsar, Mirzəli Möcüz Şəbüstəri, Bayraməli Abbaszadə, Əli Razi Şamçızadə, Əliabbas Müznib, Əli Məhzun, Məhəmmədəli Sabit, Mirzə Cabbar Əsgərzadə və başqaları idi. Ədəbiyyatşünaslar 30-dan artıq satirik şeiri olan Cəlil Məmmədquluzadəni bu ədəbi məktəbin həm də şeir qoluna aid edirlər.

“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi ilə Türküstanın əlaqələrindən bəhs edərkən bir problemə xüsusi diqqət yetirmək zəruridir. Məsələ bundadır ki, biz “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi deyərək yalnız azərbaycanlı yazarları nəzərdə tutmaqla

kifayətlənməməliyik. Eyni dövrdə jurnal səhifələrində öz əsərlərini çap etdirən başqa qardaş müsəlman ölkələrinin, o cümlədən Türkünstan yazıçı və publisistlərinin fəaliyyətini də nəzərə almalıyıq. Yəni problemi araşdırarkən onun mürəkkəb və özünəməxsus xarakterə malik olduğunu yadda saxlamalıyıq. Məşhur Azərbaycan mollanəsrəddinçiləri ilə bir sırada Türkünstanda yazıb-yaradan Mahmudxoca Behbudi, Münəvvərqarı Əbdürəşidxanov, Abdulla Əvlani, Siddiqi Səmərqəndi Əczi, Mirmöhşün Şirməhəmmədov, Təvəlla, Sədrəddin Ayni, Əbdürauf Fitrət, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Abdulla Qədiri və başqalarını da “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin fəal üzvləri və davamçıları hesab etmək məqsədemüvafiqdir. Demək, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin qardaş xalqlar ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələrindən bəhs edərkən bu prosesdə iştirak edən müəllifləri sadəcə olaraq ədəbi təsir və əlaqə tərəfləri kimi yox, həm də bənzər və eynicinsli ədəbi mühitlərin icraçıları kimi dəyərləndirmək lazımdır. Bu mənada “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi ilə jurnalın Türkünstandakı müəllifləri və müxbirlərinin yaradıcılıq ünsiyyətini həm ədəbi əlaqələr hadisəsi kimi, həm də bilavasitə bu ədəbi məktəbin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirmək bu mürəkkəb ədəbi prosesi ümumiləşdirməyə əlverişli imkan yaradır. Türk xalqlarının ədəbiyyatları və mədəniyyətlərinin inkişafı tarixində buna bənzər ədəbi-mədəni hadisələr az deyil və bu proseslər ədəbi təsir və əlaqə məsələləri ilə bərabər, ümumtürk ədəbi-mədəni mühitləri barədə düşünməyə təkan verir və türkdilli ədəbiyyatları daha çox məhz bu müstəvidə araşdırmağı zəruri edir.

Ümumən, yeni dövr – XIX-XX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında satiranın meydana gəlməsi, xüsusən “Molla Nəsrəddin”ə qədərki və sonrakı milli satiramızın inkişaf mərhələləri və özəl xüsusiyyətləri barəsində ədəbiyyatşünaslığımızda xeyli ciddi uğurlara imza atılmışdır. Ustad ədəbiyyatşünas alim, professor Mir Cəlalin “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” [47], “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” [48], professor Kamran Məmmədovun “XX əsr Azərbaycan gülüşü” [45], “XIX əsr Azərbaycan şeirində satira” [46], akademik Tofiq Hacıyevin “Molla Nəsrəddin”in dili və üslubu” [16], “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili” [17], AMEA-nın müxbir üzvü Yaşar Qarayevin “Yaradıcılıq metodu. Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığı” [27], Qulam Məmmədlinin “Molla Nəsrəddin” (Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətinin

salnaməsi) [43], “Azərbaycan teatrının salnaməsi” [41], Firidun Hüseynovun “Molla Nəsrəddin” və molla nəsrəddinçilər” [23], Xeyrulla Məmmədovun “Əkinçi”dən “Molla Nəsrəddin”ə qədər” [44], Əziz Mirəhmədovun “Azərbaycan “Molla Nəsrəddin”i” [49], “Sabir” [50], İsa Həbibbəylinin “Böyük demokrat Cəlil Məmmədquluzadə” [18], Allahverdi Məmmədlinin “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbində azərbaycançılıq” [38], “Molla Nəsrəddin”in milli ədəbi dəyərlər sistemi yeni araşdırmada [39], Əbülfəz İbadoglundun “XIX əsr Azərbaycan şeirində satira” [26], Ataxan Paşayevin “Molla Nəsrəddin”: dostları, düşmənləri” [60], Himalay Qasımovun “Molla Nəsrəddin” jurnalının və Ədəbiyyat İnstitutunun ilk ensiklopediyası [30], Asif Rüstəmlinin “Bayraməli Abbaszadə: mühiti və mücadiləsi” [61], Bədirxan Əhmədovun “Azərbaycan satirasının inkişaf problemləri” [12], Yaşar Qasımbəylinin “Milli oyanış və özünəqayıdış lirikası” [28], “Cəlil Məmmədquluzadə 150 il” [9], “Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası” [10], Gülbəniz Babayevanın “Molla Nəsrəddin” jurnalı və milli ədəbi dəyərlər” [6] tədqiqatları, kitab və monoqrafiyaları filologiya elmimizin uğurlarını əks etdirir. “Molla Nəsrəddin” və özbək satirik ədəbiyyatı problemi isə indiyə kimi ədəbiyyatşünaslıqda elmi-nəzəri cəhətdən xüsusi olaraq öyrənilməsə də, XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan-Türküstan ədəbi-mədəni əlaqələrini araşdıran Azərbaycan və Özbəkistan ədəbiyyatşünasları, sənətşünasları və hər iki qardaş ölkənin mətbuat tarixini araşdıran alimlər tərəfindən bu məsələyə toxunulmuş, qeyd etdiyimiz mövzu barəsində müxtəlif elmi əsərlərdə, dissertasiyalarda, monoqrafiya və məqalələrdə qiymətli elmi mülahizələr irəli sürülmüşdür. “Molla Nəsrəddin” və özbək satirik ədəbiyyatı ilə bağlı ilk fikir və mülahizələr 1923-cü ildən nəşrə başlamış “Muştum” jurnalının əsasını qoyanlardan və ilk fəal müəlliflərindən olan məşhur özbək romannəvisi və publisisti Abdulla Qədiriyyə, özbək satirik nəsrinə və poeziyasının görkəmli nümayəndəsi olan Qafur Qulama məxsusdur. Bu müəlliflərin “Molla Nəsrəddin”lə əməkdaşlıq əlaqələrini müəyyən edən və ilk dəfə bu barədə mətbuatda çıxış edən akademik Vahid Abdullayev [84] və Toxtasın Cəlalov [111] olmuşdur. “Molla Nəsrəddin” jurnalının Orta Asiya ilə mədəni əlaqələrinin işıqlandırılması baxımından Nazim Axundovun və “Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920-ci illər)” [2] və “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri tarixi” [3] monoqrafiyaları da mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ümumiyyətlə, 60-cı illərdən başlayaraq Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi-mədəni əlaqələrinin öyrənilməsi tarixində ciddi bir dönüş başlanır və bu proses müstəqillik dövrü ədəbiyyatşünaslığında da davam etməkdədir. Belə ki, ötən əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində, xüsusən 1962-ci ildən başlayaraq Mirzə Ələkbər Sabirin anadan olmasının yüz illiyinin təntənəli surətdə qeyd olunması prosesində dahi satirik şairin Türkünstanla həmkarlıq əlaqələrinin yeni səhifələrinin kəşf edilməsi fonunda özbək satirik şairlərinin də “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə yaradıcılıq ünsiyyətini təsdiq edən yeni fakt və materiallar ədəbi ictimaiyyətə məlum oldu. Azərbaycan molla-nəsrəddinçiləri ilə özbək satiriklərinin yaradıcılıq əlaqələrini təsdiq və təsbit edən xeyli ədəbi əsərlər, mətbuat materialları üzə çıxarıldı. “Molla Nəsrəddin” və özbək ədəbiyyatı probleminin işıqlandırılması tarixində silinməz iz qoymuş elmi tədqiqatlar sırasında Qulamhüseyn Əliyevin “XX əsr Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri (1920-1960-cı illər)” [13] adlanan dissertasiya işini, “Azərbaycan-özbək ədəbi-mədəni əlaqələrinə dair” [14], “Molla Nəsrəddin” və özbək həyatı” [15] və başqa məqalələrini, Mamacan Rəhmanovun “Özbək teatrı tarixi” [141], Naim Kərimovun “Ədəbiyyat və tarixi cərəyan” [112], Səid Əliyevin “Ədəbi əlaqələr və özbək dramaturgiyası” [146] kitablarını qeyd etmək lazımdır. Molla-nəsrəddinçilərin satirik özbək poeziyasına təsiri mövzusunda mühüm araşdırmalardan professor Pənah Xəlilovun “Həmzə Həkimzadə Niyazi və Azərbaycan ədəbiyyatı” [24], Akif Bağirovun “Sabir və Əczi” [7], Yaşar Qasimovun Özbəkistan və Azərbaycan mətbuatında çap etdirdiyi “Dostluq və qardaşlıq nəğməkarı” [122], “Dostluq mənbələri” [123], “Qardaşlıq duyğuları” [31], “Həmzə və Azərbaycan poeziyası” [126], “Həmkarlıq səmərələri” [124], “Həmzə və Sabir” [127], “Həmzə Həkimzadə Niyazi və Azərbaycan ədəbiyyatı” [125], “Sabir və XX əsr özbək satirası” [32], “Tanış talelər” [128], “Vətənpərvər şair” [129] və başqa məqalələrini, Azərbaycan və Özbəkistan ədəbiyyatşünas alimlərinin həmkarlıqda ərsəyə gətirdiyi “Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələrindən səhifələr” toplusunu, xüsusən, həmin topluya daxil olan professor Səid Əliyevin “1917-1929-cu illərdə Özbəkistanda Azərbaycan teatr və dramaturgiyası” [148], Qulamhüseyn Əliyevin “Qardaş ədəbiyyatların mövzu və obrazlar birliyi” [145] tədqiqatları öz aktuallığı ilə seçilir. Ötən əsrin 80-ci illərində meydana çıxan mühüm elmi araşdırmalardan professor Bəyalı Qasimovun XX əsrin

əvvəllərindəki özbək demokratik poeziyasının inkişaf tarixindən və xüsusiyyətlərindən bəhs edən “Axtarıb tapdıqlarım” [117] monoqrafiyasını, “Məsləkdaşlar: Behbudi, Əczi, Fitrət” [118], “Milli oyanış” [119], Şirəli Turdiyevin “XX əsrin əvvəllərində özbək-Azərbaycan ədəbi əlaqələri” [152], Həmidulla Baltabayevin “Naməlum Fitrət” [100], “Fitrat və İstiqlal mənəviyyəti” [97] tədqiqatlarını, Almas Ülvinin (Binnətova) “Azərbaycan - özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri” [77] monoqrafiyasını, “Molla Nəsrəddin” və özbək ədəbiyyatı” [78], “Şərq satira məktəbinin ustadı” [82], “Molla Nəsrəddin” və özbək satirik ədəbiyyatı” [80], “Özbək satirasının ustadı” [81], Almas Ülvi və Yaşar Qasımbəylinin “Mirzə Cəlilin Türküstan yeni səfəri” [82] və başqa məqalələri qeyd etmək məqsəduyğundur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Mollanəsrəddinçilərin və onların türküstanlı həmkarlarının bədii-publisistik əsərləri, mühərrirlik və jurnalistlik fəaliyyəti bu tədqiqatın əsas obyektidir. Keçən əsrin əvvəllərindən bu günümüzə qədər “Molla Nəsrəddin” və özbək satirik ədəbiyyatı”, mətbuatı, ümumən, ədəbi-mədəni həyatı ilə bağlı aparılmış müxtəlif aspektli araşdırmalar, bildirilmiş fikir və mülahizələr, ümumiləşdirmə və dəyərləndirmələr isə bu dissertasiyanın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. “Molla Nəsrəddin və özbək satirik ədəbiyyatı” mövzusunun ətraflı tədqiq etmək üçün bir sıra elmi-nəzəri problemləri müqayisəli-tipoloji müstəvidə təhlil etmək nəzərdə tutulur:

- “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin Özbəkistanın milli və ədəbi-mədəni həyatına təsirinin əsas ictimai-siyasi və iqtisadi-mədəni səbəblərini açıb göstərmək;
- XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan - Özbəkistan ədəbi-mədəni əlaqələrinin mahiyyətini və əsas inkişaf yollarını müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycan-özbək ədəbi-mədəni əlaqələrinin dərinləşməsində “Molla Nəsrəddin” jurnalının rolunu və mövqeyini təyin etmək;
- Mollanəsrəddinçilərin Özbəkistanın ədəbiyyat və mədəniyyət nümayəndələri ilə həmkarlığı əsasında XX yüzilin əvvəllərindəki ədəbi əlaqə və ədəbi təsir hadisələrinin spesifikasiyasını və özünməxsusluğunu aşkarlamaq;
- “Molla Nəsrəddin” jurnalının Türküstan xalqları mədəniyyətinə, o cümlədən özbək ədəbi-mədəni mühitinə çoxcəhətli və çoxspektrli təsiri kontekstində o dövrdəki

ədəbi-mədəni münasibətlərimizin real və ümumi elmi-mənzərəsini yaratmaq;

– Mollanəsrəddinçilərlə özbək şair və yazıçıların yaradıcılıq ünsiyyətinin XX əsr ədəbiyyatı üçün dərslərini, gələcək ədəbi nəsillər üçün mühüm əhəmiyyətini vurğulamaq.

Tədqiqatın metodları və elmi-nəzəri mənbələri. Tədqiqatın metodoloji əsasını və elmi-nəzəri mənbələrini indiyə qədər komparativistika və ədəbi əlaqələr tarixinin öyrənilməsinə ciddi töhfələr vermiş görkəmli dünya, Azərbaycan və Özbəkistan ədəbiyyatşünaslarının zəngin elmi tədqiqatları təşkil edir. Tədqiqat prosesində, əsasən, ədəbi-tarixi və müqayisəli-tipoloji təhlil metodlarından yaradıcı surətdə istifadə edilmişdir. Tədqiqat işi “Molla Nəsrəddin” jurnalı və özbək satirik ədəbiyyatı” problemini obyektiv şəkildə və çağdaş elmi-nəzəri tələblər səviyyəsində öyrənmək üçün müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq elminin ən mühüm və son nailiyyətlərinə əsaslanaraq yerinə yetirilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. “Molla Nəsrəddin” və özbək satirik ədəbiyyatı” problemini tədqiq edib, mövzunu tam şəkildə əhatə etmək üçün müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

– “Molla Nəsrəddin” jurnalı yalnız Azərbaycan mədəniyyəti tarixində deyil, Şərqi xalqlarının ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində yeni eranın əsasını qoymuş, müsəlman və türk dünyasında ilk demokratik və satirik mətbuat orqanı kimi milli-mədəni və mənəvi-estetik dəyərlərin dəyişməsində və yenilənməsində misilsiz rol oynamışdır.

– “Molla Nəsrəddin” jurnalının və ədəbi məktəbinin ədəbi-mədəni münasibətlərin intensiv inkişafına, əvvəlki əsrlər və dövrlərlə müqayisə olunmayacaq dərəcədə qüvvətli təsiri təkcə müsəlman ölkələri ilə məhdudlaşmamış, müsəlman olmayan bir çox Asiya məmləkətləri də “Molla Nəsrəddin” həqiqətlərindən bəhrələnmişdir.

– Türk dünyasının və xalqlarının taleyinin mollanəsrəddinçilərin diqqət mərkəzində, əsas tənqid və müraciət hədəfləri sırasında olması dissertasiyada yeni materiallar və faktlar əsasında bir daha təsdiq edilir.

– Mollanəsrəddinçilərin Türkünə bağlı səfərləri və fəaliyyəti yeni mənbələr və faktlar əsasında araşdırılmış, Mirzə Ələkbər Sabirin məşhur özbək satirikləri Siddiqi Səmərqəndi Əczi, Təvəlla, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Abdulla Əvlani və başqaları ilə

yaradıcılıq əlaqələrini təsdiq edən bir sıra mühüm poetik uyğunluq və yeniliklər vurğulanmışdır.

– Dissertasiyada ilk dəfə olaraq görkəmli özbək şairi və maarifçisi Abdulla Əvlaninin sabiranə üslubda yazılmış onlarla şeirindən bəhs edilmiş, ümumiyyətlə, Abdulla Əvlaninin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqələri geniş elmi-nəzəri müstəvidə araşdırılmış, onun bir maarifçi və satirik publisist kimi formalaşmasında Cəlil Məmmədquluzadənin ustad təsirinin həlledici rol oynadığı göstərilmişdir.

– Dissertasiyada Abdulla Qədirinin həm də kəskin satirik üsluba malik həvcvi olmasından ilk dəfə bəhs olunmuş, onun satirik əsərlərinin və felyetonlarının ətraflı təhlili əsasında “Molla Nəsrəddin” manerasına uyğunluqlar aşkara çıxarılmış, hətta Abdulla Qədirinin bir sıra felyetonlarında Mirzə Ələkbər Sabir satiraları ilə ifadə tərzinin həmahəngliyi diqqətə çatdırılmışdır.

– Azərbaycan və özbək ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq Əbdürauf Fitrətin maarifçi və fəlsəfi publisistikasının “Molla Nəsrəddin”lə bağlılığı, Cəlil Məmmədquluzadə və Əbdürauf Fitrətin dini fanatizmə qarşı mübarizədə əsas məsələlərdə yekdilliyi müəyyən edilmiş, Əbdürauf Fitrətin publisistikasının “Molla Nəsrəddin” və Mirzə Cəlillə güclü yaradıcılıq ünsiyyətindən bəhs etməyə geniş imkan yaratması nəzərə çatdırılmışdır.

– Dissertasiyada müdafiə olunan əsas müddəalardan biri də ondan ibarətdir ki, biz “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi anlayışına və termininə daha geniş müstəvidə yanaşmağa çalışmalı, mollanəsrəddinçilər deyərkən yalnız Azərbaycan ədəbi mühitində fəaliyyət göstərən qələm əhli ilə kifayətlənməməliyik. “Molla Nəsrəddin”ə qonşu ölkələrdən, xüsusən türk dünyasının əksər vilayət və mədəni mərkəzlərindən məktublar, ərizə və şikayətlər, şeir və hekayələr göndərən, bununla da jurnalın böyük və möhtəşəm auditoriyasının formalaşmasına yardımçı olan peşəkar və ya həvəskar müəlliflərə də mollanəsrəddinçi kimi baxmağımız daha doğru və obyektiv yanaşmadır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Öncə qeyd etməliyik ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalı və özbək satirik ədəbiyyatı” mövzusu Azərbaycan və Özbəkistan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfədir ki, dissertasiya şəklində öyrənilməkdədir. Tədqiqat prosesində ədəbi-mədəni əlaqələrimizin mahiyyətinə və inkişaf tarixinə orijinal elmi-nəzəri yanaşma

formalaşdırılmış və aşağıdakı mühüm elmi yeniliklər üzə çıxarılmışdır:

– “Molla Nəsrəddin” jurnalının və ədəbi məktəbinin ədəbi təsir miqyasının müəyyənləşdirilməsi ötən əsrin əvvəllərindəki mədəni əlaqələrimizin yeni cəhət və əlamətlərini, indiyə qədər məlum olmayan yeni səhifələri aşkarlamağa əlverişli şərait yaratmışdır.

– Problemin bu müstəvidə və müqayisəli-tipoloji meyarlar kontekstində öyənilməsi XX yüzilin əvvəllərindəki Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi qardaşlığının yeni və özəl mərhələsini səciyyələndirməyə imkan vermişdir.

– Tədqiqat prosesində həmin dövr ədəbi-mədəni münasibətlərimizin meydana çıxmasında mühüm rol oynamış bir sıra sənətkarların həmkarlıq əlaqələri dəqiq ədəbi-tarixi faktlar və materiallar əsasında göstərilmişdir.

– Cəlil Məmmədquluzadə və özbək ədəbiyyatı, Cəlil Məmmədquluzadə və Abdulla Əvlani, Cəlil Məmmədquluzadə və Əbdürauf Fitrət, Abdulla Əvlani və Azərbaycan ədəbiyyatı, Mirzə Ələkbər Sabir və özbək satirik poeziyası, Mirzə Ələkbər Sabir və Həmzə Həkimzadə Niyazi, Əliqulu Qəmküsar və Türkünstan və s. kimi mühüm ədəbi-tarixi problemlər ilk dəfə olaraq geniş və komparativistik müstəvilərdə araşdırılmışdır.

– “Molla Nəsrəddin” jurnalı və özbək satirik ədəbiyyatı” mövzusunun araşdırmaq üçün mövcud olan çoxsaylı ədəbi-tarixi faktlar və materiallar Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi-mədəni əlaqələrinin ən mürəkkəb və ən zəngin mərhələsini elmi dəqiqliklə təhlil etməyə və ədəbi əlaqələrimiz tarixinin perspektivlərini dəyərləndirməyə imkan yaratmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. “Molla Nəsrəddin” jurnalı və özbək satirik ədəbiyyatı” mövzusunda dissertasiya XX əsr Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi sahəsində mühüm bir yenilik kimi dəyərləndirilə bilər. Dissertasiyanın materillərindən və elmi-nəzəri xülasələrindən XX əsr Azərbaycan-özbək və ümumən, qardaş türk xalqlarının qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi prosesində mühüm mənbə kimi istifadə etmək mümkündür. Türk xalqları ədəbiyyatı, XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan və özbək ədəbiyyatı üzrə dərslilər, dərslər vəsaitləri hazırlanarkən, həm də Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri üzrə ixtisas kursları və seminarlarında dissertasiyanın materiallarına və elmi nəticələrinə istinad edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas müddəa və nəticələri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi məcmuələrdə, müəllifin bir sıra Beynəlxalq və Respublika miqyaslı elmi-praktik konfranslardakı çıxışlarında, eləcə də Azərbaycanda və xaricdə müxtəlif elmi məcmuələrdə dərc edilən məqalələrində əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi tədqiqatda qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə müvafiq olaraq müəyyən edilmiş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən fəlsəfə doktoru dissertasiyaları qarşısında qoyulan tələblərə uyğun qaydada yazılmışdır. Dissertasiya işi Giriş (19545 şərti işarə), üç fəsil (I Fəsil – 3 paraqraf, 63047 şərti işarə, II Fəsil – 3 paraqraf, 89841 şərti işarə, III fəsil – 2 paraqraf 70024 şərti işarə), Nəticə (12566 şərti işarə) və İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi 255023 şərti işarədir.

I FƏSİL

“MOLLA NƏSRƏDDİN” ƏDƏBİ HƏRƏKATI VƏ AZƏRBAYCAN-ÖZBƏKİSTAN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ

1.1. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrinin inkişafını şərtləndirən əsas ictimai-mədəni faktorlar və “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaranması

XIX əsrin 80-90-cı illərindən etibarən Türkünstan (*Özbəkistan Sovet Sosialist Respublikası 1924-cü ildə yaradılmışdır. Özbəkistanın da daxil olduğu və sovet dövründə Orta Asiya adlanan bu region 1924-cü ilə qədər Türkünstan adlanmışdır – İ.S.*) xalqlarının regional müstəvidə və qonşu ölkələrlə əlaqələrində bir canlanma müşahidə olunur. Həmin əsrin ortalarından etibarən Türkünstan torpaqlarına müdaxilə etməyə və fəal surətdə daxil olmağa başlayan çar Rusiyası, nəhayət, 1860-cı illərdən sonra öz siyasi-hərbi hücumlarını daha da intensivləşdirdi. 1865-ci ildə Türkünstan ölkəsi Rusiyanın müstəmləkəsinə çevrildi. Qədim və orta əsrlər feodal üsuli-idarəsinin hakim mövqelərə malik olduğu bir məmləkətin həyatında tamamilə yeni eranın əsası qoyuldu. Bu yenilənmə və dəyişikliklər ictimai-siyasi və mədəni-iqtisadi həyatın, demək olar ki, bütün sahələrini ehtiva edirdi. Təbii ki, çar Rusiyası yadelli və işğalçı bir dövlət kimi Türkünstan xalqlarına qətiyyənlə ictimai-siyasi azadlıqlar və iqtisadi-mədəni tərəqqi töhfə etməyi nəzərdə tutmamışdı. Amma qəsbkar dövlətin öz müstəmləkəsi ərazisində fəaliyyət göstərməsi və yerli xalqları istismar etməsi üçün müəyyən ictimai-inzibati qurumlar, idarə və müəssisələr, müxtəlif təyinatlı ictimai-mədəni institutlar yaradılması zəruri idi. Məhz bu obyektiv zərurət nəticəsində yerli millətlərin həyat tərzinə və ictimai-iqtisadi durumuna təsir edən qarşılıqlı proseslər də gündən-günə geniş vüsət alırdı. Türkünstanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra müxtəlif şəhər və vilayət mərkəzlərində bir-birinin ardınca peyda olmağa başlayan yeni ictimai-mədəni təsisatlar və qurumlar bu qədim və mühafizəkar ölkənin, çətinliklə də olsa, islahatlar və köklü dəyişikliklər yoluna çıxmasında progressiv rol oynadı. Onların sırasında, təbii ki, rus dilində fəaliyyət

göstərən mädəni-maarif müəssisələrini və məktəbləri, tibb ocaqlarını və xəstəxanaları, mädəniyyət-istirahət mərkəzləri və məskənlərini, kollec və gimnaziya tipli xüsusi məktəbləri ayrıca qeyd etmək olar. Türkünstan ölkəsinin qədim mädəniyyət mərkəzləri hesab olunan Aşqabad, Səmərqənd, Daşkənd, Kokand, Əndican və başqa şəhərlərində yeni maarif və mädəniyyət müəssisələrinin fəaliyyəti xüsusilə nəzərəçarpan idi. Məsələn, Daşkənddə birincilərdən olaraq rus dilində qəzetin fəaliyyətə başlaması, Rusiyadan qastrola gələn teatr kollektivlərinin və truppalarının, başqa incəsənət nümayəndələrinin və konsert ansambllarının müntəzəm çıxışları məmləkət miqyasında böyük əks-səda doğurur və yerli xalqların ciddi marağına səbəb olurdu. Beləliklə, Türkünstan XX yüzilə ictimai-mädəni yeniliklərə və islahatlara istiqamətlənmiş qarşısızalınmaz arzularla, yenilməz və güclü həvəslə qədəm qoyurdu.

1905-ci il rus inqilabı təkcə Rusiyanın mərkəzi vilayətlərində deyil, onun ucqarlarında və müstəmləkələrində də milli oyanışın yaranmasına təkan verdi. Böyük bir imperiyanın əhatə etdiyi onlarla müxtəlif mädəni-iqtisadi inkişaf səviyyəsində olan xalqlar öz haqq-hüquqları və ictimai-siyasi azadlıqları uğrunda mübarizəyə başladılar. 1905-ci il rus inqilabından sonra Türkünstan xalqlarının yalnız Rusiya və rus xalqı ilə deyil, eyni zamanda, ucsuz-bucaqsız imperiyanın müxtəlif vilayətlərində və hissələrində yaşayan türk-müsəlman millətləri ilə də mənəvi-mädəni əlaqələri meydana gəldi. Xüsusən Krım, Kazan, Ufa, Tiflis və Bakı şəhərlərindəki mädəni yeniliklər Türkünstanda ciddi əks-səda verirdi. Həmin şəhərlərdə yeni tipli maarif və təhsil ocaqlarının uğurlu fəaliyyət göstərməsi, Rusiya miqyasında güclü əks-səda doğuran qəzet və mətbuat orqanlarının fəaliyyəti Türkünstanın mənəvi-mädəni həyatına təsir etmək qüdrətinə malik idi. Krımda uzun müddət fəaliyyət göstərmiş böyük maarifçi İsmayıl bəy Qaspıralının təsis etdiyi və baş mühərriri olduğu “Tərcüman” qəzetinin nəinki Krımda, Qafqazda, Rusiyada yaşayan müsəlman xalqları arasında, o cümlədən Türkünstanda da müqayisəolunmaz təsir dairəsi və nüfuzu vardı. Türk xalqlarının yeni ictimai-mädəni tarixinin yaradıcılarından biri olan İsmayıl bəy Qaspıralının yaratdığı “üsuli-cədid” məktəblərinin türk-müsəlman millətlərinin ictimai-siyasi və mädəni-maarifi inkişafındakı rolunu ayrıca qeyd etməyə dəyər. Türkünstanın əksər şəhərlərində yerli din xadimlərinin və mühafizəkarların ciddi

müqavimətinə baxmayaraq, böyük müvəfəqqiyyətlə fəaliyyət göstərən “üsuli-cədid” məktəblərinə həvəs və maraq göstərənlərin sayı günbəgün artırdı. Krım, Kazan və Türkünstanın ictimai-mədəni həyatına bilavasitə və güclü təsir göstərən maarif və mədəniyyət mərkəzlərinin sırasında Bakı və Tiflisin mövqeyi də əlahiddə idi. Bu şəhərlərin Türkünstan xalqları arasında inkişaf və tərəqqi simvolu kimi şöhrətlənməsində bir neçə amilin rolunu ayrıca qeyd etməliyik. Bakının Türkünstanla mənəvi-mədəni əlaqələrinin inkişafına buradakı müxtəlif teatr və mədəniyyət kollektivlərinin, həm də bir-birinin ardınca çıxmağa başlayan qəzet və jurnalların təsir göstərdiyini qeyd etmək lazımdır. Tiflisin Türkünstan cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələrinin diqqətini cəlb edən, yerli xalqların hörmət və ehtiram bəslədiyi mətbuat və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi şöhrətlənməsində isə 1906-cı ilin 7 aprelindən etibarən öz fəaliyyətinə başlayan və Şərqi xalqlarının sevimli nəşrinə çevrilən “Molla Nəsrəddin” jurnalının həlledici təsiri şəkk-şübhəsizdir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının Orta Asiya xalqlarının ictimai-mədəni həyatı ilə əlaqələrindən bəhs edərkən təkcə bu mətbuat orqanının öz səhifələrində qardaş millətlərin taleyi və güzəranına geniş yer verməsini qeyd etməklə kifayətlənmək problemin hərtərəfli elmi həlli üçün yetərli deyil. Məsələ bundadır ki, “Molla Nəsrəddin”in bu istiqamətdəki uzunmüddətli və səmərəli fəaliyyətini işıqlandırarkən, jurnalın Orta Asiya ilə bağlı çoxcəhətli əlaqələrini təhlilə cəlb edərkən Türkünstan ziyalılarının bu yöndəki xidmətlərini də qətiyyənlə unutmaq olmaz. Jurnal səhifələrində Mirzə Cəlil, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əliqulu Qəmküsar, Əli Nəzmi, Məmməd Səid Ordubadi, Bayraməli Abbaszadə və başqa görkəmli mollanəsrəddinçi klassiklərin təkrarolunmaz yaradıcılıq rəşadətlərini qeyd etməklə bərabər, Türkünstan şair və ziyalılarının, özbək satirik və maarifçi ədəbiyyatının məşhur nümayəndələri Abdulla Əvlani, Mahmudxoca Behbudi, Məhəmmədşərif Sufizadə, Siddiqi Əczi, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Abdulla Qədiri və başqalarının bu sahədə böyük vətənpərvərlik yanğısı ilə həyata keçirdikləri işləri də xüsusi qeyd etməliyik. Onlar özlərinin son dərəcə həyati və maraqlı məktub və mənzumələri, ədəbi-publisist məqalə və yazıları, satirik şeir və həcvləri ilə jurnalın Türkünstanla yaxından və müntəzəm əlaqə saxlaya bilməsinə, həm də bu mətbuat orqanının yerləşdiyi məkandan

min kilometrərlə uzaqlarda yerləşmiş ölkə və şəhərlərin həyatından xəbərdar olmasına, öz səhifələrində canlı və təzə xəbərlər əks etdirməsinə yardım göstərmişlər.

Akademik İsa Həbibbəyli “Molla Nəsrəddin” jurnalının və ədəbi məktəbinin ictimai auditoriyasını və ehtiva dairəsinin son dərəcə genişliyinin əsas səbəblərini təhlil edərək vurğulayır ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının əsas xəttini müəyyənləşdirən “dağ kimi Şərq istibdadı və Şərq qaranlığı” ilə mübarizə qayəsinə əksər türk-müsəlman xalqlarının taleyini, o cümlədən Hindistan, Əfqanıstan, Türkiyə, Orta Asiya və Qafqaz türklərinin, Rusiya müsəlmanlarının həyatı və mübarizəsini əks etdirmək daxil idi. Görkəmli molla-nəsrəddinşünas alim problemin mahiyyətini dərinlən araşdıraraq qeyd edir ki, Cəlil Məmmədquluzadə böyük ustalıqla “Molla Nəsrəddin”i türk-müsəlman dünyasının dərdrinə çarə axtaran və yol göstərən müdrik, uzaqgörən, ayıq-sayıq bir jurnal səviyyəsində nəşr etməyə və yaymağa müvəffəq olmuşdur. Bununla belə, əhatə dairəsinin genişliyinə baxmayaraq, jurnal fəaliyyətinin bütün mərhələlərində İran, Cənubi Azərbaycan mövzusunda geniş meydan vermiş, bu ölkədə baş verən ictimai-siyasi problemləri, milli-mənəvi prosesləri məharətlə işıqlandırmışdır. Bu mənada “Molla Nəsrəddin” jurnalı yalnız Qafqaz türklərinin, daha çox da Şimali Azərbaycan vətəndaşlarının deyil, həm də Cənubi Azərbaycanda yaşayan həmvətənlərin mətbu orqanı olmaq vəzifəsini böyük məsuliyyət və şərəflə yerinə yetirmişdir [19, s. 12].

Ədəbiyyatşünaslıq elminin zəngin tarixi təcrübəsi göstərir ki, hər bir milli ədəbiyyatın, eyni zamanda, hər bir görkəmli şair və yazıçının özünəməxsusluğunu və yaradıcılığının dinamik inkişafını onun başqa ədəbiyyatlarla çoxcəhətli əlaqələrini öyrənmədən dərinlən tədqiq etmək son dərəcə çətindir. Yəni müxtəlif ədəbiyyatların tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarını hərtərəfli araşdırmaq və onların zəngin təcrübəsini ümumiləşdirmək üçün həmin ədəbiyyatlar arasındakı qarşılıqlı ədəbi-estetik əlaqə və bağlantıları ciddi surətdə və ətraflı şəkildə təhlil etmək zəruridir. Ötən əsrin müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq sahəsində ən görkəmli mütəxəssislərdən və nümayəndələrindən biri, akademik Nikolay İosifoviç Konrad ədəbiyyat tarixini öyrənmək sahəsində ədəbi əlaqələrin böyük rolu olduğunu qeyd edir və bu əlaqələri xüsusi olaraq tədqiq etməyin ədəbiyyatşünaslıq elminin əsas vəzifələrindən biri olduğunu ayrıca vurğulayır. Dünyanın bir sıra böyük ədəbiyyatlarını və bir çox cəhanşümul sənətkarlarının

yaradıcılığını müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq müstəvisində dərinlən araşdıran alim aşağıdakıları vurğulayır: “Ədəbi əlaqələr – konkret tarixi kateqoriyadır. Bütünlükdə ədəbi prosesdə onların rolu və miqyası, müxtəlif tarixi dövrlərdə və ayrı-ayrı xalqların ədəbiyyat tarixində əhəmiyyəti müxtəlifdir. Məhz buna görə də ədəbi əlaqələrin öyrənilməsi ədəbiyyat haqqındakı elmin ən mühüm vəzifələrindən biridir” [150, s. 52].

Bu cəhətdən özbək ədəbiyyatının müxtəlif inkişaf mərhələlərində onun qardaş xalqlar ədəbiyyatı və dünya xalqları ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı əlaqələrini hərtərəfli və dərinlən öyrənmək, həm də bunun əsasında nəzərdən keçirilən ədəbi-mədəni prosesin özünəməxsus xüsusiyyətlərini ümumiləşdirmək mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. XX əsrin əvvəllərindəki özbək ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığının formalaşmasında və inkişafında dünya ədəbiyyatının qabaqcıl ənənələrinin, o cümlədən sabiq rus imperiyasının tərkibinə daxil olan qardaş xalqlar ədəbiyyatının demokratik ideyalarının, maarifçi-realist və tənqidi-satirik inikas təcrübəsinin səmərəli təsir göstərdiyini qeyd etmək məqsədmüvafiqdir. Professor Ləziz Kayumov həmin dövr ədəbiyyatının klassiklərindən biri Həmzə Həkimzadə Niyazinin yaradıcılıq yolu haqqında yazır ki, onun bədii təkamülünə dünya ədəbiyyatının görkəmli klassiklərinin, progressiv və demokratik rus ədəbiyyatının, musiqi və teatr sənətinin mühüm təsiri olmuşdur. Eyni zamanda, XX əsrin əvvəllərində Türküstandakı tarixi şərait və xalq azadlıq hərəkatının, özbək klassik ədəbiyyatı ilə bir sırada qonşu xalqların şair və yazıçılarının yaradıcılığı, qardaş tacik, Azərbaycan, tatar ədəbiyyatlarının böyük nümayəndələrinin təsiri ciddi əhəmiyyətə malik olmuşdur [116, s. 208-209].

XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan və özbək ədəbi-mədəni əlaqələrini öyrənmək və bu prosesdə “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin təsirinin həlledici əhəmiyyətə malik olmasını araşdırmaq çağdaş Azərbaycan və Özbəkistan ədəbiyyatşünaslarının mühüm vəzifələrindən biri kimi qeyd olunmağa layiqdir. Çünki bu dövr Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin mürəkkəb və zəngin mərhələlərindən biri kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yəni həmin dövr ədəbiyyatında yeni ictimai-fəlsəfi ideyalar, yeni estetik dünyagörüşləri meydana çıxmağa başlamışdı. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının da, özbək ədəbiyyatının da tarixi-ənənəvi təcrübədən yeni və modern ədəbiyyat səviyyəsinə keçidi məhz bu dövrdə daha da intensivləşir. XIX əsrin ortalarında Azərbaycan

ədəbiyyatında meydana çıxan ilk dramaturgiya nümunələri, həmin əsrin 70-ci illərində milli teatrı (1873) və milli mətbuatı (1875) yaratmaq sahəsindəki ilk təşəbbüslər və addımlar məhz yeni əsrin əvvəllərində öz bəhrəsini verməyə başlamışdı. “Molla Nəsrəddin” jurnalı isə yalnız Qafqaz, Azərbaycan, İran və Türkiyə ədəbi-siyasi mühitlərində deyil, həm də qardaş Türkünstanın ədəbi-mədəni həyatında böyük bir yenilənmə və dəyişmənin əsasını qoymuşdu. Məsələ bundadır ki, XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan-Türkünstan, o cümlədən Azərbaycan-özbək ədəbi-mədəni əlaqələrinin kökündə, mərkəzində “Molla Nəsrəddin” jurnalı və onun ətrafında birləşmiş qüdrətli bir ədəbi məktəb dayanırdı. Bu məsələyə münasibət bildirən görkəmli ədib və alimlərin qeyd etdiyimiz problemə yanaşmasında əsas fikirləri, demək olar ki, üst-üstə düşür: əgər türk xalqlarının XIX əsrin ikinci yarısından XX əsrin əvvəllərinə qədər olan ədəbi-mədəni əlaqələrinin genişlənməsinə İsmayılbəy Qasıralının maarifçilik fəaliyyəti, “üsuli-cədid” məktəbləri və məşhur “Tərcüman”ı təkan vermişdisə, ondan sonrakı dövrdə türk xalqları mədəniyyətlərinin və ədəbiyyatlarının güclü inkişafına, sözün həqiqi mənasında inteqrasiyasına ən qüvvətli təsir göstərən ictimai-estetik və ədəbi-mədəni amillərdən biri, şübhəsiz ki, Cəlil Məmmədquluzadənin təkrarolunmaz “Molla Nəsrəddin” jurnalının ümumşərq və ümumtürk yönü fəaliyyəti idi.

“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi bu dövr ədəbi-mədəni münasibətlərimizin yenidən formalaşmasında və intensivləşməsində həlledici təsir gücünə malik olmuşdur. Akademik İsa Həbibbəyli “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin Azərbaycan və Şərq xalqları ədəbi mühitinə qüvvətli təsirini səciyyələndirərək yazır ki, Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı tarixində indiyə qədər mövcud olmuş ədəbi məktəblərdən fərqli olaraq, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi əksər yaradıcılıq istiqamətlərini və janrları, ictimai fikri, hətta rəssamlıq sənətini də özündə cəmləşdirirdi. Yaxın Şərq məmləkətlərində yaranmış heç bir ədəbi məktəb “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi qədər eyni vaxtda bu qədər çox yazıçını, şairi və rəssamı öz ətrafında birləşdirməmiş, eyni zamanda, qonşu və qardaş ədəbi-mədəni mühitlərə bu dərəcədə təsir göstərə bilməmişdir. Müəllif “Molla Nəsrəddin” ədəbi hərəkatının və məktəbinin ərsəyə gəlməsində böyük sənətkarımızın misilsiz zəhmətini və xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək yazır ki, Cəlil Məmmədquluzadənin ardıcıl və böyük səyləri

sayəsində XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yaradıcı ziyalılarının “Molla Nəsrəddin” ordusu formalaşmışdır. Bu mübariz, demokratik və milli ziyalı ordusunun baş komandanı görkəmli Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadə idi. Böyük molla-nəsrəddinçi yazıçı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin vaxtilə etiraf etdiyi kimi, bu ədəbi cəbhədə təb və istedad yaradıcı qüvvələrin özlərinə məxsus olsa da, “mövzu verən və yol göstərən” Cəlil Məmmədquluzadə və “Molla Nəsrəddin” jurnalı idi. Geniş mənada “Molla Nəsrəddin” jurnalı tənqidi-realist və maarifçi ədəbiyyatın son dərəcə geniş ədəbi cəbhəsini öz ətrafında mərkəzləşdirmişdi. Doğrudur, tarixən Şərqi xalqlarının zəngin ədəbiyyat və mədəniyyətlərində onlarla güclü və beynəlmiləl miqyaslı ədəbi, estetik və fəlsəfi məktəblər mövcud olmuşdur. Amma “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi özünün ictimai-estetik məzmununa və fəaliyyət dairəsinə görə əvvəlki ədəbiyyat və sənət məktəblərindən ciddi surətdə fərqlənirdi. Çünki “Molla Nəsrəddin” jurnalına qədər Azərbaycan və Şərqi ədəbiyyatlarında yalnız dahi sənətkarların adı ilə bağlı olan ədəbi məktəblər yaranmışdı. Nizami Gəncəvi, Əlişir Nəvai, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Fətəli Axundzadə ədəbi məktəbləri daha çox özündən sonrakı sənətkarların sayəsində ərsəyə gəlib, formalaşmışdır. Ancaq “Molla Nəsrəddin” jurnalının timsalında biz ilk dəfə gördük ki, müəyyən bir mətbuat orqanının ətrafında cəmləşən ədəbi qüvvələr əsasında müstəqil ədəbi məktəb meydana gəlmişdi. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının və ədəbi-ictimai fəaliyyətinin mötəbər tədqiqatçısı “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin yalnız Azərbaycanda deyil, ümumən, türk-müsəlman ədəbi mühitlərində və miqyasında son dərəcə orijinal hadisə olduğunu vurğulayaraq qeyd edir ki, bu təkcə Azərbaycanda deyil, ümumən türk-müsəlman dünyasında ayrıca bir mətbuat orqanının adı ilə bağlı olan birinci ədəbi məktəb idi. “Füyuzat” ədəbi məktəbinin meydana çıxması da “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə ədəbiyyat və mətbuat dünyasındakı rəqabət zəminində formalaşmışdı. Heç şübhəsiz, “Molla Nəsrəddin”in ədəbi məktəb mərtəbəsinə çatdırılması bu jurnalın yaradıcısı Cəlil Məmmədquluzadənin təşkilatçılıq bacarığının və xüsusi ədəbi məharətinin nəticəsində mümkün olmuşdu. Əslində Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycandakı Şərqi yönlü milli inkişaf meyilləri ilə Qərb maarifçiliyini sintez etməklə yeni tipli ədəbiyyat və mətbuat yaratmağa müvəffəq

olmuşdu. Bu da tez bir zamanda “Molla Nəsrəddin” jurnalının öz ətrafına çoxlu sayda tərəfdarlar və pərəstişkarlar toplaya bilməsinə şərait yaratmışdır [19, s. 20-22].

Xüsusən Türkünstan ədəbi mühitinə və ədəbi prosesinə təzə fikir və ideyaların, cəmiyyət həyatına və ictimai münasibətlər sisteminə tamamilə qabaqcıl və demokratik baxışların doğulmasında, yeni ictimai-estetik idealların ehtiva sferasının genişlənməsində məşhur jurnal əməkdaşlarının yaradıcılığının danılmaz təsiri göz qabağındadır. 1905-1920-ci illər Azərbaycan-özbək ədəbi-mədəni əlaqələrinin tədqiq edilməsi tarixindən bəhs edərkən bir sıra görkəmli özbək alimlərinin bu sahədəki xidmətlərini ayrıca qeyd etmək lazımdır. Onlardan akademik Mamacan Rəhmanov, professorlar Ləziz Kayumov, Səid Əliyev, Bəyalı Qasimov, Şirəli Turdiyev, Həmidulla Baltabayev və başqalarının bu sahədəki ədəbi-elmi axtarışları çox səmərəli olmuşdur. Qeyd etdiyimiz problemin öyrənilməsinə ciddi elmi töhfələr vermiş görkəmli ədəbiyyatşünas alim Bəyalı Qasimovun XX əsrin əvvəllərindəki özbək demokratik ədəbiyyatının tədqiqinə həsr olunmuş onlarla ədəbi tədqiqat və məqalələrində irəli sürdüyü ciddi elmi-nəzəri mülahizələr diqqətəlayiqdir. Təcrübəli tədqiqatçı özbək ədəbiyyatında, xüsusən poeziyada milli azadlıq uğrunda mübarizə əhvali-ruhiyyəsinin və inqilabi-demokratik görüşlərin inkişafına həmin dövrdəki rus və qardaş xalqlar ədəbiyyatının təsirini vurğulayır. Bəyalı Qasimov bu dövrdəki qarşılıqlı ədəbi təsir və əlaqələri araşdırarkən Azərbaycan-özbək ədəbi münasibətlərinin spesifik cəhətləri üzərində də dayanır. Hər iki xalqın inqilabi-demokratik yönümlü ədəbiyyatlarının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığına, ümumən, o dövr ədəbi prosesində nəzərə çarpan ümumi və müştərək xüsusiyyətlərə diqqəti yönəldir. Alimin bir sıra elmi əsərlərində “Molla Nəsrəddin” jurnalının ədəbi təsir dairəsi və istiqamətləri uğurla ümumiləşdirilir. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin yaradıcıları Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əliqulu Qəmküsar, Əli Nəzmi, Mirzəli Möcüz, Bayraməli Abbaszadə və başqa Azərbaycan klassiklərinin XX əsrin əvvəllərindəki özbək demokratik və satirik ədəbiyyatı nümayəndələri ilə çoxcəhətli əlaqələri təhlil edilir [117, s. 170-180].

“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinə daxil olan görkəmli sənətkarların XX əsrin əvvəllərindəki Türkünstan ədəbi mühitinə təsirinin öyrənilməsi baxımından Şirəli

Turdiyevin “XX əsrin əvvəllərində özbək-Azərbaycan ədəbi əlaqələri” [152] adlı tədqiqatı da yeni fakt və elmi informasiyalarla zənginliyinə görə ciddi əhəmiyyət daşıyır. Qeyd etdiyimiz tədqiqatın mühüm və özünəməxsus cəhəti bundadır ki, müəllif XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Azərbaycan və özbək yazıçılarının, tanınmış mədəniyyət xadimlərinin və sənətkarların qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələrinə dair təzə və qiymətli sənədləri elmi dövriyyəyə daxil edir. Müəllif həm də Azərbaycanda çıxan “Molla Nəsrəddin” və “Dəbistan” kimi jurnalların Türkünstanda geniş yayılmasını və həmin jurnalların səhifələrində Sədrəddin Ayni, Məhəmmədşərif Sufizadə, Abdulla Əvlani, Siddiqi Səmərqəndi Əczi və başqa özbək şair və ədiblərinin müntəzəm çıxışları haqqında da ətraflı məlumat verir. Şirəli Turdiyev qeyd etdiyimiz tədqiqatında “Molla Nəsrəddin” jurnalının Türkünstan ədəbi-mədəni mühitinin formalaşması və inkişafındakı xidmətlərini də qeyd edir. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin ən parlaq istedadları Mirzə Cəlil və Mirzə Ələkbər Sabirin özbək satirik ədibləri və şairləri tərəfindən yüksək dərəcədə dəyərləndirildiyini, onlara ustad və müəllim səviyyəsində böyük ehtiram bəsləndiyini vurğulayır. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin keçən əsrin əvvəllərindəki qardaş özbək ədəbiyyatına təsiri məsələləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının və sənətşünaslarının da həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu sahədə uzun müddət zəhmət çəkmiş və elmimizə böyük töfhələr vermiş alimlərimizdən Qulam Məmmədlinin “Azərbaycan teatrı Orta Asiyada” [40, s. 73-82], Səid Əliyevin “Özbək dramaturgiyasının şəkillənməsi və tərəqqisində ədəbiyyatların qarşılıqlı əlaqələrinin rolu” [147, s. 23-28], Qulamhüseyn Əliyevin “Qardaş ədəbiyyatların mövzu və obrazlar ümumiliyi” [145, s. 205-207], “Molla Nəsrəddin və özbək həyatı” [15, s. 170-176], “Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələri” [13, s.18-23] və başqa mühüm tədqiqatlarını qeyd etmək məqsədəmüvafiqdir.

Beləliklə, yuxarıda bildirdiyimiz fikir və mülahizələri aşağıdakı şəkildə yekunlaşdırmaq olar: “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin keçən əsrin əvvəllərindəki Türkünstan ədəbi mühitinə, bu dövr ədəbi-mədəni münasibətlərimizin formalaşmasına və dinamik inkişafına qüvvətli təsir göstərdiyi şəkk-şübhəsizdir. Ədəbi əlaqələrimiz tarixini araşdıran tanınmış ədəbiyyatşünas və tədqiqatçılar qeyd etdiyimiz dövrün mürəkkəbliyini, ədəbi fakt və hadisələrlə zənginliyini vurğulamışlar.

1.2. “Molla Nəsrəddin” jurnalının Azərbaycanda və Özbəkistanda milli-mədəni proseslərin və mətbuatın inkişafına təsiri

Akademik İsa Həbibbəyli “Molla Nəsrəddin” jurnalının bütövlükdə türk-müsəlman dünyasında demokratik mətbuatın bayraqdarı olduğunu vurğulayaraq, Vətən, millət, ana dili ideali, söz azadlığı, çoxpartiyalı sistem, cümhuriyyət anlayışları ilə bağlı böyük və ümummillî ideyaları mətbuata və ədəbiyyata bu jurnalın gətirdiyini diqqətə çatdıraraq bildirir ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalı təkcə Azərbaycanda yox, Şərqdə demokratik mətbuatın babasıdır [21, s. 7]. Ümumiyyətlə, “Molla Nəsrəddin”in qonşu və qardaş xalqların mədəniyyəti ilə, xüsusən satirik mətbuatı və ədəbiyyatı ilə sıx yaradıcılıq əlaqələri XX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf tarixinin və beynəlxalq əlaqələrinin parlaq səhifələridir.

XX əsr Azərbaycan satirik mətbuatının bayraqdarı “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaranması və uzun müddət uğurlu fəaliyyət göstərməsi prosesi Yaxın Şərq xalqlarının satirik mətbuatı və ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı təsir və möhkəm əlaqələr zəminində davam etmişdir. Professor Nazim Axundov qeyd edir ki, XX əsrin əvvəllərindən etibarən vüsətlə yaranmağa və inkişaf etməyə başlayan Azərbaycan satirik jurnalları qonşu xalqların satirik ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı əlaqə və təsir şəraitində fəaliyyət göstərmişdir. Xüsusən “Molla Nəsrəddin” jurnalı Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ədəbiyyatına, ictimai fikrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Məhz buna görə də Azərbaycanın satirik mətbuatı və onun görkəmli yaradıcıları haqqında ölkəmizin hüdudlarından kənar, bir sıra qonşu və qardaş məmləkətlərin görkəmli ədəbiyyatşünas və mədəniyyətşünas alimləri dəyərli mülahizələr söyləmişlər. Ayrıca qeyd etməliyik ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının möhtəşəm beynəlxalq rezonans yaratması, Asiya və Afrika xalqlarının ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm mövqe qazanması yalnız Azərbaycan ədəbiyyatşünasları və mədəniyyətşünasları tərəfindən deyil, həm də bir çox dünya alimləri, qonşu və qardaş xalqların peşəkar filoloq və mətbuatşünasları tərəfindən dəfələrlə etiraf olunmuşdur. Azərbaycanın satira jurnallarının, xüsusən “Molla Nəsrəddin”in bu qədər geniş və əhatəli beynəlxalq əlaqələrə malik olmasının bir çox səbəbləri vardı. Onlardan ən mühümünü görkəmli

mollanəsrəddinşünas alim aşağıdakı şəkildə izah edirək yazır ki, ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycan satirik ədəbiyyatının beynəlxalq miqyasda yayılması, təbii ki, Azərbaycan klassik ədəbiyyatının ümumdünya əhəmiyyətinə malik xüsusiyyətlərinin qanunauyğun davamı idi. Zətən, “Molla Nəsrəddin” və onun ənənələrini davam etdirən başqa satira orqanlarının müstəmləkə zülmü altında əzab çəkən Asiya və Afrika xalqlarının həyatını yüksək insanpərvərlik və tarixi düzgünlüklə əks etdirməsi beynəlmiləçiliyin ən parlaq nümunəsi idi. “Molla Nəsrəddin” bir çox ölkələrdə həvəslə oxunurdu [2, s. 261].

7 aprel 1906-cı il təkcə “Molla Nəsrəddin”in yaranması tarixi kimi deyil, həm də Azərbaycanın və Yaxın Şərq xalqlarının ictimai-mədəni tarixinin dönüş nöqtəsi kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyətini özündən əvvəlki heç bir mətbuat orqanının işi və xidmətləri ilə müqayisə etmək qətiyyəən mümkün deyil. Doğrudur, “Molla Nəsrəddin”in meydana gəlməsində ondan əvvəlki dövrlərdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan mətbuatının faydalı və yönləndirici təsirini inkar etmək olmaz. Amma bu mətbuat orqanlarından heç biri “Molla Nəsrəddin” qədər möhtəşəm milli-ictimai işləri yerinə yetirə bilməmiş və onun qədər uzunömürlü olmamışdır. “Əkinçi” (1875-1877), “Ziya” (1879-1880), “Ziyayi-Qafqaziyyə” (1880-1884), “Kəşkül” (1883-1891) kimi nəşrlər XIX əsrdəki Azərbaycan mətbuat tarixinin unudulmaz və qiymətli səhifələridir. “Molla Nəsrəddin” məhz belə bir özünəqədərki milli-mətbu təcrübə və o qədər də zəngin olmayan mətbuat tarixi və ənənələri üzərində formalaşmışdı.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının Azərbaycan mətbuat tarixinin təcrübəsi və ənənələri üzərində doğulduğunu etiraf etməklə bərabər, bu özünəməxsus, Şərq xalqlarının mədəniyyəti tarixində misli-bərabəri olmayan jurnalın yaranmasında Rusiya və Qafqaz xalqlarının mətbuat ənənələrinin də mühüm rol oynadığını unutmamaq olmaz. 1905-ci il inqilabından sonra Rusiya imperiyası tərkibinə daxil olan xalqların ictimai-mədəni həyatında da müəyyən yeniliklər və inkişaf meyilləri hiss olunmağa başlayır. O vaxtlar Qafqaz xalqlarının ictimai-siyasi və mədəni mərkəzi kimi məşhur olan Tiflis şəhərində rus dilində və bir sıra Qafqaz xalqlarının dillərində qəzetlər, maraqlı jurnallar çap olunurdu. “Molla Nəsrəddin”i yaradarkən Cəlil Məmmədquluzadə rus satirik

jurnalistikasının və mətbuatının progressiv ənənələrindən yaradıcı surətdə istifadə etmişdi. “Molla Nəsrəddin” jurnalının mükəmməl surətdə nəşri və təkcə Azərbaycan oxucuları arasında deyil, Qafqaz və Yaxın Şərq ölkələri miqyasında geniş şöhrət qazanmasının əsas səbəblərindən biri və birincisi bu jurnalın yaradıcılarının həmin dövrdəki mətbuat, xüsusən də satirik mətbuat təcrübəsinə ayıq-sayıq yanaşmaları idi. İkinci mühüm və daha əsaslı səbəb isə bu jurnalın özünün birinci nömrəsindən etibarən təkcə mənsub olduğu ölkə və millətin dərdlərini, faciələrini, problem və qayğılarını deyil, həm də yaxın və qonşu xalqların ağır vəziyyətini və dözülməz həyat şəraitini, müsəlman Şərfinin dəhşətlərini əks etdirməkdən çəkinməməsi idi. Bunu jurnalın baş mühərriri və böyük sənətkarımız Cəlil Məmmədquluzadənin aşağıdakı etirafı da təsdiq etməkdədir.: “Məgər bizim öz Nikolayımız yoxdur? Məgər Şərfin Məhəmmədiləri ölübdürlər? Məgər şahzadə Məhəmmədilər tək bircədir? Bəs hədd-hesabsız prinslər, xanlar, sultanlar, hakim və məmurlar Nikolaydan geri qalırlar? Bunlar keçəndən sonra əmmaməli həşəratı nə eyləyək? Bəs onlar nə vaxtadək cənnət, abi-kövsər vədəsi ilə bədbəxt islam camaatının qanını soracaqlar? Pəs nə vaxtadək avam camaatı məscid moizəsinə və imam mərsiyəsinə məşğul edə-edə elm, maarifdən və savaddan uzaq saxlayacaqlar?” [37, s. 432].

“Molla Nəsrəddin”in bu müraciəti təkcə Azərbaycan əhalisinə və oxucularına deyil, həm də qonşu ölkələrin və müsəlman məmləkətlərinin insanlarına ünvanlanırdı. Zətən, jurnal öz oxucularına müraciət edərkən həmişə “Ey mənim müsəlman qardaşlarım!” deyə xitab edirdi. Məhz buna görə də jurnalın səhifələrində qaldırılan həyatı əhəmiyyətə malik mühüm məsələlərə yaxın və uzaq ölkələrdəki müsəlman qardaşlarımız eyni həssaslıq və həmrəyliklə cavab verirdilər. Jurnalın ilk sayındakı oxuculara ünvanlanmış məşhur müraciət fikrimizi təsdiq etməkdədir: “Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Zəmaniki məndən bir gülməli söz eşidib, ağzınızı göyə açıb və gözlərinizi yumub o qədər ha-ha edib güldünüz ki, az qaldı bağırsaqlarınız yırtılsın və dəsmal əvəzinə ətəklərinizlə üz-gözlünüzü silib “lənət şeytana” dediniz, o vaxt elə güman etməyin ki, Molla Nəsrəddinə gülürsünüz. Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Əgər bilmək istəsəniz ki, kimin üstünə gülürsünüz, o vaxt qoyunuz qabağınıza aynanı və diqqətlə baxın camalınıza” [52, s. 28].

“Molla Nəsrəddin” jurnalının ümumşərq şöhrəti qazanmasının mühüm səbəblərindən biri Rusiya imperiyasında, bir sıra Yaxın Şərq və Asiya ölkələrində, o cümlədən Türkiyə, İran, Hindistan, Çin və başqa məmləkətlərdə geniş əks-səda doğurmuş 1905-1907-ci illər inqilabının, ümumən, Şərqdə geniş vüsət alan milli azadlıq hərəkatlarının ideallarına həmişə sadıq qalması və bu işdə əzilən millətlərə yaxından yardım göstərmək istəməsi idi. “Molla Nəsrəddin” jurnalı Türküstan xalqlarının həyatına və ictimai-siyasi mübarizəsinə də öz səhifələrində həmişə geniş yer ayırmışdır. Türküstanın yalnız mərkəzi şəhərlərində deyil, hətta ucqar vilayətlərində də “Molla Nəsrəddin”in oxucu və pərəstişkarlarının olması məhz bunun nəticəsi idi. Hər bir özbək, qazax, türkmən, qaraqalpaq, qırğız və tacik “Molla Nəsrəddin”in yeni saylarını öz doğma və sevimli jurnalı kimi intizarla gözləyir, öz taleyinin və həyatının amansız suallarına bu jurnalın səhifələrindən cavab izləyirdi. Mollanəsrəddinşünas alimlər jurnalın fəaliyyətindəki bu cəhətlərin onun ictimai-siyasi taleyində həlledici rol oynadığını xüsusi qeyd etmişlər. Xüsusən “Molla Nəsrəddin” jurnalının tarixi mübarizə meydanına yalnız Azərbaycanın daxili həyatına aid məsələlərlə məşğul olmaq üçün yox, həm də Yaxın Şərq ölkələrinin, imperializmin təzyiqi altında inləyən bir çox xalqların taleyi ilə məşğul olmaq məqsədilə atılması fikri diqqətəlayiqdir. Tədqiqatçı Nazim Axundov “Molla Nəsrəddin”in az müddət içərisində şöhrət tapmasını və həmin ölkələrin daxili həyatına təsir göstərməsini, eyni zamanda, qonşu və qardaş ölkələrdə “Molla Nəsrəddin” ənənələrini davam etdirən satirik jurnalların meydana çıxmasını, mollanəsrəddinçilərin yolu ilə gedən çoxlu şair və yazıçılar yetişməsinə də doğru izah edir [3, s. 46-47].

1906-cı ilin aprelindən, yəni “Molla Nəsrəddin” çap edilməyə başlayandan sonra Azərbaycanda, Qafqazda, Türküstanda və başqa məmləkətlərdə, həqiqətən, “Molla Nəsrəddin”in iş və fəaliyyət prinsipləri ilə həmahəng olan müxtəlif tipli nəşrlər və jurnallar işıq üzü görməyə başladı. Bu ədəbi dərgi və jurnallar öz fəaliyyətlərində “Molla Nəsrəddin” ənənələrini və cəsarətini nümayiş etdirməyə çalışırdılar. Məsələn, elə o vaxtlarda Azərbaycanda bir-birinin ardınca bir çox satirik jurnallar nəşr olunurdu. Onların içərisində ən məşhurları və uzunömürlüləri hesab olunan “Azərbaycan” (1906-1907), “Bəhlul” (1907), “Zənbur” (1909-1910), “Mirat” (1910), “Arı” (1910-1911),

“Kəlniyyət” (1912-1913), “Məzəli” (1914-1915), “Tuti” (1914-1917), “Babayi-Əmir” (1915-1916), “Məşəl” (1919) və başqa satirik jurnalların adını qeyd etmək məqsədmüvafiqdir. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, nə Azərbaycanda, nə də başqa müsəlman ölkələrində fəaliyyətə başlayan və uzun müddət nəşr edilən satirik jurnallardan heç biri “Molla Nəsrəddin”in şöhrətini qazana bilmədi. “Molla Nəsrəddin”in həyata keçirdiyi böyük və möhtəşəm işləri heç bir ədəbi nəşr yerinə yetirmək imkanına malik deyildi. Həqiqətən, jurnalın ətrafında o qədər qüdrətli və istedadlı ədəbi şəxsiyyətlər toplaşmışdı ki, belə bir kollektivin hansısa şəraitdə və hansısa ədəbi mühitdə təkrarlanacağı inandırıcı görünməzdi. Jurnal əsrin dördüdə biri qədər böyük bir vaxt ərzində mühərrirlik etmiş Mirzə Cəlilin özü demişkən, “Molla Nəsrəddin”i təbiət özü yaratdı, zəmanə özü yaratdı”. Məhz buna görə də “Molla Nəsrəddin”ə bənzər və onun səviyyəsində mükəmməl bir davamçısının olması da mümkün deyildi.

“Molla Nəsrəddin”in qardaş və qonşu xalqların mətbuat tarixinə təsirindən söz gedərkən bu jurnalın Türkünstanla əlaqələrini ayrıca qeyd etmək vacibdir. 1905-1907-ci illər inqilabının qüvvətli təsiri altında olan mühüm regionlardan biri kimi Türkünstanda “Molla Nəsrəddin” jurnalına maraq hədsiz dərəcədə güclü idi. Asiya xalqlarını öz ağışuna alan məşhur xalq inqilabının ideya və şüarları Türkünstan xalqları üçün də çoxdan mənəvi ehtiyaca çevrilmişdi. Bu milli-mədəni prosesləri dərinədən təhlil edən Bəyalı Qasimov “Dan çağını arzulayan şair” adlı qiymətli tədqiqatında aşağıdakıları vurğulayaraq yazırdı ki, çar hökuməti hər bir şəxsin toxunulmazlığı, vicdan, söz, mitinqlər azadlığının təmin ediləcəyi barədə vədlər verdi. Rusiyanın əksər böyük şəhərlərində olduğu kimi, Türkünstan şəhərlərində də qəzet və jurnallar çap edilməyə başladı. 1906-cı ildə İsmayıl Abidin’in “Tərəqqi” qəzeti işıq üzü gördü. Çox keçmədən “Xurşid”, “Tüccar”, “Asiya” qəzetləri çıxmağa başladı. Məşhur özbək maarifçisi Abdulla Əvlani bu nəşrlərin hamısının meydana gəlməsində bilavasitə iştirak etdi [120, s. 7].

Abdulla Əvlaninin “Şöhrət” qəzeti də, o dövrdə yaranmış bir sıra mətbuat orqanları kimi, uzunömürlü olmur. Çünki çar hökuməti məcburiyyət nəticəsində məzlum xalqların mədəniyyət və mətbuat işlərinin inkişafına icazə versə də, hər vəchlə

onların sərbəst fəaliyyətinə müxtəlif maneələr, məhdudiyyətlər qoymağa çalışırdı. Buna görə də “Şöhrət” qəzetinin də cəmi on sayı işıq üzü görəndən sonra qəzetin böyük səs-küyə səbəb olduğunu görən çar məmurları onun fəaliyyətini dayandırmaq üçün əllərindən gələni etdilər. Amma vətənpərvər maarifçi Abdulla Əvlani belə bir sonluqla qətiyyənlə barışa bilməzdi. O, başqa bir ziyalı dostu, hüquqşünas Ubaydulla Xocayevlə həmkarlıq etməyə başlayır. 1914-cü ildə onlar “Sədayi-Türküstan” qəzetini çap edirlər. 1914-1915-ci illər ərzində qəzetin cəmi 66 sayı çap olunur. Müxtəlif maneələr və qadağalar ucbatından bu qəzet də öz fəaliyyətini erkən dayandırmalı olur. Abdulla Əvlaninin nəşirlik və mühərrirlik fəaliyyətindən bəhs edərkən onun Qafqaz ədəbi mühiti ilə, Tiflis və Bakı şəhərlərindəki mətbuat orqanları ilə dərin işgüzarlıq əlaqələri olduğunu xüsusi vurğulamaq lazımdır. Abdulla Əvlanini “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə, xüsusən Cəlil Məmmədquluzadə və başqa molla-nəsrəddinçilərlə dostluq əlaqələri bağlayırdı. Abdulla Əvlani 1917-ci ildə, Fevral burjua demokratik inqilabının qələbəsindən sonra özü təkbəşinə “Turan” qəzetini nəşr etməyə başlayır. Bu qəzetin fəaliyyətində də, aşağıda görəcəyimiz kimi, “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə əlaqələr və həmkarlığın izləri diqqəti cəlb edir. “Turan” qəzeti öz proqramını və məram-məqsədini elan edərkən aşağıdakıları xüsusi vurğulamışdı: “Müsəlmanlar arasında çox illərdən bəri davam edib gələn çoxluğun zorakılığına son qoymaq, bidət və cəhaləti məhv etmək. Gələcəkdə olacaq cümhuriyyət idarəçiliyinə xalqı hazırlamaq” (120, s. 15-16). Amma qəzetin ilk sayları kəskin müqavimətə rast gəldi. Qəzetin ikinci sayında yerli mütəəssiblər və dindarlarla qəzet arasında dava-dalaş yarandı. Yerli üləmələr qəzetin mühərririni vəzifəsindən kənarlaşdırmağa müvəffəq oldular; köhnəpərəstlər və cəhalət tərəfdarları qəzetin çapını dayandırmaqla kifayətlənmədilər, eyni zamanda, mətbəə sahiblərinin evlərinə və ünvanına nümayəndələr göndərərək: “Əgər siz Əvlaninin qəzetini öz mətbəəinizdə çap etsəniz, öləndə sizə cənazə namazı qılmayacağıq” [120, s. 16] - deyərək onları qorxudub, qəzetin işıq üzü görməsini tamamilə məhdudlaşdırdılar. Lakin özbək mətbuatı tarixindəki ağır və amansız qadağalar Abdulla Əvlanini sındıra bilmir, onun öz nəci və xeyirxah məqsədlərindən imtina etməsinə səbəb olmur.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı və redaksiya əməkdaşları ağır vəziyyətə düşən qardaş ölkə jurnalistini çıxılmaz vəziyyətdən xilas etmək üçün yardım əlini uzadırlar. Yerli

irticanın və cəhalətpərəstlərin meydan suladığı həmin çətin günlərdə molla-nəsrəddinçilər Tiflisdən, “Molla Nəsrəddin”in öz mətbəəsindən lazımı avadanlıqları və mütəxəssisləri Daşkəndə, Abdulla Əvlaninin köməyinə göndərirlər. Amma yerli din xadimləri və qoluzorlular heç bir vəchlə “Turan” qəzetinin çap olunmasına imkan vermək istəmirlər. Abdulla Əvlani müvəqqəti olaraq “Turan”dan uzaqlaşmağa məcbur olur. Yerli təəssübkeşlərin bu dərəcədə kəskin etirazına nə səbəb olmuşdu? Bəyalı Qasimov Abdulla Əvlaninin öz etiraflarına əsaslanaraq, həmin hadisələri belə şərh edir ki, “Turan” qəzetinin ikinci sayında Fevral burjua demokratik inqilabının qələbəsindən, Rusiya çarının hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasından vəcdə gələn məşhur jurnalist və publisist Mirmöhsün Şirməhəmmədovun Buxaradakı dəhşətli cəhaləti və mütəəssibliyi ifşa edən “İki tarixi vaqeə” adlı məqaləsi çap olunur. Məqalə ölkə miqyasında geniş əks-səda doğurur və böyük qalmaqala səbəb olur. Türküstanda məşhur olan “Üləma” cəmiyyəti bu məqalədən möhkəm qəzəblənir. Qəzetin mühərriri Abdulla Əvlani və müəllif Mirmöhsün Şirməhəmmədov Buxarayı-şərif şəsinə şəkk gətirdikləri və din xadimlərinə guya hörmətsizlik etdikləri üçün kafir elan edirlər və onların daş-qalaq edilməsi barəsində hökm çıxarılır. Mirmöhsün Şirməhəmmədov birtəhər qaçıb gizlənməyə müvəffəq olur, amma buna baxmayaraq, cəhalətpərəstlər və özlərini islam dininin hamiləri və müdafiəçiləri adlandıran avam və qara camaat onu axtarıb tapmağa, şəhər içində bihörmət edərək gəzdirməyə və nəhayət, həbs etdirməyə nail olurlar. Abdulla Əvlanini isə zor gücünə öz məslək və əqidəsindən imtina, “tövbə-təzərrü” etməyə məcbur edirlər. Bu hadisələr XX əsrin əvvəllərində Türküstan mətbuat tarixinin dəhşətli və bu gün də unudulmayan qara səhifələrindən biri kimi yaddaşlarda yaşamaqdadır [120, s. 17].

Molla-nəsrəddinçilər həmin ağır günlərdə Abdulla Əvlanini yalnız qoymur, ona hər cəhətdən yardım etməyə çalışırlar. Bütün bunlara baxmayaraq, Abdulla Əvlani “Turan” qəzeti redaksiyasında öz fəaliyyətini davam etdirir. Müvəqqəti olaraq qəzetin mühərriri vəzifəsini Molla Hüseynoğlu yerinə yetirir. Bir qədər sonra isə Azərbaycandan gəlmiş tanınmış və təcrübəli mətbuat xadimi Əhməd Əfəndizadə qəzetdə mühərrir kimi fəaliyyət göstərir. Abdulla Əvlaninin öz etirafına görə, o, “Turan” qəzetinin 20-ci sayının işıq üzü görməsindən sonra bu mətbuat orqanı ilə

əlaqələrini kəsməyə məcbur olur.

“Molla Nəsrəddin” və özbək mətbuatının əlaqələrindən bəhs edərkən özbək ədəbiyyatşünas alimlərinin son illərdəki tədqiqatlarına və əldə etdikləri mühüm yeniliklərə də istinad etmək məqsədmüvafiqdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən Həmidulla Baltabayevin “Cəlil Məmmədquluzadə və özbək ədəbiyyatı” məqaləsi maraq doğrurur. Tədqiqatçı bu yaradıcılıq əlaqələrinin başlanğıc mərhələsini araşdıraraq qeyd edir ki, Cəlil Məmmədquluzadəni Özbəkistan ilə bağlayan əsas vasitələrdən biri “Molla Nəsrəddin” jurnalı idi. 1906-cı ildə nəşrə başlayan bu jurnalın ilk sayında Cəlil Məmmədquluzadə yazırdı ki, “Molla Nəsrəddin” yalan danışa bilmir. Bu adı bir xəbər deyildi, jurnalın əsas şüarı idi. Bax bu şüar – düz danışmağı və doğrusözlüyü nəticəsində “Molla Nəsrəddin” jurnalı özbək ziyalılarının evinə daxil oldu. Tanınmış alim fikirlərini davam etdirərək yazır ki, həmin vaxtlarda Daşkənddə “Tərəqqi” qəzeti də təzəcə çap olunmağa başlamışdı. “Tərəqqi”çilər “Molla Nəsrəddin”in işıq üzü görməsini eşidib çox sevindilər və dərhal onunla yaradıcılıq əlaqələri qurmağa çalışdılar. “Molla Nəsrəddin” jurnalı həmişə və ardıcıl olaraq başqa qardaş məmləkətlərdəki mətbuat nəşrlərini də izləyir, müşahidə edir, onlardakı ayrı-ayrı mühüm və səciyyəvi xəbərləri öz səhifələrində çap edib oxucularına çatdırırdı [99, s. 307-308]. XX əsr Özbəkistan və Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələrinin tanınmış və təcrübəli tədqiqatçılarından biri, ədəbiyyatşünas alim Toxtasın Cəlalov “Sabirin müasirləri arasında” adlanan məqaləsində Hacı Alim Qabulov (Həzilkeş), Arəzi, Heyrəti və başqa satirik üslublu şairlərin öz yaradıcılığında Mirzə Ələkbər Sabirdən, “Molla Nəsrəddin”dən təsirləndiyini və yaradıcı surətdə öyrəndiyini ayrıca qeyd edir [8, s. 2]. “Molla Nəsrəddin”in Özbəkistanın Səmərqənd, Daşkənd şəhərlərində və Fərqanə vilayətinin inzibati mədəni mərkəzlərində xüsusilə məşhur olduğunu qeyd etmək vacibdir. Akademik Vahid Abdullayev “Molla Nəsrəddin”in və Mirzə Ələkbər Sabirin XX əsrin əvvəllərindəki Səmərqənd ədəbi mühitində böyük şöhrət qazandığını vurğulayır. Böyük şairin Səmərqəndin o dövrdəki tanınmış söz sənətkarları Əczi, Şükuri, Raci və başqa satirik şairlər tərəfindən yüksək dəyərləndirildiyini qeyd edir. Görkəmli alim “Molla Nəsrəddin” və özbək satirikləri ilə bağlı araşdırmalarını ümumiləşdirirək aşağıdakıları nəzərimizə çatdırır: “Təkcə səmərqəndli Siddiqi Əczi

deyil, özbək və tacik xalqlarının inqilabçı şairlərindən Sədrəddin Ayni və Həmzə Həkimzadə, səmərqəndli Raci və başqa şairlər də Sabir yaradıcılığına böyük hörmətlə yanaşmış, onun əsərlərindən ilham almış, Sabir şeirləri ilə həmahəng əsərlər yaratmışlar” [2, s. 2].

“Molla Nəsrəddin” jurnalının Türkmənistan və Qazaxıstan xalqlarının milli şüuruna, mənəvi-mədəni həyatına qüvvətli təsir göstərməsi nöqtəyi-nəzərindən uzun müddət Türkmənistanda yaşamış, yaradıcılıqla məşğul olmuş və məşhur jurnalın müxbiri kimi fəaliyyət göstərmiş Salman Mümtazın xatirələri də diqqətəlayiqdir. Görkəmli maarifçi son dərəcə qiymətli görüşlərini yada salaraq 1909-cu ildə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsini Türküstan, Buxara, Xivə, Orenburq, Qazaxıstan, Zabaykal, Semereç və Sibir ölkələrində öz xərci ilə yaymaq üçün geniş bir plan tərtib etdiyini qeyd edir. Həmin planı həyata keçirmək üçün bir il o yerləri gəzib dolaşmaq lazım idi. Səyahət zamanı Semereç vilayətinin mərkəzi şəhərinə gedən tədqiqatçı təsadüfən orada bir möhtərəm tatar doktoru ilə tanış olur. Bu gözəl təbiətli, gözəl xasiyyətli doktor, həm də sevimli bir baba idi. Salman Mümtaz mülahizələrini davam etdirərək qeyd edir ki, fitrətən xoşəxlaq, həm də insan dostu olan bu gümüş saçlı, saqqallı doktorun qəlbində qafqazlılara qarşı ayrıca bir məhəbbət var idi. Familiası Batırşin idi. Batırşin Salman Mümtazın bu səyahətini alqışlayır, “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinə də abunə yazılır. Bir qədər ədəbiyyat və mətbuatdan söz açaraq bütün ömründə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsindən gözəl bir məcmuə görmədiyini söyləyir. “Keçmişlərdə də Qafqazda böyük alim kişilər olmuş və indi də vardır”, - deyir [2, s. 304].

Özbəkistanın mətbuat tarixində silinməz oz qoymuş məşhur “Çayan” və “Muştum” satirik jurnallarının yaranmasında “Molla Nəsrəddin”in həlledici təsiri olduğu danılmaz həqiqətdir. 1917-ci ilin əvvəllərindən fəaliyyətə başlamış “Çayan” jurnalının ömrü o qədər uzun olmamışdır. 1923-cü ildən nəşrə başlayan “Muştum”un ərəsəyə gəlməsində və uğurlu fəaliyyət göstərməsində də “Molla Nəsrəddin”in təcrübəsindən və üslubundan yaradıcı şəkildə geniş istifadə edilmişdir. Jurnalın fəaliyyətinin başlanğıc mərhələsində fəal iştirak edən XX əsr özbək və tacik mədəniyyətinin Sədrəddin Ayni, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Abdulla Qədiri, Qeyrəti, Qafur Qulam, Xurşid, Sabir Abdulla, Hacı Alim Qabulov (Həzilkeş), Fələngi və başqa

görməli nümayəndələri öz məqalə və felyetonlarında, gülməli şeir və hekayələrində, yandırıcı və ifşaedici satiralarında Azərbaycan satirik ədəbiyyatının Mirzə Cəlil, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məmməd Səid Ordubadi, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Üzeyir Hacıbəyov və başqa klassiklərimizin ölməz ənənələrini özbək ədəbi mühitində və satirik üslublarında ilhamla davam etdirmiş, yaşatmışlar.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı qədim və klassik türk mədəniyyətinin yayıldığı əksər məkanlarda yayılmışdı. Vaxtilə Əmir Teymur imperiyasının sərhədlərinin Hindistana qədər gedib çatdığını, Böyük Baburilər imperiyasının qurucusu və ilk hökmdarı Zəhirəddin Məhəmməd Baburun öz ulu babasının qüdrətini təkrar edərək Hindistanda böyük bir imperiya yaratdığını xatırlasaq, o zaman “Molla Nəsrəddin” jurnalının Baburilərin hökmranlıq etdiyi hüdudlarda, hətta daha geniş ərazilərdə yayılması təəccüblü deyil. Almas Ülvi “Molla Nəsrəddin” ilə Türküstan xalqları arasındakı ədəbi-tarixi təmaslardan bəhs edərək yazır: “XX əsrin əvvəllərində bütün Şərqdə əl-əl gəzən möcüzəvi “Molla Nəsrəddin” jurnalı da tarix səhnəsinə daxil oldu. “Molla Nəsrəddin” – həftəlik, illüstrasiyalı ilk Azərbaycan satirik jurnalı olmaqla XX əsr mətbuat tarixinin zirvə nöqtəsini fəth etmişdir” [77, s. 44]. “Molla Nəsrəddin” gülüşünün miqyası və sərhədləri barəsində müəllifin mülahizələri ədəbi-tarixi həqiqətləri əks etdirir. O yazır ki, bu gülüşün qəhqəhələri Şərq dünyasına – İrana, Türkiyəyə, Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə, Hindistana gedib çatmış, digər xalqların milli ruhunun oyanışına, hürriyyət cüvartisinə çevrilmişdi. “Molla Nəsrəddin” ruhu, ab-havası bir çox Şərq ölkələrinə olduğu kimi, özbək torpağına – Daşkənd, Buxara, Xivə və başqa şəhərlərə gedib çatmış, inqilabi məktəb rolunu oynamışdır. Özbək yazarları bu dərginin ilk ocağına – Tiflisə, Bakıya gələrək Mirzə Cəlillə, Sabirlə şəxsən tanış olmuş, onlardan öz ölkələrində senzuradan keçirə bilmədikləri əsərlərinin nəşrini xahiş etmiş və sevinclə geriyə qayıtmışlar..

Beləliklə, yuxarıda istinad etdiyimiz ədəbi-tarixi fakt və dəlil-sübutlardan aydın olur ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının meydana gəlməsi, həm də 30 ildən çox bir müddət ərzində səmərəli fəaliyyət göstərməsi yalnız Qafqaz və Azərbaycan mədəni mühitində deyil, qonşu və qardaş ölkələrdə, xüsusən İran, Türkiyə və Türküstan ədəbiyyatları və ədəbi mühitləri tarixində silinməz iz qoymuşdur. Özbəkistan,

Türkmənistan və Azərbaycan alimlərinin ötən əsrdə apardıqları elmi tədqiqat və araşdırmalar “Molla Nəsrəddin” ilə türk xalqlarının satirik ədəbiyyatları arasında həmkarlıq və yaradıcılıq münasibətlərinin dərin olduğunu, bu qırılmaz ədəbi qardaşlıq və dostluq əlaqələrinin bir neçə nəsli birləşdirdiyini parlaq şəkildə göstərməkdədir.

1.3. Mollanəsrəddinçilərin Türküstana səfərləri və həmkarlığın növbəti mərhələsi

Öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edən problemlərdən biri də mollanəsrəddinçilərin yeni dövr özbək satirasının formalaşması və inkişafındakı roludur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mövzu ilə bağlı həm Azərbaycan, həm də özbək ədəbiyyatşünasları bir sıra dəyərli araşdırmalar aparmışlar. Öncə onu vurğulamalıyıq ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının və əməkdaşlarının Türküstanın ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatına daxil olması ilə bizim çoxəsrlük mənəvi-mədəni münasibətlərimiz və bağlantılarımız tarixində tamamilə yeni bir mərhələ başlanır. “Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk sayının Türküstan oxucularının böyük marağına səbəb olması ilə əslində Qafqaz və Azərbaycan ədəbi mühitinə olan marağın və qarşılıqlı əlaqələrin özünəməxsus bir tarixinin təməl daşları qoyulur. Bu yeni ədəbi-mədəni ünsiyyət və təmasların yönləndirici gücü isə, ilk növbədə, Mirzə Cəlil və Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığı, onların jurnaldakı vətənpərvərlik yanğısı ilə yoğrulmuş fəaliyyəti idi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının Orta Asiya xalqlarının ədəbi-mədəni həyatına təsiri və yerli ziyalılarla jurnalın sıx həmkarlıq əlaqələrinin genişlənməsində və dərinləşməsində “ictimai satira, tənqid, xalq yumoru vasitəsilə milli oyanışa və milli tərəqqiyə ciddi təsir edən” [110, s. 4] mollanəsrəddinçilərlə Türküstan maarifçilərinin şəxsi əlaqə və münasibətləri də mühüm rol oynamışdır. Bu ünsiyyət və təmasların tarixi barədə düşünərkən, ilk öncə, böyük mollanəsrəddinçi Mirzə Ələkbər Sabirin adını və fəaliyyətini vurğulamaq lazım gəlir. Gələcəyin mollanəsrəddinçisi hələ XIX əsrin 90-cı illərində, yəni gənclik çağlarında Türküstan həyatı və ədəbi-mədəni mühiti ilə yaxından maraqlanmış, qonşu və qardaş ölkəyə səyahətə çıxmağı qərarlaşdırmışdı.

Mirzə Ələkbər Sabirin Türkmənistana, oradan isə Özbəkistan şəhərləri Buxara və Səmərqəndə səfərləri haqqında elmi ədəbiyyatlarda müxtəlif mülahizə və məlumatlar irəli sürülmüşdür [7], [84]. Bunların müxtəlifliyinə baxmayaraq, hələ XIX əsrin 90-cı illərində Mirzə Ələkbər Sabirin qardaş ölkəyə səyahət etməyi və orada yerli ziyalılarla görüşüb, tanış olmağı danılmaz həqiqətlərdir. Bu səfər və görüşlərdən sonra, təbii ki, özbək şairlərində Sabir yaradıcılığına maraq oyanmışdır. XX əsrin əvvəllərində Özbəkistan ədəbi mühitində Zövqi, Əvəz Ötər, Həməzə Həkimzadə Niyazi, Sədrəddin Ayni, Mirmöhsün Şirməhəmmədov, Abdulla Əvlani, Bəyani, Raci, Şükuri, Siddiqi Səmərqəndi Əczi kimi mütərəqqi fikirli şairlər yazıb-yaradırdılar. Bir sıra görkəmli ədəbiyyatşünaslar Siddiqi Əczini Mirzə Ələkbər Sabir ədəbi məktəbinin Yaxın Şərqdəki ən istedadlı davamçılarından biri hesab edirlər.

Mirzə Cəlilin Türkünstanla yaradıcılıq əlaqələri də çox zəngin və dərin olmuşdur. Azərbaycan-özbək ədəbi və mətbuat əlaqələrini araşdıran tədqiqatçılar bu təmasların çoxcəhətli və qarşılıqlı olduğunu vurğulayırlar. Cəlil Məmmədquluzadənin Türkünstanla həmkarlıq əlaqələri zəminində onun bir yazıçı, publisist və dramaturq kimi, həm də qardaş ölkədə məşhur olan bir jurnalın baş mühərriri kimi maraq və məqsədləri mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Nazim Axundov Mirzə Cəlilin Orta Asiya xalqları ilə mədəni əlaqələrindən bəhs edərkən onun Əliqulu Qəmküsarla birlikdə “Ölülər” əsərini tamaşaya qoymaq məqsədilə Orta Asiya və Volqaboyuna, daha sonra Dağıstana səyahət etdiyini bildirir. Onlar sonra Aşqabad şəhərinə gəlmiş, yerli həvəskar gənclərin və maarifçi ziyalılardan köməyi ilə pyesi tamaşaya hazırlamağa başlamışdılar [2, s. 311]. Mirzə Cəlilin bu səfəri haqqında teatr tariximizin mötəbər salnaməçisi Qulam Məmmədlinin mülahizələri də maraqlıdır. Cəlil Məmmədquluzadənin Aşqabad səfəri ilə bağlı maraqlı və qiymətli faktları bəyan edən qocaman teatr salnaməçisi qeyd edir ki, Mirzə Cəlil və Əliqulu Nəcəfov Aşqabada gələrək yerli teatr həvəskarlarının iştirakı ilə “Ölülər”i hazırlamağa başlamışdılar. Məşqlər “Firudini” məktəbində aparılırdı. Lakin “Molla Nəsrəddin”in Aşqabada gəlməsi xəbəri yerli bəhailərdə böyük narazılıq doğurdu. İş burasında idi ki, jurnalın 1913-cü il iyul ayının 23-də çıxan 20-ci nömrəsinin 1-ci səhifəsində Bəhailik dini təriqətinin başçılarından olan Abbas Əfəndi haqqında çəkilmiş bir karikaturada

bəhailiyə böyük zərbə vurulmuşdu; bu karikaturaya görə jurnalın həmin nömrəsi müsadirə edilmiş, nəşri müvəqqəti olaraq dayandırılmış, redaktoru cərimə olunmuş, əməkdaşları təqibə məruz qalmışdılar. Lakin bəhailər, görünür, bununla sakitləşməmişdilər. Məhz bu səbəbdən yerli bəhai burjuaziyası başda Ələkbər Xəlilov, Abbasqulu Əliyev, Abbasovlar və başqaları olmaqla çar hökuməti dairələrinə ərizə verməyə başladılar. Çar çinovliklərinə verilən böyük rüşvətlər və danosların təsiri ən qısa müddətdə özünü hiss etdirdi [42, s. 113].

XX əsrin əvvəllərindəki mədəniyyət və sənət tariximizin görkəmli salnaməçisi mollanəsrəddinçilərin ədəbi-tarixi mübarizələrinin maraqlı bir tarixçəsini gözlərimiz önündə canlandıraraq yazır ki, “Molla Nəsrəddin” ilə hesablaşmaq şəhərin polismeysteri Alekseyevə tapşırıldı. Mirzə Cəlili tez-tez polis idarəsinə çağırmağa başladılar. Buna baxmayaraq, “Ölülər”in hazırlanması sürətlə davam edirdi. Pyesdə iştirak edənlər böyük həvəslə hər gün axşam saat səkkizdə “Firudini” məktəbində məşq edirdilər. “Bir axşam da növbəti məşqə gəldiyimiz zaman müəllifi və Şeyx Nəsrullah rolunu oynayan Əliqulu Nəcəfovü məktəbdə görmədik. Çox gözlədikdən sonra yoldaşlarımızdan biri məktəbə gələrək belə bir xəbər gətirdi: “Polismeyster Alekseyevin əmri ilə Molla Nəsrəddingil bu gün axşam qatarı ilə Aşqabadi tərk edərək Daşkəndə tərəf getməli oldular”. Bu xəbərdən sonra hamımız məktəbdən çıxıb getdik. “Ölülər” Aşqabadda oynanmadı” [42, s. 114]. Görkəmli mollanəsrəddinçi şair Əli Nəzmi də özünün “Molla Nəsrəddin müdirlərinin səyahətə çıxması” adlı şeirində yuxarıda qeyd edilən faktları və hadisələri son dərəcə tarixi dəqiqliklə qələmə almışdır:

*“Molla” səyahəti eylədi davam,
Böylə Türküstanı gəzdilər tamam.
Keçib Rusiyadan döndü Qafqaza,
Həm cismən, həm ruhən sağlam, taptaza.
Lakin Aşqabadda tutmamışdı iş,
Dindarlar təbliğat aparmış geniş.
Vermiş qubernata danos babilər,
Ortaya atmışlar iblisanə şər...*

*Tamaşa hazırkən qubernatordan
Oynamamaq üçün gəlmişdi fərman.
Şəhri tərk etmişdi Mirzəgil dərhal,
Bəhanın böynunda qalmışdı vəbal.*

[58, s. 460-461].

Professor Həmidulla Baltabayev XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan-Özbəkistan teatr və dramaturgiya əlaqələrinin mötəbər tədqiqatçısı, professor Səid Əliyevin araşdırmalarına [146, s. 35] istinad edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, Cəlil Məmmədquluzadə Özbəkistana iki dəfə (1916 və 1924-cü illərdə) təşrif buyurub. 1914-cü ildən etibarən Türküstan cədidçilik hərəkatının fəal nümayəndələri tərəfindən Daşkənddə yaradılmış “Turan” truppasının üzvləri Abdulla Əvlani, Qulam Zəfəri, Şöhrət Rəhimi, Nizaməddin Xocayev və başqaları Azərbaycanın tanınmış dramaturq və rejissorları ilə həmkarlıq əlaqələri yaratmağa müvəffəq olmuşdular. “Ölülər” tragikomediyasının 1916-cı il 29 aprel premyerasını eşidən Abdulla Əvlani Cəlil Məmmədquluzadəyə məktub yazıb, əsəri özbək dilinə çevirmək və onu Daşkənddə səhnələşdirmək istədiyini məlum edir. Bu məktubdan son dərəcə məmnun olan Cəlil Məmmədquluzadə Əliqulu Qəmküsərlə birlikdə “Ölülər” tragikomediyasını Orta Asiya şəhərlərində səhnələşdirmək, bu tamaşalardan gələcək maliyyə köməyi nəticəsində “Molla Nəsrəddin” jurnalının maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün əvvəlcə Aşqabada, sonra isə Daşkəndə gəlirlər. Bu tarixi səfərin gerçəkləşməsi 1916-cı ilin iyun ayına təsadüf edir. Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə və Əliqulu Qəmküsər “Ölülər” əsərinin səhnələşdirilməsi prosesində əvvəldən axıra qədər iştirak edirlər. Tragikomediyada Şeyx Nəsrullah rolunu Əliqulu Qəmküsər, Kefli İskəndər rolunu isə pyesin tərcüməçisi, şair və dramaturq, mətbuat xadimi Abdulla Əvlani ifa edir. Premyera son dərəcə uğurla keçir, tamaşaçılar əsərin müəllifini və iştirakçıları alqışlayırlar. “Ölülər” tragikomediyası Daşkənd və başqa Türküstan şəhərlərində dəfələrlə səhnələşdirilir.

“Ölülər”dən sonra isə yerli teatr həvəskarları Mirzə Cəlilin başqa dramatik əsərlərinə də müraciət edirlər. Böyük yazıçının “Anamın kitabı”, “Danabaş kəndinin

müəllimi”, “Dəli yığıncağı” kimi pyesləri də səhnəyə qoyulur. Hətta Mirzə Cəlilin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti əsasında hazırlanmış tamaşa da müvəffəqiyyətlə səhnədə oynanılır [99, s. 306-307]. Mirzə Cəlilin Orta Asiya ədəbi-mədəni mühiti ilə yaradıcılıq əlaqələrinin dərinliyini və özəlliyini vurğulayan müəllif “Molla Nəsrəddin” səhifələrində Türküstan xalqları həyatının və onların problemlərinin ətraflı əks etdirilməsindən və bu prosesdə yerli müəlliflərin fəal iştirak etməsindən də bəhs etmişdir. Müəllif bu mövzuda özündən əvvəl fikir bildirmiş tədqiqatçıların xidmətlərini ayrıca qeyd edərək, özünün müəyyən etdiyi yeni mühüm ədəbi fakt və materialları da elmi ictimaiyyətin diqqətinə təqdim edir. “Molla Nəsrəddin”nin Buxara əmirliyinin ictimai-siyasi və mədəni həyatı ilə yaxından tanışlığını, bu ölkə ilə informasiya və başqa əlaqələrinin intensiv xarakter kəsb etdiyini jurnal səhifələrində işıq üzü görən onlarla məqalələrdən və karikaturalardan bilmək olar. Görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası Qulamhüseyn Əliyev mötəbər mənbələr və arxiv materialları əsasında “Molla Nəsrəddin”lə XX əsrin əvvəllərindəki müxtəlif Türküstan nəşrləri və qəzetləri arasında sıx əməkdaşlıq münasibətlərinin mövcud olduğunu sübütə yetirərək yazır ki, jurnaldakı bir məqalədə “Buxarayı şərif”də mətbəənin yoxluğundan söhbət açılırsa, başqa bir məqalədə maarifçi müəllim Mirzə Əbdülvahidin üsuli-cədid məktəblərinin Əmir tərəfindən bağlanması bəyan edilirdi [15, s. 170-175]. “Teleqraf. Xüsusi müxbirimizdən” sərəlvhəli məqalədə isə Buxara əmiri Seyid Əbdül Əhədxanın Rusiya kurortlarından birində istirahət etməsindən “Əbdülhəmid” adlı müxbir xəbər verirdi [55, s. 442]. “Coğrafi xəritələrdə məktəblərin, qiraətxanaların, xeyriyyə cəmiyyətlərinin, qumarxanaların və pirlərin əhatəsində itibbatdığına nəzərə çarpdırmaq” [12, s. 71] məqsədilə bu satirik yazılar karikaturalarla tamamlanırdı. Türküstan həyatının inikası ilə bağlı “Molla Nəsrəddin” səhifələrində yer almış “Buxarayı-şərif” [55, s. 77], “Təzə Buxarada Ağa Mirəli: Heç dava eləmiyin; övrəti mən alaram və sizi də barışdıraram” [54, s. 231], “Xivədə bayram tədarükü (Novi Urgenc şəhərində)” [54, s. 583], “Buxarada aclar” [54, s. 585] sərəlvhəli şəkillər fikrimizi təsdiq edir. Bu kimi onlarla faktlar “Molla Nəsrəddin” jurnalının o dövrdəki Türküstana və ümumən, Orta Asiya türklərinin həyatına laqeyd olmadığını göstərməkdədir. Jurnalın özbək ədib və ziyalıların həyatındakı və taleyindəki rolunu

Abdulla Əvlani, Qulam Zəfəri, Qafur Qulam, Sabir Abdulla, Qeyrəti və başqa görkəmli özbək yazıçıları da etiraf etmişlər. Şərqi bir çox ölkələrində, Hindistandan Mərakeşə qədər jurnalın fəal oxucuları, abunəçiləri, könüllü müxbirləri vardı. Türkiyə, İran, özbək, tatar, türkmən, Dağıstan ədəbiyyatlarında demokratik dünyagörüşünün və təmayüllərin şəkillənməsində jurnalın qüvvətli təsiri olmuşdur. “Molla Nəsrəddin” səhifələrində tanınmış özbək şair və yazıçıları Abdulla Əvlani, Həməzə Həkimzadə Niyazi, Məhəmmədşərif Sufizadə, Siddiqi Səmərqəndi Əczi və başqalarının öz əsərləri ilə çıxış etmələri barədə Şirəli Turdiyev də xəbər verir [152, s. 166].

“Molla Nəsrəddin” jurnalının beynəlxalq əlaqələrini və Türkünstan ölkəsi ilə sıx yaradıcılıq münasibətlərini işıqlandırmaq nöqtəyi-nəzərindən Həmidulla Baltabayevin müəyyən etdiyi mühüm ədəbi-faktiki məlumatlar və yeniliklər də ədiblərimizin əməkdaşlığı tarixini təsəvvür etmək baxımından ciddi əhəmiyyət daşıyır. Təcrübəli tədqiqatçı “Molla Nəsrəddin” jurnalının XX əsrin əvvəllərindəki Türkünstanda, xüsusən də Özbəkistanda çıxan qəzet və jurnallarla əlaqələrindən bəhs edərkən Mir Cəlil Yusifzadənin mühərrirliyi ilə nəşr olunan “Buxarayı Şərif” (bu qəzetin mühərriri 1912-ci ildə Azərbaycandan dəvət edilmişdi), Mahmudxoca Behbudinin mühərrirliyi ilə çıxan “Ayna” (1913-1915) və “Səmərqənd” (1913), Ubaydulla Əsədullaxocayevin “Sədayi Türkünstan” (1914), Osmanxan Mahmudovun mühərriri olduğu “Sədayi Fərqanə” (1914), Əbdürauf Fitrətin Səmərqənddə fəaliyyət göstərdiyi zaman çap etdirdiyi “Hürriyyət” (1917-1918) və onlarla başqa nəşrlərlə sıx həmkarlıq əlaqələri saxladığını ayrıca nəzərə çatdırır. Müəllif mətbuat tariximizdəki əməkdaşlığımızın və həmkarlığımızın mühüm səhifələrini işıqlandıraraq vurğulayır ki, həmin dövrdə meydana gələn bir çox qəzet və jurnalların, o cümlədən Daşkənd şəhərində 1923-cü ildən fəaliyyətə başlayan məşhur “Muştum” (“Yumruq”) jurnalının meydana gəlməsində də “Molla Nəsrəddin” jurnalının qüvvətli təsiri dəfələrlə qeyd edilmişdir. Bu iki qardaş jurnalın (“Molla Nəsrəddin” və “Muştum”) fəaliyyəti və səmərəli həmkarlıq əlaqələri yaxın gələcəkdə ciddi elmi tədqiqatların mövzusu olmağa layiqdir” [99, s. 310].

Cəlil Məmmədquluzadənin Türkünstana və Daşkəndə növbəti səfəri isə 1924-cü ilin payızında baş vermişdir. 20-ci illərdə Azərbaycanda, Bakı şəhərində yaşayıb-

yaradan görkəmli özbək alimi, türkoloqu, tərcüməçisi və ədəbiyyatşünası Xalid Səid Xocayev bu barədə ətraflı məlumat qoyub getmişdir. Onun yazdığına görə, Mirzə Cəlil 1924-cü ilin oktyabr ayında Yeni Əlifba Komissiyasının sədri Səmədağa Ağamalioğlu, Cəlil Məmmədquluzadə, komissiya üzvü Vəli Xuluflu ilə birlikdə səfərə çıxır, Kırımdan, Rusiyadan keçib, oktyabr ayında Daşkəndə gələrək burada əhəmiyyətli görüşlər keçirirlər. Xalid Səid Xocayevin xatirələrindən aydın olur ki, Mirzə Cəlil latın qrafikası əsasında türk xalqlarının yeni əlifbasının yaradılması işinə son dərəcə həssaslıq və böyük məsuliyyətlə yanaşmışdır. Daşkənd səfərinin təfərrüatları və təəssüratları barəsində mülahizələrini irəli sürərkən Xalid Səid Xocayev “Molla Nəsrəddin” jurnalının baş mühərririnin qardaş xalqların mədəni və mənəvi əlaqələri məsələsinə yüksək qiymət verdiyini təsdiq edir, yerli maarifçi ziyalılarla görüşlərindən qısaca bəhs edir. Məsələn, Mirzə Cəlilin Daşkənd mədəni mühitinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri, Türküstan Milli Universitetinin əsasını qoyan Münəvvarqarı Əbdürəşidxanovla görüşləri və söhbətləri barəsindəki qeydlər xüsusilə diqqətəlayiqdir. Məsələ bundadır ki, o dövrdəki bir çox özbək ədibləri və maarifçi ziyalıları, xüsusən cədidlər köhnə əlifba tərəfdarı idilər. Münəvvarqarı Əbdürəşidxanov da türk xalqlarının mədəniyyətinin və ədəbiyyatının min ildən çox bir vaxt ərzində ərəb əlifbası əsasında yarandığını və inkişaf etdiyini əsas gətirərək, köhnə əlifbadan imtina etməyin zərərli olduğunu və bunun çox böyük çətinliklərə səbəb olacağını diqqətə çatdırırdı. Amma “Molla Nəsrəddin” jurnalının baş mühərririnin yeni əlifba işində təşəbbüskar olması və yeni əlifbaya keçidin üstünlüklərinə, xeyirli tərəflərinə öz müsahiblərini inandırması nəticəsində Münəvvarqarı Əbdürəşidxanov və başqa görkəmli ziyalılar da Mirzə Cəlillə razılaşmalı olurlar. Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə yeni əlifbanın xalqlarımızın savadlanmasına, elmə və təhsilə marağın artmasına, türk xalqları ədəbiyyatının daha da inkişaf etməsinə və müasir zamanla ayaqlaşmasına ciddi təkan verəcəyi haqqında da özbək müəllimləri və maarifçiləri ilə geniş fikir mübadiləsi aparır [25].

Ötən əsrin 20-ci illərində, hələ sovet hakimiyyətinin təzəcə formalaşdığı zamanlarda bir çox müasirləri kimi, Cəlil Məmmədquluzadə də latın qrafikalı əlifba əsasında yeni yazı sisteminin bir-birindən ayrılıb uzaq düşmüş türk xalqlarını

birdirəcəyinə inanır və ümid bəsləyirdi. Xalid Səid Xocayev yazır ki, Türküstan Cümhuriyyəti Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin binasında özbək, qazax və türkmən elmi şuralarından olan mütəxəssislərlə keçirilən görüş zamanı Səmədağa tərəfindən yeni əlifba barəsində məlumat verildi, heyətin Türküstana gəlmə səbəbləri söyləndi, lisan və mətbuatca bir-birinə yaxın olan xalqlar arasında müştərək bir əlifbanın lazım olduğu izah edildi. Nəhayət, Səmədağa zəhmətkeş kütlələlərin savadsızlığını aradan qaldırmaq üçün yeni əlifbanın ən müvafiq, ən qəti və ən qısa bir yol olduğunu isbat etməyə çalışdı və buna müvəffəq də oldu. Cədidlər, o cümlədən Münəvvərqarı təkmilləşdirilmiş və türk dillərinin təbiətinə uyğunlaşdırılmış ərəb əlifbası tərəfdarı olsalar da, Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığını və fəaliyyətini yaxşı bildiklərinə görə, onun fikirlərini və təkliflərini hörmətlə qarşıyırlar. Beləliklə, Cəlil Məmmədquluzadə söz sənətini, xüsusən realist nəsr inkişaf etdirməklə bərabər, türk millətləri qarşısında duran mühüm işləri və vəzifələri yerinə yetirmək uğrunda mübarizədə və yeni, müasir imla və yazı mədəniyyəti yaratmaq sahəsində də öz zamandaşları üçün bir ustada və müəllimə çevrilmişdi. Səfər təəssüratlarını davam etdirərək Xalid Səid Xocayev yazır ki, bir çox nətiqlərin çıxışlarından sonra məruzələrdə irəli sürülmüş xeyli qeyri-müəyyən və şübhəli məqamlara münasibət bildirmək, aydınlıq gətirmək və verilən suallara cavab vermək zərurəti yarandıqda ilk olaraq sözü yoldaş Mirzə Cəlil Məhəmmədquluzadə aldı: “Biz yeni bir əlifba yaratdıq... Ümidvaram ki, siz də gərək Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəisi möhtərəm Səmədağanın və bu məsələyə bir neçə il əlindən gəldiyi qədər xidmət etməyə çalışan mənim kimi bir yazıçı yoldaşınızın hörmətini saxlayıb bu əlifbanı qəbul edərsiniz. Bizi də məmləkətinizdən məyus qaytarmazsınız” [25, s. 120].

Mollanəsrəddinçilərlə özbək ziyalılarının və ədiblərinin həmkarlıq əlaqələri barəsində bir sıra görkəmli özbək ədəbiyyatşünaslarının, o cümlədən Ləziz Kayumov, Hafiz Əbdüsəmədov, Naim Kərimov, Şirəli Turdiyev, Bəyalı Qasimov, Ənvər Cabbarov, Həmidulla Baltabayev və başqalarının maraqlı tədqiqatları və mülahizələri mövcuddur. Bu cəhətdən Bəyalı Qasimovun XX əsrin ilk rübündəki Azərbaycan-Türküstan ədəbi-mədəni əlaqələrinin dərinləşməsi və intensivləşməsi prosesinə görkəmli özbək maarifçisi Abdulla Əvlaninin verdiyi töhfələrlə, xüsusən Abdulla

Əvlani ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalının əməkdaşları arasındakı işgüzar əlaqələrlə bağlı araşdırmaları diqqətəlayiqdir.

Azərbaycan və Özbəkistan ədəbiyyatşünaslarının araşdırmaları göstərir ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının XX əsrin əvvəllərində Türkünstan mühitində geniş yayılmasında və molla-nəsrəddinçilərlə sıx həmkarlıq münasibətlərinin formalaşmasında Münəvvərqarı Əbdürəşidxanov, Mahmudxoca Behbudi, Əbdürauf Fitrət, Seyid Rza Əlizadə, Həmzə Həkimzadə və başqaları ilə birlikdə misilsiz rol oynamış, son dərəcə istedadlı ədəbi şəxsiyyətlərdən biri Abdulla Əvlani (1878-1934) idi. Ovaxtkı Türkünstanın böyük və vətənpərvər ziyalılarında, maarifçi yazıçılarından biri olan Abdulla Əvlani təxminən qırx il davam etmiş fəal yaradıcılığı dövründə eynən Mirzə Cəlil kimi – həm qeyrətli bir vətəndaş olaraq maarifçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, müəllimlik və məktəbdarlıq, mürəbbilik etmiş, həm də bədii və mədəni fəaliyyətin xalqa xeyir verən bütün sahələrinə baş vurmuş, həmin fəaliyyət növlərində öz izini qoymuşdur. Bu baxımdan, Əbdürauf Fitrətlə İsmayıl bəy Qaspıralının bir maarifçi publisist kimi yaradıcılıq talelərində və yollarında nə dərəcədə uyğunluq və oxşarlıq mövcuddursa, Mirzə Cəlil və Abdulla Əvlaninin maarifçi ədib və yazıçı bioqrafiyalarında da o qədər yaxınlıq və bənzərliyi müşahidə edirik.

Mirzə Cəlil və Abdulla Əvlaninin yaradıcılıq əlaqələrindən geniş və hərtərəfli bəhs etmək üçün görkəmli özbək ədibinin həyatı və yaradıcılıq yolu barəsində zəruri məlumat və bilgilərə əsaslanmaq lazımdır. Beləliklə, Abdulla Əvlani kim idi və onu Mirzə Cəlil irsinə istiqamətləndirən hansı ictimai-estetik ehtiyaclar və səbəblər idi? Yalnız “Molla Nəsrəddin” jurnalının ifşaedici məqalələrinin, felyetonlarının deyil, dahi dramaturqun məşhur tragikomediya və komediyalarının da Özbəkistanda yayılmasını, məşhur olmasını istəyən Abdulla Əvlanini “Ölülər” komediyasını və Mirzə Cəlilin başqa pyeslərini Daşkənddə səhnələşdirməyə sövq edən qardaş ölkə mədəni mühitinin bir sıra cəhətlərini və özəlliklərini təhlil etmək zərurəti meydana çıxır. Yuxarıda qoyduğumuz bu məsələlərə cavab vermək üçün vətənpərvər ziyalının ədəbi tərcümeyi-halına öteri də olsa, nəzər salmaq vacibdir.

Molla-nəsrəddinçilərin yaxın dostu və silahdaşı Abdulla Əvlani 1878-ci ildə qədim Türkünstanın ən böyük şəhərlərindən biri olan Daşkəndin Mergənçə məhəlləsində

dünyaya gəlmişdir. Babası Mirnemətbəy əslən Kokanddan olub, ox-yay ustası kimi fəaliyyət göstərirdi. Atası Mirəvlan isə toxuculuqla gün-güzəran keçirirdi. Gənc Abdulla 1890-cı ildən başlayaraq öz məhəllələrindəki mədrəsədə təhsil alır. Amma ailə vəziyyətinin ağır olmasına və maddi çətinliyə görə təhsilini davam etdirə bilmir. Əvvəllər yaz-yay aylarında oxumağa imkanı olmur, ancaq qış günlərində məktəbdə dərslərini davam etdirir. Sonralar isə qış aylarında da məktəbə gedə bilmir, yalnız işləməklə gün keçirir. İnşaat və tikinti işlərini öyrənir, kərpic kəsmək, soba qurmaq, suvaqçılıq, dülgərlik və başqa iş və sənət sahələri ilə uşaq yaşlarından məşğul olur. Onda ədəbiyyata maraq və həvəs də məhz bu illərdən – ağır əmək və zəhmətlə məşğul olduğu dövrlərdən etibarən özünü büruzə verməyə başlayır. Gənc Abdulla Əvlani milli klassika ilə yanaşı, fars-tacik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Əbülqasım Firdovsi, Sədi Şirazi, Hafiz Şirazi, Əbdürəhman Cami, Mirzə Bedil və başqalarının yaradıcılığını dərinlən mənimsəyərək, onların manera və üslubunda şeirlər yazmağa həvəslənir. Abdulla Əvlaninin özü yaradıcılığa 1894-cü ildə başladığını qeyd edir. Amma görkəmli maariçi ədib və şairin bədii irsinin tanınmış tədqiqatçıları akademik Naim Kərimov, professorlar Qulam Kərimov, Ənvər Xocaəhmədov, Bəyalı Qasimov, Subutay Dalimov və başqaları Abdulla Əvlaninin günümüzə qədər gəlib çatmış əsərlərinin 1905-ci ildən sonra yazıldığını vurğulayırlar. Yəni onun 1894-1904-ci illəri əhatə edən ədəbi məhsullarının taleyinin qeyri-müəyyən olduğunu, çox güman ki, saxlanmadığını söyləyirlər. Abdulla Əvlaninin zəmanəmizə qədər gəlib çatmış əsərlərinin tarixini dəqiqləşdirməyə isə onların öz mövzusu və ictimai məzmunu kömək edir. Yəni o əsərləri mütaliə etdikdən sonra əminliklə bildirmək olur ki, həmin əsərlər 1905-ci ildən əvvəl yazıla bilməzdi. Şairin XIX əsrin 90-cı illərində yazdıqlarının taleyi və onların nəyə görə saxlanmaması barəsində isə yeri gəldikcə məlumat vermək, öz fikirlərimizi və mütəxəssislərin mülahizələrini bəyan etmək fikrindəyik.

Cəlil Məmmədquluzadə ilə Abdulla Əvlaninin tək-cə yaradıcılığı arasında deyil, ictimai fəaliyyəti və tərcümeyi-halı arasında da xeyli üst-üstə düşən məqamlar və həmahəngliklər mövcuddur. Abdulla Əvlani 1904-cü ildən maarifçilik fəaliyyətinə başlayır. O, Daşkənddin Mirabad məhəlləsində üsuli-cədid məktəbini açır. Bu

məktəbin şöhrəti tezliklə bütün şəhərə yayılır. Ata-analar öz balalarını köhnə məktəb və mədrəsələrdən çıxarıb, Abdulla Əvlaninin təzə məktəbinə gətirirlər. 1904-1905-ci illərdən etibarən Daşkəndlə yanaşı, Türküstanın başqa şəhərlərində, o cümlədən Səmərqənd, Buxara, Urgənc, Kokand, Əndican və Nəmanqanda da yeni tipli tədris ocaqları – üsuli-cədid məktəbləri yaranmağa başlayır. Bir-birinin ardınca peyda olmağa başlayan məktəblər, mətbuat orqanları, ictimai-mədəni müəssisələr Türküstanın milli-mənəvi həyatının yenilənməsinə və dəyişilməsinə təkan verir. Türküstanda ilk mətbuat orqanları – 1906-cı ildə “Tərəqqi” qəzeti, “Tərəqqi”nin ardınca isə “Xurşud”, “Tüccar”, “Asiya” qəzetləri işıq üzü görməyə başlayır. Bu mətbuat orqanlarının hamısının ərsəyə gəlməsində və təşkilati işlərində Abdulla Əvlani yaxından iştirak edir. 1906-1907-ci illər həm Mirzə Cəlil, həm də Abdulla Əvlani üçün unudulmaz illər olmuşdur. Belə ki, 1906-cı ilin 7 aprelində Şərqi ən məşhur və möhtəşəm satirik jurnalı “Molla Nəsrəddin” nəşrə başlayır. 1907-ci ilin 4 dekabrında isə bilavasitə Abdulla Əvlaninin baş mühərriri olduğu birinci qəzet – “Şöhrət”in ilk sayı işıq üzü görür.

Abdulla Əvlani 1917-ci il Fevral burjua-demokratik inqilabından sonra Daşkənddə “Turan” qəzetini çıxarmağa başlayır. Qəzetin bir neçə sayı çap olunandan sonra yerli mühafizəkarlar və cəhalətpərəstlər qəzetin bağlanması üçün kəskin mübarizəyə başlayırlar. “Turan”ın baş mühərririni öz vəsifəsindən kənarlaşdırmağa müvəffəq olurlar, hətta öz nümayəndələrini göndərərək mətbəə sahiblərinə də hədə-qorxu gəlirlər.

Görkəmli özbək şairi, yazıçısı və dramaturqu Abdulla Əvlaninin “Molla Nəsrəddin” jurnalı, xüsusən Mirzə Cəlillə geniş və hərtərəfli yaradıcılıq əlaqələri və dostluğu barəsində professor Həmidulla Baltabayevin fikir və mülahizələri diqqətəlayiqdir. Xüsusən Abdulla Əvlaninin “Turan” teatr truppasında rejissor Nizaməddin Xocayevlə birgə fəaliyyət göstərdiyi zaman “Ölülər” pyesini səhnələşdirmək prosesində molla-nəsrəddinçilər və Mirzə Cəlillə dəfələrlə görüşləri, həmkarlığı ədəbi və mədəni qardaşlığımızın qürur oyadan və qiymətli tarixçələridir [99, s. 306-307].

Molla-nəsrəddinçilərin Türküstan ölkəsi ilə ötən əsrin əvvəllərindən etibarən geniş

vüsət almağa başlayan yaradıcılıq əlaqələri, quru və su nəqliyyatının hələ o qədər də inkişaf etmədiyi, gediş-gəlişin son dərəcə çətin və hətta mümkünsüz olduğu bir zamanlarda qardaş diyara ardıcıl və müntəzəm səfərləri böyük cəsarət və iradə tələb edirdi. Təkcə “Molla Nəsrəddin” jurnalının deyil, Qafqazda və Azərbaycanda çıxan qabaqcıl və demokratik dünyagörüşlü mətbuat orqanlarının, kitab və nəşrlərin qardaş ölkəyə çatdırılması, hətta orada çıxan qəzet və jurnallara texniki yardımların göstərilməsi, onlarla Qafqazda, Tiflisdə və Bakıdakı görüşlər yeni dövr Azərbaycan-Türküstan mədəni əlaqələrinin qiymətli tarixi səhifələridir. Müstəqillik dövründə Azərbaycan və Özbəkistan arasındakı qarşılıqlı ədəbi-mədəni münasibətlərin formalaşmasında və daha da genişlənməsində ötən əsrin əvvəllərindəki ədəbi qardaşlıq ənənələrinin, həm də cəsur və döyüşkən molla-nəsrəddinçilərin fədakar fəaliyyəti və təkrarsız yaradıcılıq cəsarətləri əvəzsiz rol oynamışdır.

“Milli özünüdərkin formalaşmasında “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin rolu və onun türkmən satirik ədəbiyyatına təsiri” [72], “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və özbək mədəniyyəti (Türküstan-Azərbaycan teatr və dramaturgiya əlaqələri)” [74], “Dünyanın Baburu və Baburun dünyası” [69], “Azərbaycan-Türküstan ədəbi-mədəni münasibətlərinin yeni mərhələsi (Bu dövr ədəbi əlaqələrini şərtləndirən əsas ictimai-mədəni faktorlar)” [67], “Əlişir Nəvai Cənnət Əliyevanın tədqiqatlarında” [70], “Qoca Şərqi “Molla Nəsrəddin” ruhlu satira müjdəçiləri və ya “Molla Nəsrəddin”dən başlanan şərəfli yolun yolçuları” [71], “Molla Nəsrəddin” və türk dünyası” [76] kimi əsərlərimizdə bu fəsildə irəli sürülən əsas müddəalar ümumiləşdirilərək təqdim olunmuşdur.

II FƏSİL

“MOLLA NƏSRƏDDİN” VƏ ÖZBƏK MAARİFÇİ-SATİRİK PUBLİSİTİKASININ ƏSAS İNKİŞAF TƏMAYÜLLƏRİ

“Molla Nəsrəddin” jurnalının özbək satirik ədəbiyyatına təsirini tədqiq edərkən, ilk öncə, publisistikadan başlamağımız və buna önəm verməyimiz heç də təsadüfi deyildir. Belə ki, publisistika hər bir mətbuat orqanının, o cümlədən jurnalın əsas janrı və ifadə vasitəsidir. İkinci bir mühüm səbəb kimi “Molla Nəsrəddin”lə əməkdaşlıq və yaradıcılıq əlaqələrinin daha çox poeziya və publisistika janrlarında özünü büruzə verməsini göstərmək olar. Bunun səbəbi isə odur ki, ədəbi prosesdə yenilənmə əvvəlcə məhz qeyd etdiyimiz janrlarda meydana çıxıb bilər. Çünki ötən əsrin əvvəllərində tək-cə “Molla Nəsrəddin”in deyil, təzəcə şəkillənməyə başlayan Orta Asiya qəzet və jurnallarının da irihəcmli nəsr və dramaturgiya nümunələrini çap etmək imkanı son dərəcə məhdu idi. Yəni yığcam şeir və məqalələr o dövrdə daha çox müraciət olunan və işlək janrlar idi. Tədqiqatımızda publisistikanı önə çəkməyimizin mühüm səbəblərindən biri də budur ki, “Molla Nəsrəddin” satirik jurnal olsa da, burada yalnız satirik və yumoristik əsərlər çap olunmurdu. Jurnalda ictimai-siyasi məzmunlu və ciddi təhkiyə tərzinə malik yazılar da müntəzəm olaraq öz əksini tapırdı. “Molla Nəsrəddin”dən təsirlənmələr və jurnalla uyğunluqlar, demək olar ki, tək-cə satirik-yumoristik məzmunlu əsərlərdə deyil, eyni zamanda, ciddi manerada yazılmış məqalə və yazılarda da inikas etmişdir. Məsələn, jurnalda təhsil və maarif, məktəb və müəllimlər, elm və mədəniyyət haqqında vaxtaşırı ciddi üslublu yazıların da çap olunduğu məlumdur. Böyük ədəbiyyatşünas alim və maarifçi ziyalı Firudin bəy Köçərlinin, ilk və görkəmli molla-nəsrəddinçilərdən biri Ömər Faiq Nemanzadənin, Mirzə Cəlilin özünün, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin ana dilimiz, imlamız və yazı mədəniyyətimizlə bağlı ümummilli əhəmiyyətə malik bir çox məqalələrini burada xatırlatmaq yerinə düşər. Avropanın elmi və mədəni yenilikləri, rus və Qərb ədəbiyyatının məşhur klassiklərinin yaradıcılığı və yubileyləri haqqındakı ciddi elmi-estetik təhlillərlə yoğrulmuş çoxsaylı yazıları da gözlərimiz önünə gətirsək, onda

“Molla Nəsrəddin”in ciddi elmi-maarifi araşdırmaları və məqalələri ilə də ictimai-fəlsəfi və ədəbi fikir tariximizə mühüm töhfələr verdiyi aydınlaşar. Amma “Molla Nəsrəddin”də ciddi üslublu şeir və hekayələrin, həqiqi lirika nümunələrinin və ya ciddi ədəbi-fəlsəfi məzmunu malik hekayələrin nəşrindən bəhs etmək mümkün deyil. Bu nöqtəyi-nəzərdən və yuxarıda söylədiklərimizdən açıq-aşkar görünür ki, publisistika müstəvisində məşhur jurnalın başqa ədəbiyyatlarla əlaqələrini daha geniş və əhatəli şəkildə ehtiva etmək mümkündür. Onu da əlavə etməyi lazım bilir ki, “Molla Nəsrəddin” yalnız satirik-yumoristik məzmunlu və əhvali-ruhiyyəli əsərləri, məqalələri ilə deyil, eyni uğurla həm də ciddi mündəricəyə malik problematik və ümummillə əhəmiyyət daşıyan yazıları ilə də başqa ədəbiyyatlara güclü təsir göstərmişdir. Məhz bu məqsədlə biz “Molla Nəsrəddin” və özbək satirik ədəbiyyatı problemini, ilk öncə, erkən özbək publisistikasının tipik və səciyyəvi nümunələri kontekstində araşdırmağı məqsədəuyğun hesab etdik.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda satirik jurnalların meydana gəlməsi və qızgın fəaliyyəti bütövlükdə ədəbiyyatda janrların yenilənməsinə və zənginləşməsinə qüvvətli təsir göstərdi. Akademik İsa Həbibbəyli “Molla Nəsrəddin” jurnalının XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi gedişata və xüsusən ədəbi prosesin estetik məzmununa, aparıcı inkişaf istiqamətləri və perspektivlərinə təsir etməsi barəsində əsaslı elmi fikirlər irəli sürüb vurğulayır ki, klassik poeziyada ünsür, element şəklində mövcud olan, XIX əsrdə yetkinləşib xeyli təşəkkül tapan satira “Molla Nəsrəddin” dövrü ədəbiyyatında qəti olaraq kamala çatmışdır. Mollanəsrəddinçilər həqiqi ictimai satiranın yaratıcılarıdır. Yalnız “Molla Nəsrəddin” jurnalının xidməti sayəsində ədəbiyyatda satira özünəməxsus geniş yer tutmaq hüququ qazanmışdır. Satiranı bədii ədəbiyyatın zəruri xammalına mollanəsrəddinçi ədiblər çevirmişlər. Görkəmli mollanəsrəddinşünas alim mülahizələrini davam etdirərək yazır ki, bu dövr ədəbiyyatı janr etibarilə zəngindir. Mollanəsrəddinçi yazıçılar satiranın yeni-yeni formalarını yaratmışlar. Təəssüf ki, göstərilən mərhələnin satirik ədəbiyyatının janr xüsusiyyətləri indiyədək ayrıca bir tədqiqatda elmi şəkildə öyrənilməmişdir. Ən yaxşı halda “Molla Nəsrəddin” şeiri və publisistikasının janr xüsusiyyətlərinin tədqiqi ilə kifayətlənilmişdir. Mollanəsrəddinçilərin qızgın ədəbi yaradıcılığı və ümumilikdə

“Molla Nəsrəddin” jurnalının aləmşümul fəaliyyəti təkcə Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, o dövrdəki əksər Şərqi və türk xalqları ədəbiyyatının dil və üslubundan tutmuş bədii strukturuna və formasına, janrlar sisteminə qədər güclü təsir göstərmişdir. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin bədii və estetik islahatları, ədəbi kəşf və yenilikləri, ilk növbədə, qardaş türk ədəbiyyatlarında rezonans yaratmışdır. Elmi müşahidələrdən və araşdırmalardan məlum olur ki, həmin dövr ədəbiyyatında satiranın imkanları və həddləri genişlənərək, demək olar ki, bütün ədəbi növlərdə yazılan əsərlərin böyük əksəriyyətini əhatə etmişdir. Bütövlükdə ədəbiyyat müəyyən satirikləşmə prosesi keçirmişdir. Yəni molla-nəsrəddinçilərin ən çox müraciət etdikləri hekayə və novellanın epik, komediyanın dramatik, müxtəlif şeir şəkillərinin lirik ədəbi növə aid olmasına baxmayaraq, onların bu formaların hər birində qələmə aldıkları satirik, yaxud yumoristik xarakter daşmışdır. Beləliklə, bədii gülüş sanki bütövlükdə sənət aləminə səpələnmişdir. Müəllifin aşağıdakı elmi düşüncə və təhlilləri də “Molla Nəsrəddin”in təsiri ilə geniş vüsət alan mürəkkəb ədəbi-estetik prosesi dərinlən dərk və təsəvvür etməyə imkan verir; həqiqətən də, molla-nəsrəddinçi yazıçıların ədəbi-publisistik yaradıcılığında satiranın özünəməxsus janrları ərsəyə gəlmişdir. Xüsusən bəhri-təvil, alleqoriya, taziyanə, parodiya, pamflet, felyeton, balaca mütəfərriqə və s. janrları qeyd etmək lazımdır. Eyni zamanda, Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı tarixində ilk dəfə olaraq “Molla Nəsrəddin” jurnalı səhifələrində poçt qutusu, atalar sözü, lügət, elan, tapmaca da bədii forma şəklinə salınmışdır. Alimlər son dövrlərdə bu sıraya xəbər, hesabat, korrespondensiya, müsahibə, resenziya kimi janrları da aid etmişlər. Beləliklə, forma və məzmunca bir-birinə yaxın olan yeni tipli janrlar qrupu əmələ gəlmişdir. Bu cəhət isə satiranın müəyyən mənada ədəbi növ xassəsi olduğunu göstərməklə yanaşı, “Molla Nəsrəddin” dövrü satirik ədəbiyyatının mühüm sənətkarlıq nailiyyəti kimi də diqqəti cəlb edir [20, s. 353].

“Molla Nəsrəddin” jurnalı Azərbaycan ədəbi mühitində ciddi yenilənməyə təkan verdiyi kimi, onun Türkünstanın mədəni həyatına daxil olması da eyni əks-sədanı yaratdı. Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz kimi, Türkünstan xalqları ədəbiyyatında yeni ədəbi fəaliyyət sahəsi – publisistika ilə birlikdə müxtəlif publisistik janrlar da şəkillənmə prosesinə qədəm qoydu. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dəyişikliklər yalnız

mətbuat və publisistika janrları ilə məhdudlaşmırdı. Ədəbi prosesin və ədəbiyyatın başqa növ və janrlarında da yenilənmə və zənginləşmə müşahidə edilirdi. “Molla Nəsrəddin”in bütün ədəbi prosesdə rezonans yaratmasının köklü səbəbləri barəsində Nazim Axundovun fikirləri əsaslı və məntiqlidir: bir çox satirik nəşrlərin, o cümlədən “Molla Nəsrəddin”in meydana gəlməsi ilə bir sıra yeni satira jurnallarının yaranıb inkişaf etdiyini də görürük ki, bunların əksər hissəsi satirik jurnalisikanın inkişafı ilə bağlıdır. Satira jurnalları yalnız şeir, bədii nəsr və dram kimi bədii əsərlər çap etməklə kifayətlənə bilməzdi, eyni zamanda, adi qəzet və jurnallarda istifadə olunan janrlardan da istifadə etmək lazım gəlirdi. Çünki bu janrlar satirik jurnallarda ciddi və həqiqi mənada deyil, gülüş doğurmaq məqsədi ilə, satira və yumor məqsədi ilə işlədilirdi. Satirik jurnallarda felyeton, teleqram, poçt qutusu, elan, bilməli xəbər, lüğət, sual-cavab, tapmaca, atalar sözü, səyahətnamə, tərcümeyi-hal, lətifə və onlarla başqa janrlara müraciət olunmuşdur. Bunlar kinayə və istehza yolu ilə, satirik gülüş yaratmaq üçün şərti mənada adlandırılmış ədəbi formalar, janrlardır [2, s.170]. Maraqlıdır ki, 1905-1920-ci illər Türkünstan ədəbi-mədəni mühitində “Molla Nəsrəddin”in və Azərbaycanın başqa satira jurnallarının təsiri ilə yuxarıda qeyd edilən bir çox bədii janr və formaların meydana gəlməsini və ədəbi prosesdə ən fəal, funksional janrlara çevrilməsini müşahidə etmək çətin deyil.

Türkünstanda başlanan yeni ədəbi-mədəni epoxanın əsas əlamət və xüsusiyyətlərindən biri, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yeni bədii yaradıcılıq və fəaliyyət sahələrinin yaranmağa başlaması idi. Hələ XIX əsrin 70-80-ci illərindən başlanan divan ədəbiyyatından yeni ədəbiyyata keçid prosesi bu dövrdə daha da sürətlənir. Klassik poetik janrların və əruz vəzninin hökmran olduğu, azı min ildən bəri bu şəkildə və estetik istiqamətdə yaranan, fəaliyyət göstərən özbək ədəbiyyatında yeni ədəbi növ və formaların (nəsr, dramaturgiya, publisistika və s.) meydana gəlməsi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Ölkədə tamamilə yeni ədəbi-mədəni və iqtisadi şəraitin formalaşması, qəzet və jurnalların çıxması, nəşriyyat və mətbəələrin fəaliyyət göstərməsi nəticəsində yeni ədəbi növ və janrların meydana gəlməsi üçün imkan yaranmışdı. Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz kimi, özbək ədəbiyyatında tamamilə yeni sahələrdən biri publisistika idi. Aydınadır ki, mətbuat və kütləvi informasiya

vasitələrinin mövcud olmadığı bir mühitdə publisistikanın varlığından söhbət gedə bilməz. Nəsrin meydana gəlməsi və intensiv inkişafı üçün isə qəzet və jurnallarla bərabər, nəşriyyat və mətbəələrin olması da vacibdir. Çünki irihəcmli nəsr əsərlərini yalnız nəşriyyatlar vasitəsilə çap etmək və oxuculara çatdırmaq mümkündür. Qeyd etdiyimiz yeni ədəbi-mədəni şərait və imkanlar yeni tipli ədəbiyyatçılar nəslinin yaradıcılıq aləminə təsir buyurmasına səbəb oldu. İkinci tərəfdən isə Türküstanda gündən-günə sürətlə yayılan və inkişaf edən cədidçilik hərəkatı, maarifçilik ideyaları ədəbi fəaliyyətin və ədəbiyyatın bu ideyaları daha təsirli və uğurla yaymasını təmin edən bədii inikas və ifadə formalarını tələb edirdi. Bədii publisistika və nəsr məhz bu cür effektiv estetik əksətdirmə vasitələrindən sayılırdı. Yeni özbək ədəbiyyatında təzə bədii forma və sahələrin şəkillənməsində fəal iştirak edənlər məhz ilk cədid müəllimləri və mühərrirləri idi. Türküstanda ilk üsuli-cədid məktəblərinin əsasını qoyanlar, ilk qəzet və jurnalları çıxarmağa başlayanlar elə birinci özbək publisistləri və nasirləri idilər. Maarifçilik ideyalarını şüurlara yeritmək və xalq içərisində geniş yaymaq istəyən cədidlər təkcə üsuli-cədid məktəbləri və mətbuat vasitələri açmaqla kifayətlənmirdilər. Onlar həm də yeni mədəniyyəti və maarifçiliyi millət içərisində daha yaxşı təbliğ etmək və xalq kütlələri ilə bilavasitə, canlı ünsiyyət qurmaq üçün teatrın da misilsiz potensial imkanları olduğunu dərinlən anlayırdılar. Məhz buna görə də cədidlər müəllim və mühərrir missiyalarını yüksək səviyyədə, vətənpərvərlik əzmi ilə yerinə yetirməkdən başqa, ölkədə yeni teatr truppaları və səhnə sənəti mütəxəssisləri yetişdirməyə də ciddi fikir verirdilər. Demək, teatr və dramaturgiya da cədidlərin yaradıcılığının və bədii fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi idi. Bu səbəbdən də cədidlərin əksəriyyəti maarif və mədəniyyətin, ədəbiyyatın qeyd etdiyimiz hər üç sahəsinə ciddi maraq göstərirdi; onların bir çoxu müəllim və mühərrir olmaqla yanaşı, həm də dramaturq, hətta rejissor və aktyor idilər. Zamanın ictimai-estetik tələb və ehtiyaclarını dərinlən anlayın və bunlara böyük məsuliyyətlə yanaşın özbək maarifçilərinin qızıl qvardiyası – bütün Türküstanda cədid hərəkatının geniş vüsət almasında və tarixi zəfərlər qazanmasında öncüllük göstərmiş Minnəvvərqarı Əbdürəşidxanov, Mahmudxoca Behbudi, Abdulla Əvlani, Sədrəddin Ayni, Əbdürauf Fitrət, Hacı Müin Şükrulla, Əbdülhəmid Süleyman oğlu Çolpan, Həmzə Həkimzadə

Niyazi, Siddiqi Səmərqəndi Əczi, Səidrəsul Əzizi, Abdulla Qədiri və bir çox başqaları öz yaradıcılıqlarında, maarifçilik fəaliyyətlərində, demək olar ki, hər üç sahəni üzvi surətdə birləşdirməyə can atmışlar.

Beləliklə, 1905-1920-ci illər özbək ədəbiyyatında üç əsas təmayülün aparıcı mövqə qazandığını söyləmək olar:

1. Maarifçi-didaktik;
2. Maarifçi-fəlsəfi;
3. Maarifçi-satirik təmayüllər.

Qeyd etdiyimiz bu üç təmayülü həmin dövr özbək ədəbiyyatında, xüsusən onun əsas janrlarında müşahidə etmək mümkündür. Maraqlıdır ki, hər üç təmayülü 1905-1920-ci illər özbək publisistikasında, özbək nəsrində, poeziya və dramaturgiyada müşahidə edirik. Bu təmayüllər ayrı-ayrı maarifçi ədiblərin yaradıcılığında da, hər üçü eyni bir yazıçının bədii fəaliyyətində də nəzərə çarpır. Məsələn, nəsrə götürsək, maarifçi-fəlsəfi təmayül Əbdürauf Fitrətin əsərlərində, maarifçi-satirik təmayül isə daha çox Abdulla Qədinin kiçik hekayə və felyetonlarında qabarıq surətdə öz əksini tapmışdır. Görkəmli maarifçi ədib və pedaqoq Abdulla Əvlaninin yaradıcılığının, xüsusən ilk mərhələlərində maarifçi-didaktik məzmun və təmayülün üstünlük təşkil etdiyi müşahidə olunur. Böyük maarifçi yazıçının XX əsrin əvvəllərində xalq kütlələri və məktəb şagirdləri arasında geniş yayılmış “Birinci müəllim”, “İkinci müəllim”, “Türk Gülistanı, yaxud əxlaq” kitabları həm də bu kitablara daxil olan onlarla ibrətamiz əxlaqi-publisistik lövhələr və hekayələr fikrimizi təsdiq edir. [92, s. 5-8, s. 10-32, s. 33-92]. Eyni zamanda, Abdulla Əvlaninin bu dövr ədəbiyyatının mərkəzi və əvəzsiz nümayəndələrindən biri olduğu bir də onunla təsdiqlənir ki, biz bu sənətkarın ədəbi irsində hər üç təmayülün parlaq təzahürlərinə rast gəlirik. Burada məsələnin mühüm bir cəhətini də xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, erkən özbək publisistikasındakı bu üç təmayülün formalaşması prosesi və inkişafı bilavasitə “Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyəti ilə qırılmaz surətdə bağlı olmuş, gənc özbək mühərrirlərinin və publisistlərinin püxtələşməsində molla-nəsrəddinçilərlə yaradıcılıq əlaqələri həlledici əhəmiyyət kəsb etmişdir.

2.1. Erkən özbək publisistikasında “Molla Nəsrəddin” ideyaları və mövzularının ifadəsi

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Türküstan ədəbi-mədəni əlaqələrinin meydana gəlməsində və yeni müstəvidə təşəkkülündə molla-nəsrəddinçilərin və özbək cədidlərinin xidmətləri mühüm tarixi əhəmiyyətə malikdir. Cədidlər – yenilikçilər idi. Bir vaxtlar dünyaya səs-soraq salmış, lakin son, demək olar ki, beş yüz ilə yaxın bir zaman ərzində ictimai-siyasi və mədəni durğunluq və ətalət şəraitində yaşayan Türküstan adlanan böyük bir məmləkəti feodal-patriarxal geriliyindən xilas etmək istəyənlər özlərini cədid adlandırırdılar. Cədidlər qarşılarına açıq-aşkar ictimai-siyasi tələb və məqsədlər qoymasalar da, əsasən, mədəni-iqtisadi islahatlarla öz fəaliyyətlərini məhdudlaşdırsalar da, əslində onların maarifçi və mədəni mübarizələrinin zəminində, son nəticədə ana vətən Türküstanı müstəmləkə zülmündən azad olmuş, ictimai-siyasi cəhətdən yenilənmiş və mədəni-iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bir məmləkət kimi görmək istəyi dayanırdı.

Molla-nəsrəddinçilərlə cədidlərin ictimai-siyasi platforması və maarifçilik proqramları arasındakı uyğun və həmahəng nöqtələri müqayisəli şəkildə araşdırmaq üçün özbək maarifçi yazıçılarının bir sıra fundamental əsərlərini nəzərdən keçirmək vacibdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən Abdulla Əvlani, Münəvvərqarı Əbdürəşidxanov, Sədrəddin Ayni, Mahmudxoca Behbudi və başqa özbək cədidlərinin mövzu ilə bilavasitə bağlı olan məqalə və risalələrini vurğulamaq yerinə düşər. Türküstanda maarifçilik hərəkatının və mübarizəsinin genişlənməsində Əbdürauf Fitrətin “Münazərə” (“Hindistanda bir fərəngi ilə buxaralı müdərrişin cədid məktəbləri xüsusunda münazərəsi”, 1911) (“Mübahisə” – İ.S.) risaləsinin böyük əhəmiyyəti olduğu özbək ədəbiyyatşünaslığında mütəxəssislər tərəfindən xüsusi qeyd edilmişdir. Ötən əsrin 70-80-ci illərində də bu klassik əsərə yeni dövr və mənəvi-estetik ehtiyaclar kontekstindən yanaşılmış, Erik Kərimov [149], Naim Kərimov [114], [115], Həmidulla Baltabayev [98], İlham Qəniyev [109], Gövhər Rəhimova [139] və bir sıra başqa alimlər onu yüksək dəyərləndirmişlər.

Özbəkistanda cədidçilik hərəkatının ictimai-estetik və maarifi-mədəni məzmununu

ifadə etmək baxımından Əbdürauf Fitrətin ilk nəsr əsəri olan “Münazərə” (“Mübahisə”) misilsiz dəyərə malikdir. Söhbət-dialog üslubunda yazılmış “Münazərə” əsəri yazıçı İstanbulda yaşadığı zaman fars dilində qələmə alınmışdır. Qissəni ilk dəfə türkcəyə (yəni özbəkçəyə – İ.S.) 1911-ci ildə Mahmudxoca Behbudinin tövsiyəsi ilə tanınmış maarifçi yazıçı Hacı Müin Şükrulla çevirir. Əsər elə həmin ildə “Türküstan vilayətinin qəzeti”ndə, sonra isə ayrıca kitabça şəklində çap olunur. “Münazərə”nin bu tərcümə variantı əsərin tamaşaya qoyulması nəzərdə tutulduğuna görə müəyyən müdaxilə və redaktələrlə həyata keçirilmişdir. Tərcümə prosesində o dövrdəki tamaşaçıların maraq və səviyyəsi nəzərə alınaraq əsərin müəyyən hissələri qısaldılmış, dili və üslubu isə səhnəyə uyğunlaşdırılmışdı. “Münazərə” meydana çıxandan sonra təkcə müəllifin deyil, həm də onu oxuyan və təbliğ edənlərin amansızcasına təqib edilməsi səbəbindən əsər səhnələşdirilərkən oradakı bəzi siyasi şərh və mülahizələr qısaldılmış, bəzi qəhrəmanlar və tarixi şəxsiyyətlərin adı isə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bütün bu müdaxilə və məcburi təhriflərə baxmayaraq, “Münazərə” əsəri Türküstanda ildırım sürətilə yayıldı və məşhur oldu. Bu əsər Əbdürauf Fitrətə dünya şöhrəti gətirdi, onun müasirləri, cədid dostları və silahdaşları Mahmudxoca Behbudi, Sədrəddin Ayni, Feyzulla Xocayev, Hacı Müin Şükrulla və başqaları əsərin yüksək ideya-estetik xüsusiyyətlərini və Türküstan mədəni mühitində böyük rezonans doğurduğunu ayrıca vurğuladılar. “Münazərə”nin farsca mətni Bombeydə (1929), Karaçidə (1942), Düşənbədə (1996), Yaponiyada, ABŞ-da və bir sıra Avropa ölkələrində bir neçə dəfə nəşr olunmuşdur.

Türküstan cədid hərəkatının lideri və banilərindən biri, “Münazərə”nin ilk tənqidçisi Mahmudxoca Behbudinin aşağıdakı mülahizələri 110 il bundan öncə söylənməsinə rəğmən, bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır: “Üsuli-cədid məktəblərinin xeyri və elmlərin inkişafı zamanında təhsilin buxaralılar üçün lazımlığı haqqında fransız əfəndi ilə buxaralı müdərriş cənabları arasında olan bəhs və söhbət “Münazərə” adlı bir risalə şəklində fars dilində nəşr olunubdur. Biz də gözdən keçirdik və əmin olduq ki, bu qissə buxaralılar üçün, həqiqətən, çox xeyirlidir. Fransız və müdərrişin dilindən verilmiş bu mühüm risaləni təhrir edib nəşr edənlərə öz dərin təşəkkürümüzü bildiririk. İnşallah, bu risalə buxaralıların oyanmağına bais olar və onlar “Münazərə”nin müəllifi və mühərririni həmişə rəhmət ilə yad edərlər” [94, s. 2].

Əsərdə buxaralı müdərrisin və fransalı əfəndinin dialoqu zəminində bütün Türküstan və Şərqi ölkələrindəki elm-təhsilin vəziyyəti barəsində fikir yürüdülmür. Müəllifin məqsədi yalnız köhnəlmiş və zamanın tələblərinə cavab verməyən maarif sistemini inkar etməkdən ibarət deyildi. Əsərdə Buxara üləmalarının və ziyalılarının cəhalət bataqlığında boğulması, xalqın ağır və dözülməz şəraitdə yaşamasının səbəbləri barəsində də Firəngi və Müdərrisin dialoqu əsasında mühüm fikirlər irəli sürülür. Əbdürauf Fitrət Türküstandakı, xüsusən Buxara xanlığında dənşətli ictimai mənşərələrin kökündə duran əsas səbəblər sırasında Buxaradakı əmirlik üsuli-idarəsini, bu böyük Şərqi şəhərinin və vilayətinin müstəmləkə zülmü altında inləməsinə səbəb olan Əmir Alimxan və onun yaxın ətrafını, eyni zamanda, rus çarizminin işğalçılıq siyasətinin əsl üzünü göstərir. Məhz bu ittihamların kəskinliyi və həqiqiliyi nəticəsində yalnız Əmir və onun əyanları deyil, Buxaranın fanatik və cahil mollaları, Türküstandakı rus hakimləri və məmurları Əbdürauf Fitrətin və “Münazərə”nin təqib edilməsini bir an belə dayandırmırdılar. Əsərdə bir vaxtlar 10 milyona yaxın əhalisi olan Buxara kimi qədim və gözəl diyarın əhalisinin Rusiyanın işğalçı hücumlarından sonra 2 milyona qədər azalması, onlardan cəmi 70 min nəfərin paytaxt Buxara şəhərində yaşaması və bu 70 minlik şəhər əhalisinin də onda doqquz hissəsinin tamamilə savadsız olması fikri ürək ağrısı ilə vurğulanır.

“Münazərə”nin “Xülasə” hissəsi zaman və zamandaşlara ünvanlanmış amansız ittiham kimi səslənir. Məhz elə bu səbəbdən əsərin rusçaya və özbəkçəyə ilk tərcümə variantlarında qıssənin sonluğunu ixtisar etməyə məcbur olmuşdular. Çünki bu əsər, xüsusən onun xülasəsi bütün müsəlman Şərqiində dənşətli bir zəlzələ kimi rezonans yaratmışdı: “Ey Buxara millətinin mehriban atası! Rəiyyət halına acıyıb rəhm eylə, mübarək vücuduna Haqq-Təala tərəfindən tapşırılmış Məhəmmədin nurlu şəriətinə xidmət edib, yıxılan millətinin işıqlı fikirlərinə və maarif tərəqqisinin tövsiyəsinə iqdam qıl... Əgər ululardan zəruri bir iş görmək tələb olunursa, onu mütləq yerinə yetirməlidirlər” [104, s. 94-95].

Əbdürauf Fitrət sonsuz dərddə və iztirabla öz müasirlərinə və yurddaşlarına xitab edir. Mövcud çıxılmaz vəziyyətdən xilas yolunu onlara anlatmağa can atır. Vətəni və milləti məhv olmaqdan, yer üzündən silinib getməkdən və ya düşmənlər əlində əsir

olmaq kimi təhqiramiz həyat tərzindən xilas etmək üçün dindəşlarını hərəkətə, birliyə və səfərbərliyə səsləyir: “Daha bəsdir! Artıq qəflətdə uyumaq vaxtı deyil. Özünüz insaf və vicdanla düşünün, kim sizə icazə verib ki, ətrafımızda bəla və fəlakət sellərinin tüğyan etdiyi bir vaxtda asudə gün keçirir, arxayınca oturub bardaş qurursunuz, heç bir səbəb və heç bir vəch ilə əl-ayaqlarınızı tərpətmək, hərəkət etmək fikriniz belə yoxdur. Siz kafirlərin bizi və müqəddəs dinimizi tamamilə yox edib, doğma vətənimizi - ağışunda nazlanıb yaşadığımız və pərvəriş etdiyimiz abad yurdumuzu yerlə-yeksan etmələrini gözləyirsinizmi?” [104, s. 95-96]. “Münazərə”nin bütün səhifələri maarifçi filosofun və yazıçının islam dünyasını, xüsusən öz vətəni Buxaranı xilas etmək və müasirləşdirmək ehtirası ilə yoğrulmuşdur. Türküstan cədidlərinin maarifçi-fəlsəfi görüşləri o dövrün heç bir əsərində bu qədər sərrast və təsirli şəkildə öz əksini tapmamışdır. Əbdürauf Fitrət dünyanın və zamanın yenilənmə, yüksəliş sürətindən çox geridə qalmış Vətəni xilas etmək üçün ölkənin rəhbərliyinə də, xalqına və hər bir vətəndaşına da ürəkləri yandıran, vicdanları oyadan bir hayqırtı ilə müraciət edir. Bu mənada “Münazərə”, həqiqətən də, maarifçi publisistikanın tipik və klassik nümunəsidir. Böyük maarifçi ədib çox böyük yangı və vətənpərvərlik ehtirası ilə yazırdı ki, müqəddəs peyğəmbərimizin əmanət edib bizə tapşırdığı İslam dini şərəfimiz, səadətimiz, asudəliyimizin və mənəvi rahatlığımızın baş səbəbidirsə, Buxara da bizim müqəddəs Vətənimiz, mehriban anamız, səcdəgahımız, canımızla bərabər məhbubumuzdur. Buxara bizdəndir, biz Buxaradan. Böyük ədibin həyatını qəflət və tənbelliklə keçirən, avamlıq və cahillik ağışunda əsir olan həmvətənlərinə xitabında insana və ümumən, zamandaşlarına, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə təsir edəcək, demək olar ki, bütün emosional-psixoloji müraciət ünsürlərindən və üsullarından məharətlə istifadə edilmişdir. “Bəlkə, bu gün dünyanın bütün aqilləri və alimləri, cahan cəmiyyətlərinin tərəqqipərvər vəkilləri bizi lənətləyib, insanlıq yolundan kənarada hesab etmədədirlər. Qardaşlar! Bir az özünüze gəlin, ağılnızı və huşunuzu yığın... İnsanın yer üzündəki başqa məxluqlardan fərqi və şərəfli olmasının səbəbi budur ki, insan tərəqqi və tənəzzülə qabildir, heyvanlarda isə bu xüsusiyyət yoxdur” [104, s. 97].

Əbdürauf Fitrətin qəzəbli nidaları, insanın qəlbini didib-parçalayan ağırlı sualları qeyri-ixtiyari olaraq böyük Azərbaycan maarifçiləri və demokratları Mirzə Fətəli

Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi və Abbas Səhhətın müsəlman dünyasına ünvanlanmış, ah-fəryadlarla yoğrulmuş atəşin bədii xitablarını yadıma salır. Əbdürauf Fitrətin öz maarifçi dünyagörüşündə və islahatçı statusundakı sabitqədəmliyi, onun təfəkkürünün dərinliyi və ehtiva miqyasları sözün əsl mənasında heyrət doğurur. Müəllif öz oxucularına müraciət edərək nəsranilərin hər gün atəş-araba, od-gəmi və teleqraf simləri kimi min cür yeniliklər icad etdikləri halda, bizim sənayemizin at arabası və gil aftarələr istehsalı ilə məhdudlaşmasından ürək ağrısı ilə söz açır. Qəlbində Vətən, millət sevgisi olan hər kəsi dinimizin xilas olması, şəriətimizin yaşaması, Vətən övladlarının bu dünyada yaxşı ad qoyması, inkişaf etməsi, gələcəyi və təhlükəsizliyi üçün səfərbər olmağa səsləyir, nicat yolunu ancaq və ancaq elmdə görürdü [104, s. 97-98].

Əbdürauf Fitrətin “Münazərə” (1911) əsərinin öz zamanında yaratdığı möhtəşəm rezonansı haqlı olaraq İsmayıl Qaspiralının “Rusiya müsəlmanlığı” əsəri ilə müqayisə edirdilər. Əbdürauf Fitrətin məşhur müasiri, “Münazərə”nin ilk oxucularından və əsərə yüksək dəyər verənlərdən biri olan Sədrəddin Ayni demişdi: “Bu kiçik risalə elektrik sürəti ilə hər yana yayıldı və rus hökumətini hədsiz qorxutdu, əmir və rus polisi təkçə “Münazərə” əsərini yox, həm də onu oxuyanları amansızcasına təqib etməyə başladılar” [93, s. 10-11]. Əbdürauf Fitrətin maarifçi və cədidçi görüşləri, ümumən, Buxara və müsəlman cəmiyyətinin dəyişməsi ilə bağlı islahatçı düşüncələri yalnız “Münazərə” əsəri ilə məhdudlaşmayıb, onun bir-birinin ardınca müxtəlif janrlarda yazdığı əsərlərində, o cümlədən “Rəhbəri nicat” (1913), “Mövludi şərif” (1914), “Müxtəsəri tarixi islam” (1915), “Ailə” (1916) və başqa dini-fəlsəfi mövzudakı əsərlərində də ifadə olunmuş və əsaslandırılmışdır. Bu mövzuda müəllifin ilk qələm təcrübəsi olan “Münazərə” əsəri isə təkçə özbək və tacik, Türküstan ədəbiyyatlarında deyil, bütövlükdə müsəlman Şərqi ədəbiyyatlarında özünəməxsus mövqeyə malikdir.

Türküstandakı cədidçilik hərəkatı, ilk növbədə, maarifçi və mədəni bir hərəkat idi. Cədidlər öz proqramlarını həyata keçirmək üçün, əsasən, üç istiqamətdə hərəkat etməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdular. 1905-1907-ci illərin inqilabi hadisələrindən sonra dinamik bir vüsətlə meydana gələn və inkişaf edən cədidçilik hərəkatı üç istiqamətdə

fəaliyyət göstərməyə və ciddi uğurlar qazanmağa başladı. Həmin istiqamətlərdən biri, adından göründüyü kimi, “üsuli-cədid” məktəblərinin yaradılması və bu yeni təlim-tərbiyə üsulunun Türküstanda geniş təbliği ilə bağlı idi. Türküstanın mədəni cəhətdən yenilənməsi və müasirləşməsi üçün teatrın və teatr mədəniyyətinin zəruriliyini dərinlənən anlayən cədidlər öz mədəni fəaliyyətlərinin başlanğıcından etibarən milli teatr və dramaturgiyanın ərəsəyə gəlməsi üçün əllərindən gələni edirdilər. Cədidlərin fəaliyyətindəki milli oyanışa hədəflənmiş əsas mübarizə istiqamətlərindən biri də milli mətbuatın yaradılması ilə qırılmaz surətdə bağlı idi. Cədidçilik hərəkatının hər üç istiqaməti və fəaliyyət sahələri Türküstanın qonşu və qardaş məmləkətlərlə sıx həmkarlıq əlaqələrinin formalaşdırılmasını tələb edirdi. Türküstan cədidləri Kırımla, bilavasitə İsmayıl bəy Qasıralı ilə həmkarlıq etmək üçün var qüvvələri ilə çalışırdılar. Teatr və dramaturgiya yönündəki ictimai-mədəni çalışmaları və axtarışların əsas ünvanı isə yenə də Rusiyanın müsəlman şəhərləri Kazan, Ufa və Bakı idi. Milli mətbuatın yaradılması və inkişafı üçün də yenə yuxarıdakı şəhərlər, Azərbaycan, Türkiyə, Kazan və tatar ziyalıları ilə həmkarlıq əlaqələrinin qurulması, genişlənməsi zəruri idi. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, böyük vətənpərvərlik eşqi ilə fəaliyyətə başlayan Türküstan cədidləri hər üç istiqamətdə yorulmadan çalışır, qədim Türküstanın bütün guşələrində elm və maarif, teatr və mədəniyyət ocaqlarının, mətbuat və kitabxanaların yaradılması üçün son dərəcə tükənməz bir əzmlə mübarizə aparırdılar. Azərbaycanla hər üç istiqamət üzrə aparılan və günbəgün dərinləşən həmkarlıq təmaslarının başında mollanəsrəddinçilər dayanmışdılar.

Türküstan ölkəsinin müxtəlif şəhər və mədəni mərkəzlərində çap olunan “Tərəqqi”, “Xurşud”, “Şöhrət”, “Asiya”, “Buxarayı şəriif”, “Turan”, “Səmərqənd”, “Ayna”, “Əl-islax”, “Sədayi Türküstan”, “Sədayi Fərqanə” və onlarla başqa qəzet və jurnallar “Molla Nəsrəddin”lə yaradıcılıq əlaqələri saxlayırdı. Özbəkistan mollanəsrəddinşünaslarının vurğuladığına görə, bu nəşr və qəzetlərin əksəriyyəti ilə mollanəsrəddinçilərin həmkarlıq əlaqələri mövcud idi. Türküstanda cədidçilik hərəkatının fəal üzvləri, həm də ilk və məşhur mühərrirləri Abdulla Əvlani, Mahmudxoca Behbudi, Seyid Rza Əlizadə, Sədrəddin Ayni, Münəvvərqarı Əbdürəşidxanov, İshaqخان İbrət, Ubaydulla Xocayev, Siddiqi Səmərqəndi Əczi, Həməzə Həkimzadə Niyazi, Əbdürauf Fitrət və başqalarının Türkiyədəki mədəni

mərkəzlər və mətbuat orqanları ilə, Kazan və Ufadakı dövrü mətbuat vasitələri və nəşrlərlə, Simferopolda nəşr olunan məşhur “Tərcüman” qəzeti və Tiflisdə çıxıb bütün Yaxın Şərq aləminə yayılan “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə işgüzar təmasları, əməkdaşlıq əlaqələri mövcud idi.

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərindən etibarən Türkünstanda mətbuat işinin milli oyanışda həlledici rol oynaması və geniş vüsət alması, yeni məktəblərin yaranması, təhsil və maarif işlərinin sürətlənməsi ilə yanaşı, nəşr işlərinin genişlənməsi və nəşriyyatların sayının kəskin surətdə çoxalması da müşahidə edilir. Nəşriyyat və mətbuat vasitələrinin ölkənin ictimai-mədəni həyatında fəal rol oynamağa və aparıcı mövqeyə sahib olmağa başlaması artıq Türkünstan xalqlarının həyatında və ictimai-mədəni dünyagörüşündə tamamilə yeni bir mərhələnin başlanğıcının əsas göstəricisi idi. İstər yeni tipli üsuli-cədid məktəblərinin meydana gəlməsində, istərsə də yeni-yeni qəzet və jurnalların, teatr və mədəniyyət müəssisələrinin yaradılmasında liderlik – öncüllük cədidçilik hərəkatının, zamanın məşhur maarifçilərinin adı və fəaliyyəti ilə bağlı idi. Yeni məktəb və tədris ocaqlarını zamanın tələblərinə və ehtiyaclarına cavab verən kitablar, proqramlar, dərsliklər, dərs vəsaitləri və başqa müxtəlif materiallarla təmin və təchiz etmək də maarifçi ziyalıların və cədid mühərrirlərin qarşısında əsas vəzifə kimi dururdu. Təsadüfi deyil ki, Türkünstanın yeni mədəni tarixində bu yöndə atılmış ilk addımlar məhz onlara məxsusdur. Erkən özbək publisistikasının başlanğıc mərhələsi də bu milli-mədəni oyanış prosesində özünü büruzə verməyə başladı.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyət proqramında mərkəzi mövqeyə malik məsələlər Türkünstan cədidlərinin mühərrirlik fəaliyyətinin və publisistika yaradıcılığının əsas məzmununu təyin edirdi. Mollanəsrəddinçilərin yaradıcılığında başlıca mövzu və problemlər özbək maarifçiləri üçün də son dərəcə doğma və məhrəm idi. Nazim Axundov jurnalın çoxillik fəaliyyətindəki mühüm istiqamətləri səciyyələndirərək yazır ki, Cəlil Məmmədquluzadənin məşhur “Ölülər” komediyası, onlarca felyeton və hekayəsi, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Cəhənnəm məktubları”, Mirzə Ələkbər Sabirin “Ehsan”, “Mollanın dərdi”, “Usanmadım” və başqa satiraları, Əli Nəzminin bir çox satira və felyetonları dini fanatizmin tənqidinə həsr olunmuşdu [2, s. 160]. Onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki,

mollanəsrəddinçilərlə cədidlər arasında yeni tipli maarif və mədəniyyət yaratmaq barəsində, maarifçilik problemlərinə və müasirləşmək prinsiplərinə yanaşmada heç bir ciddi fərq, demək olar ki, mövcud deyildi. Amma qeyd etdiyimiz məsələlərin bədii həllində və inikasında müəyyən yanaşma özünəməxsusluğunu müşahidə etmək mümkündür. Bu fərqlilik və özgürlük mollanəsrəddinçilərin kəskin satira üslubuna üstünlük verməsində, cədidlərin isə daha çox maarifçi-didaktik üsluba meyil etməsində görünür. Bu o demək deyil ki, cədid şair və yazıçılar satirik ifadə tərzini rəva görmürdülər. Əksinə, onların yaradıcılığında satirik inikas üsullarına kifayət qədər yer verilmişdir. Bunu Abdulla Əvlani, Zövqi, Siddiqi Səmərqəndi Əczi, Təvəlla, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Məhəmmədşərif Sufizadə, Sədrəddin Ayni və başqa şairlərin satirik şeiriyəti, Əbdürauf Fitrət, Mahmudxoca Behbudi, Abdulla Əvlani, Hacı Müin Şükrulla və başqalarının satirik və komik ifadə üsulları, bədii gülüş ünsürləri ilə zəngin dramaturgiyası təsdiq etməkdədir. Yəni belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, cədidlərin bədii yaradıcılığında maarifçi-satirik və maarifçi-didaktik üslubların, yanaşmanın funksionallıq faizləri, demək olar ki, yarıbayarıdır. Nazim Axundov “Molla Nəsrəddin”də dini fanatizmə qarşı mübarizənin, yeni məktəb və mətbuatı təbliğ işlərinin özünəməxsus şəkildə həyata keçirildiyini düzgün vurğulayır. Müəllif qeyd edir ki, dinin şüurlarda dərin kök saldığı bir şəraitdə avam camaata həqiqəti başa salmaq nə qədər çətin olsa da, satira jurnallarını bu çətinlik qorxutmurdu. “Molla Nəsrəddin” öz səhifələrində məktəbə, mətbuata düşmən olan dindar və küt adamları satira atəsinə tuturdu. Bu məsələlərin həllində Sabirin ölməz şeirləri misilsiz xidmət göstərmişdir [2, s. 161]. XX əsrin əvvəllərindəki Türkünstan ədəbi mühitini ədəbi-tarixi və müqayisəli müstəvidə nəzərdən keçirərkən qardaş ölkədə yeni ictimai-mədəni mühitin formalaşmasında Avropa, Rusiya və Türkiyə kimi böyük region və ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələrin həlledici rolunu, Türkünstanda yeni ədəbi-mədəni mühitin ərsəyə gəlməsində isə “Tərcüman” və “Molla Nəsrəddin”lə işgüzar əlaqələrin, yaradıcılıq təmaslarının əvəzsiz rol oynadığını qətiyyənlə unutmaq olmaz. Əgər “Tərcüman”la ədəbi və mənəvi qardaşlığın təməlinə cədidçilik hərəkatının Münəvvərqarı, Mahmudxoca Behbudi və Əbdürauf Fitrət kimi liderləri dururdularsa, “Molla Nəsrəddin”lə əməkdaşlığın və işgüzar əlaqələrin əsas təşəbbüskarları Abdulla Əvlani,

Siddiqi Səmərqəndi Əczi və Seyid Rza Əlizadə idi.

Türküstan cədidçilik hərəkatının görkəmli nümayəndələrindən biri Əbdürauf Fitrətin maarifçilik fəaliyyəti, həyat və yaradıcılıq yolundakı bir sıra mühüm məqamlar İsmayıl Qaspiralının tərcümeyi-halının əsas hadisələri və mərhələləri ilə üst-üstə düşür. Əbdürauf Fitrət də gənclik çağlarında Hindistan və Ərəbistanı gəzir, Rusiyanın Moskva və Peterburq şəhərlərinə səfərlər edir. 1909-cu ildə təhsilini davam etdirmək üçün İstanbula gedir. Hər iki böyük maarifçi uzunmüddətli səfərlərdə olur və İstanbulda təhsil aldıqdan sonra “üsuli-cədid” məktəblərini açmağa qərar verirlər. Yəni onlar müstəqil yaradıcılıq fəaliyyətlərini maarifçilik işlərindən başlayırlar. Amma onu da unutmamaq olmaz ki, İsmayıl Qaspiralının məqsədi yalnız “üsuli-cədid” məktəbləri açmaqdan ibarət deyildi; o bütün türk dünyasına eşidilən və Rusiya müsəlmanlarına çata bilən bir avaz sahibi olmaq istəyirdi. İsmayıl bəyin “Rusiya müsəlmanlığı” (1881), “Salnameyi-Türki”, “Mirati Cədid” (1892), “Avropa mədəniyyətinə bir bitərəfanə nəzər” (1895) və başqa əsərləri müəllifinə məhz bu cür mövqe və mənəvi hüquq qazandırmışdı. Əbdürauf Fitrət İstanbuldakı təhsil illərindən sonra qələmə aldığı “Mövludi şərif” (1913), “Rəhbəri-Nicat” (1914), “Müxtəsəri tarixi-islam” (1915), “Ailə” (1916) kimi yeni maarifçi-fəlsəfi publisistikanın parlaq nümunələri olan məşhur risalələrini çap etdirir və bu əsərlərinə ustad İsmayıl Qaspiralı təlimini və ənənələrini yaradıcı surətdə inkişaf etdirir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının Yaxın Şərqdə demokratik dünyagörüşünü və yeni tipli maarif-mədəniyyət prinsiplərini, müsəlman dünyasının dəyişməsinə və müasirləşməsinə ardıcıl şəkildə təşfiq etməsi başqa Türküstan cədidləri kimi, Əbdürauf Fitrətin yaradıcılığına da müsbət təsirini göstərirdi. Əbdürauf Fitrət ədəbi irsinin tədqiqatçıları onun “Molla Nəsrəddin”ə və Mirzə Cəlil yaradıcılığına böyük məhəbbət və maraq göstərdiyini dəfələrlə qeyd etmişlər. Xüsusən görkəmli maarifçi ədibin “Hüriyyət” qəzetinin baş mühərriri olduğu dövrdə (1917-1918) onun Azərbaycan və “Molla Nəsrəddin”lə yaradıcılıq əlaqələri daha da intensivləşmişdir. Şərq və Azərbaycan qadınlarının ağır taleyi, onların kölə vəziyyətində yaşaması “Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk nömrələrindən etibarən diqqət mərkəzində olmuşdur. Qadınlarımızın dözülməz vəziyyəti, demək olar ki, bütün insani hüquqlardan məhrum olması, uşaqlıqdan ta ömrünün axırına qədər maddi və mənəvi ehtiyac içərisində, dəhşətli

sarsıntılar və iztirablar çəkərək yaşaması jurnalın əksər nömrələrindəki məqalə və yazılarda, müxtəlif mövzulardakı karikatura və şəkillərdə öz əksini tapırdı. Hələ Mirzə Fətəli Axundovdan başlanan qadın azadlığı uğrunda mübarizə tarixini molla-nəsrəddinçilər uğurla davam etdirir və daha da kəskinləşdirirlər. O dövrdə fəaliyyət göstərən bir çox məşhur mətbuat orqanlarının – “Füyuzat”, “Həyat”, “Yeni Füyuzat”, “Tərəqqi” və başqalarının qadın azadlığına etinasız və mühafizəkar münasibəti molla-nəsrəddinçilər tərəfindən amansız və ardıcıl şəkildə ifşa olunurdu. Əlinə qələm aldığı gündən Şərqi və Azərbaycan qadınlarının azadlığı, cəmiyyətin bütün məsələlərinin həllində yaxından və fəal iştirakı uğrunda mübarizə aparan Mirzə Cəlil 1907-ci ildə “Molla Nəsrəddin”də çap olunmuş məqalələrinin birində ürək ağrısı ilə yazırdı: “Bu sözləri yaza-yaza akoşkadan baxıram qara buludlara. Gah elə xəyalıma gəlir ki, bu buludlar Qara dərryanın və Kəspə dərryanının rütubətidir ki, günün hərərəti onları çəkib gətirib ki, burada onlardan yağış əmələ gəlsin. Gah elə xəyalıma gəlir ki, xeyr, bu buludlar müsəlman övrətlərinin ah və əfğanlarının buludlarıdır və bu yağışlar dərryanın suları deyil, bu bəxti-qaraların gözyaşlarıdır” [52, s. 485]. İlk dəfə “Molla Nəsrəddin” səhifələrində işıq üzü görən dahi Sabirin Azərbaycan qadın-qızlarının misilsiz faciəsinə həsr etdiyi “Çatlayır, Xanbacı, qəmdən ürəyim” şeirində də millətimizin ən gözəl və zərifi hissəsinin qeyri-insani və amansız taleyi öz əksini tapmışdı. M.Ə.Sabirə qədər Yaxın Şərqi və Azərbaycan poeziyasında qadın hüquqsuzluğu və azadlığı bu qədər sərt və realist üslubda, bu dərəcədə təbii və həyatı şəkildə əks etdirilməmişdi:

*Çatlayır, Xanbacı, qəmdən ürəyim,
Qavuşub lap acığımdan kürəyim.*

*Nola bir evdə qoyaydız qarabaş,
Verməyəydiz məni bu əbləhə kaş!*

*Mən ki, damdan, bacadan baxmaz idim,
Su kimi hər tərəfə axmaz idim.*

*Oturub ac komasında atamın,
Biş-düşün hazır edirdim anamın.*

[62, s. 212]

Yuxarıdakı misralarda Azərbaycan qızlarının son dərəcə darıxdırıcı və yeknəsəq həyatı, miskinliyi və mütiliyi bütün çılpıqlığı ilə öz əksini tapıb. O da heyrətamizdir ki, bizim qızlarımız bu dəhşətli və qeyri-insani mühitə də şükür edirdilər, çünki onların həyatının sonrakı mərhələsində, yəni qızların ailə qurmasından sonra daha amansız sınaqlar və ızdırlar başlanırdı. Ər evindəki dözülməz həyat tərzi ata-ana evindəki yeknəsəq, rəngsiz, darıxdırıcı ömür-günlə müqayisədilməz idi. M.Ə.Sabir qadınlarımızın – analarımızın, bacılarımızın, qızlarımızın müsibətlərini ilk dəfə olaraq dərdli və emosional poeziya dilində bütün cəmiyyətə çatdırırdı. Bu ürək sözləri feodal-patriarxal cəmiyyətdə yaşayan tipik Azərbaycan qadınının etirafıdır. Bu etirafda həm də qonşu İran, Türkiyə, Türküstan və başqa Yaxın Şərqi məmləkətlərinin qadınlarının ailə vəziyyəti, ictimai-siyasi hüquqsuzluğu, dəhşətli və çıxılmaz taleyi ifadə olunmuşdur. Elə bu səbəbdən yalnız bu cür əsərləri çap edən “Molla Nəsrəddin” jurnalı deyil, əsərlərin müəllifləri də həmin ölkələrdə tanınır, oxucular tərəfindən sevilir və dəyərləndirilirdilər.

Nə bilirdik nə zəhrimardı kitab?

Biz olan evdə haçan vardı kitab?

Büsbütün gül kimi insanlarıdıq,

Nə müəllim və nə dərs anlarıdıq.

Böylə bir tərbiyəli evdə müdam

Bəslədiz mən kimi bir sərvə-xüram!

[62, s. 212-213]

Göründüyü kimi, böyük şair öz satirik qəhrəmanının, yəni müti və biçarə Azərbaycan qadınının tərcümeyi-halını və gün-güzəranını gözlərimiz önündə

canlandırır. Biz bu satirik qəhrəmana, təbii ki, nifrət etmirik, əksinə, ona yazığımız və rəhmimiz gəlir. Dünyanı göz açıb-gördüyü acınacaqlı və mənasız mühitdən ibarət bilən bir insanın – qadının gözəl və xoşbəxt gələcəyi ola bilərmi? Hətta XX əsrin əvvəllərində “müəllim”, “dərs”, “dəftər”, “kitab”, “məktəb”, “elm” və “təhsil” kimi həyati vacib anlayışlardan xəbərsiz olan müasirlərinin taleyinin millət və məmləkət dərdlərindən ürəyi partlayan, ciyəri şişən dahi sənətkarı hədsiz narahat etməsi təbiidir. Zəatən, Cəlil Məmmədquluzadə və Mirzə Ələkbər Sabirin “Molla Nəsrədin”i çox böyük çətinliklər, mənəvi-maddi itkilər, ehtiyaclar içində çap etmələrinin ən əsas məqsəd və səbəblərindən biri dünyadan xəbərsiz qalmış xalqımızı, xüsusən hüquqsuz qadın-qızlarımızı oyatmaqdan, xilas etməkdən ibarət idi. Məhz buna görə də digər molla-nəsrəddinçilər kimi, Mirzə Ələkbər Sabirin bir çox satiralarında Azərbaycan qadınlarının hüquqsuzluğu, acınacaqlı həyat tərzini bütün reallığı ilə ifadə olunmuşdu. Molla-nəsrəddinçilər cəmiyyət həyatında qadınlarımızın kişilərlə eyni və bərabər hüquqlara malik olması fikrini həmişə müdafiə edirdilər. “Molla Nəsrəddin” səhifələrində işıq üzünü görən “Mırt-Mırt” [37, s. 254], “Xanımlara” [37, s. 203] və başqa felyetonlarda da qadın azadlığı məsələləri diqqət mərkəzində idi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Füyuzat”, “Həyat”, “Yeni Füyuzat”, “Tərəqqi”, “Tazə həyat”, “Şəlalə” və başqa mühəfizəkar mətbu orqanlarının qadın azadlığını inkar etməsinə və qadının həmişə örtülü gəzməsini təbliğ etməsinə baxmayaraq, “Molla Nəsrəddin” millətimizin həyatının kökündən dəyişməsi, o cümlədən qadınlarımızın da Avropadakı kimi sivil və mədəni dünyanın tamhüquqlu bir üzvü olması üçün əlindən gələni əsirgəməirdi. Molla-nəsrəddinçilər həmin dövrdə azərbaycanlı qızların haqq-hüquqları uğrunda döyüşərək, qəzəbli bir yazı ilə çıxış etmiş gənc müəllifi də ürəkdən müdafiə edir və onlarla həmfikir olduqlarını bildirirdilər: “...Ey millətimizin səadətini göylərdə arayıb yerlərdə tapmayanlar, ey adlarını ədib qoyub ədəbiyyat dairəsində qələm çalanlar! Madam ki bu biçarələri belə əsarət altında saxlayırsınız, madam ki biz arvadlara yuxarıdan baxıb, bizim tərbiyə və təlimimiz yolunda heç bir təşəbbüs etməyirsiniz, madam ki öz istibdadınızda bərk durub, ağılıq fikrindən çəkinmirsiniz, madam ki bizləri heyvan dərəcəsinə tutub hər zülmə giriftar olmağımızı layiq bilirsiniz, onda millətimizin səadətindən, onun tərəqqi və təkamülündən bilmərrə göz çəkiniz” [2, s. 34-35].

Mollanəsrəddinçilərin Şərq xalqlarının imperialistlərin zülmündən azad olunması, milli-ictimai hüquq və azadlıqlar, o cümlədən müsəlman dünyasının ən ağır və acınacaqlı problemlərindən biri olan qadın azadlığı, qadınların cəmiyyət həyatına qaytarılması uğrundakı mübarizəsi bütün Yaxın Şərq ölkələrində olduğu kimi, Türküstan xalqlarının ictimai-mədəni həyatında və ədəbiyyatında da geniş əks-səda doğururdu.

Mollanəsrəddinçilərin milli azadlıq, xüsusən qadın azadlığı ilə bağlı ictimai fəlsəfi konsepsiyaları Əbdürauf Fitrətin də bir sənətkar və maarifçi kimi ürəyindən xəbər verirdi. Şərq qadınlarının da Avropa qadınları kimi azadlığa çıxmasını, öz ölkəsinin və millətinin ictimai-mədəni həyatında kişilərlə bərabər iştirak etməsini Əbdürauf Fitrət də zəruri sayır və bu ümummilli əhəmiyyətə malik məqsəd uğrunda ardıcıl şəkildə mübarizə aparırdı. “Ailə” (1916) risaləsi Əbdürauf Fitrətin maarifçilik fəlsəfəsinin təkamülünü və miqyasını dərk etmək, erkən özbək maarifçi-fəlsəfi publisistikasının mahiyyətini və onun bu yöndəki görüşlərinin mollanəsrəddinçilərlə həmahəngliyini anlamaq nöqtəyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Qeyd etdiyimiz əsərin bizim bu mövzudakı araşdırmalarımız baxımından başqa bir maraqlı və əhəmiyyətli cəhəti ondan ibarətdir ki, Əbdürauf Fitrətin bu maarifi-fəlsəfi əsəri ilk dəfə Bakıda fəaliyyət göstərən nəşriyyatlardan birində işıq üzü görmüşdür. Əsərdə müəllif ailənin mahiyyəti, əhəmiyyəti və müasir dövrdəki ən mühüm funksiyaları barəsində düşünərkən cəsarətli mülahizələr irəli sürür. Əsərin “Övlad tərbiyəsi” adlanan hissəsində aşağıdakı fikirlərlə tanış oluruq: “Madam ki dünya mübarizə meydanıdır, millətimiz başqa millətlərlə öz həyatının mühafizəsi və səadətini təmin etmək üçün mübarizə aparır, onda bu meydanda qələbə qazanmış, zəfər əldə etmiş millətlərin xətti-hərəkətlərinə fikir verməliyik. Onlar hansı silahlarla silahlanıb səadətə nail olurlarsa, biz də can-cəhdlə çalışıb və səy göstərib öz övladlarımızı o cür silahlarla silahlandırıb meydana göndərməliyik. Bundan başqa çarəmiz yoxdur və olmayacaq da” [103, s. 11].

Maarif və milli tərəqqi haqqında mühüm ictimai-fəlsəfi görüşlərini digər əsərlərində də cəsarətlə ifadə edən Əbdürauf Fitrət “Ailə” risaləsində yeni məktəb, təlim-tərbiyə ilə bağlı qiymətli fikirlərini ictimaiyyətlə bölüşür. Əbdürauf Fitrətin fikrincə, övladın təlim-tərbiyəsi və təhsili prosesində bütün məsuliyyəti məktəbin

üzərinə qoymaq, müəllimlərin boynuna yükləmək doğru deyildir. Övladın əxlaqi tərbiyəsindən tutmuş elm və təhsili normal mənimsəməsinə qədər bütün mərhələlərdə ailə, valideynlər fəal iştirak etməlidirlər. Ata-analar övladını məktəbə verib bir kənara çəkilərək özlərini seyrçi kimi aparmamalıdırlar. Valideynlər də məktəb və təhsil sistemində müəllimlər qədər yaxından iştirak etməli və məsuliyyəti bölüşməlidirlər. Xüsusən bizim kimi müsəlman ölkələrində qadın və qızların təhsilinə ciddi fikir vermək lazımdır. Çünki övladın ilk tərbiyəsi ailədən və qadınlardan başlanır. Elmsiz və yüksək idrak qabiliyyətinə malik olmayan ana öz övladının savadsız olmasına səbəb olur. Demək, qızların təhsili millət üçün ən zəruri və ən mühüm problem kimi dərk edilməli, qızlar da oğlanlar kimi, heç bir məhdudiyyət olmadan tam və mükəmməl təhsil almalıdırlar. Əbdürauf Fitrət bu mühüm və qiymətli fikirlərini Qurani-Kərimdən gətirdiyi mühüm dəlil və iqtibaslar vasitəsilə əsaslandırır.

Əbdürauf Fitrətin “Ailə” əsərində öz əksini tapan məktəb və maarif, yeni təhsil və tərbiyə sistemi ilə bağlı fikirləri ilə bir sırada onun geniş mənada milli tərbiyə və ailə tərbiyəsi barəsindəki düşüncələri də qiymətlidir. Məsələn, Fitrətin ailə qurmaq, evlənmək məsələlərinə münasibəti, gənclərə öyüd-nəsihəti son dərəcə aktualdır. Böyük filosofun fikrincə, adamlar, əsasən, dörd şeyə görə evlənilir; mal-mülkə, nəsil-nəsəbə, camala və dinə görə. Müəllif belə bir sual qoyur: bu dörd cəhətdən hansı daha mühümdür? Onların hər birini ayrıca təhlil edəndən sonra belə bir nəticəyə gəlir ki, mal-mülk sahibinin bir gün var-dövləti qurtara bilər. Əgər birinin nəsil-nəsəbi çox təmiz və yüksək olsa, amma buna lazımınca fikir verilməsə, bu gözəl və nəcib şəcərə getdikcə dəyişə bilər. Çox gözəl bir qızın camalı və gözəlliyi də müəyyən vaxt keçəndən sonra öz tərəvətini itirə bilər. Yuxarıda söylədiyimiz keyfiyyətlərdən ən sabiti və davamlısı evlənmək istədiyini qadının əxlaqi və iman-etiqaqidir. Çünki əgər qadın yüksək mənəviyyat və iman-etiqaad sahibdirsə, o öz həyat yoldaşına da əbədi sadıq qalacaq, ailənin taleyi və gələcəyi də təmin edilmiş olacaq. Böyük mütəfəkkir Əbdürauf Fitrət bu gözəl fikirlərini davam etdirərək yazır: “Hər bir uşaq erkən yaşlarından öz anasının tərbiyəsinə məhkumdur. Demək, biz birinci tərbiyəni öz anamızdan alırıq, bu isə “ana – bəşəriyyətin tərbiyəçisidir” deməkdir” [103, s. 146].

Əbdürauf Fitrətin yuxarıdakı fikirləri, qadının mahiyyəti və ictimai həyatdakı

statusu haqqındakı görüşləri ilə qadın azadlığını milli tərəqqinin vacib şərtlərindən biri hesab edən mollaəsrəddinçilərin bu məsələlərə kompleks münasibəti arasında nə qədər uyğunluq olduğunu Cəlil Məmmədquluzadənin analitik düşüncələri isbat etməkdədir. O, “Filosoflar” adlı felyetonunda “hər biri öz millətinin və vətəninə iftixarına bais olan” Qərb qadınlarından bəhs edir, öz məqalələrində onlara böhtan atan bəzi mühərrirlərə kəskin cavablar verirdi [53, s. 190-191]. Mollaəsrəddinçilərin qadın azadlığı məsələsində ardıcılığı və uzunmüddətli mübarizəsi, təəssüf ki, sonralar bir qədər unuduldu. Sovet hökuməti yalnız mollaəsrəddinçilərin yox, Mirzə Fətəli Axundovdan başlayaraq, İsmayılbəy Qaspıralı, Həsənbəy Zərdabi, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Nəriman Nərimanov, Ömər Faiq Nemanzadə və bir çox ziyalıların bu istiqamətdə apardıqları işlərin və xidmətlərinin üstündən xətt çəkib, bunların hamısını öz adına çıxdı. Amma “Molla Nəsrəddin”, etiraf etməliyik ki, hələ o vaxt hamıdan çox və hamıdan cəsarətli işlər görmüşdü. Professor Nazim Axundov yazır ki, “Molla Nəsrəddin” hicab məsələsinin qoyuluşunda düzgün mövqə tutmuşdu. Məlumdur ki, qadın əsarəti Quranda hicab ayəsində qanuniləşdirilib. Mollaəsrəddinçilərdən əvvəl Mirzə Fətəli Axundov Hicab ayəsinin yaranma səbəbini açıb göstərib... Mirzə Fətəli Axundovun bu sahədəki ənənələrinə tamamilə sadıq qalan Cəlil Məmmədquluzadə “Hicab məsələsi və cavabımız” adlı böyük məqaləsində çadranın əsarət əlaməti olduğunu tarixi faktlarla sübut edir, qadına cəmiyyətin bərabərhüquqlu üzvü kimi baxmağı hərtərəfli əsaslandırır... [2, s. 162].

Mollaəsrəddinçilərlə eyni mövqedə dayanan Əbdürauf Fitrət də təlqin edir ki, ailə yalnız ər-arvadın şəxsi həyatından ibarət olan məhdud bir məkan və mühit deyil, həm də ilk tərbiyə ocağı və ilk insanlıq beşiyidir. Məhz buna görə də müəllif qadınların haqq-hüquqlarının, cəmiyyətdəki mövqeyinin də ən azından kişilər dərəcəsində olduğunu ayrıca vurğulayır. Fitrət özbək cədidləri və maarifçiləri içərisində qadın hüquqlarını və azadlıqlarını qətiyyətlə müdafiə edən ilk görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərdən və ictimai xadimlərdən biridir. Böyük alim Qurani-Kərimdən: “Və yaxşı əməllərdə onların (qadınların) çiyinlərində ərleri qarşısındakı borclarla bərabər hüquqları da var” [130, s. 29] - ayəsini misal gətirərək fikirlərini belə davam etdirir: “Yalnız bu ayənin əhəmiyyəti o qədər böyükdür ki, onun təfsiri bir kitaba sığmaz. Firəng üləmaları və

hükəmaları yüzlərlə kitablar yazsalar da, ər-arvad hüquqları barəsində bu ayədən dərin və mükəmməl bircə qanun fikirləşib tapa bilməyiblər. Bəli, qadınlar bütün hüquq və vəzifələrdə bizimlə bərabərdilər” [103, s. 148]. Öz dövrünün faciə və dəhşətlərindən, həm də avropalılardan, xüsusən rus məmur və hakimlərinin qeyri-mədəni, saymazyana münasibətindən mütəəssir olan böyük mütəfəkkir və maarifçi XX əsrin, yaşadığı amansız epoxanın acı reallıqlarına Qurani-Kərimin müqəddəs ayələri ilə cavab vermək qərarına gəlir. Bununla da feodal-patriarxal geriliyi və ətaləti mühitində az qala yaddan çıxmış, unudulmuş Qurani-Kərim həqiqətlərinin müasirliyini və aktuallığını bir daha vurğulayır: “Sizlərin ən yaxşınız qadınlarınıza yaxşı münasibətdə olanınızdır”. Yenə: “Əhli-əyalına yaxşı münasibətdə olanlar mürvətli və mərd insanlardır, onlara yaman münasibətdə olanlar isə alçaqlar, nanəciblər və nakəslərdir”.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının Türkünstan mətbuatının və publisistikasının inkişafı tarixindəki müqayisədilməz rolu ilə bağlı Həmidulla Baltabayev “Cəlil Məmmədquluzadə və özbək ədəbiyyatı” məqaləsində ciddi əhəmiyyətə malik fikirlər irəli sürür. Məqalədə “Molla Nəsrəddin” jurnalının Türkünstandakı mətbuat orqanları ilə həmkarlıq əlaqələrinin xüsusiyyətlərinə də toxunulmuşdur. Mirzə Cəlilin Mərkəzi Asiyadakı qələm yoldaşları ilə yaradıcılıq əlaqələrinin dərinləşməsində mühərriri olduğu jurnalın fəaliyyətinin mühüm rol oynadığı müəllif tərəfindən xüsusi olaraq vurğulanmışdır [99, s. 305-310]. Beləliklə, aydın olur ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə yuxarıda qeyd etdiyimiz özbək maarifçi ədiblərinin və mühərrirlərinin rəhbərlik etdiyi dərgilər, mətbuat orqanları arasındakı dərin əməkdaşlıq əlaqələri ötən yüzilin əvvəllərindəki mənəvi-mədəni münasibətlərimizin məzmununu və tarixini müəyyən etmişdir.

2.2. Mirzə Cəlil və Mahmudxoca Behbudinin publisistikasında yeni mədəniyyət və milli dil problemi

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Yaxın Şərq və türk dünyasında fəaliyyət göstərmiş əksər qəzet və jurnallar Şərq və Qərbin ictimai-siyasi və mədəni-iqtisadi əlaqələrinə ciddi fikir vermiş, onlar arasındakı mühüm fərq və özəllikləri dərinləndirən dərk

və təhlil etməyə can atmışlar. Xüsusilə Şərqdə maarifçilik hərəkatının tarixi inkişaf mərhələlərində Şərq-Qərb münasibətləri, bu münasibətlərin gələcəyi və taleyi məsələləri həmişə mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Əslində bu hərəkatın ictimai-siyasi və fəlsəfi-məfkurəvi özlündə məhz Şərqlin Qərbə, Qərbin isə Şərqə özünəməxsus baxışları dayanırdı. Daha doğrusu, Şərq məmləkətlərinin Avropanın - Qərb sivilizasiyasının uğur və yeniliklərini mənimsəməsi və müasirləşməsi məsələsi bütün maarifçilərin fəaliyyətinin əsasında dayanırdı. Özü də təkcə Şərq mədəniyyətinin deyil, bütün ictimai, siyasi və iqtisadi həyatın, təsərrüfat sisteminin kökündən dəyişdirilməsi gündəmdə dururdu. Şərq maarifçiliyində ikinci mühüm və ümumiləşdirici cəhət isə bu prosesə necə və nədən başlamaq ilə bağlıdır ki, üsuli-cədid məktəbləri, teatr, publisistikanın meydana gəlməsi və s. maarifçi-mədəni yenilikləri xüsusi qeyd etməliyik. Göstərilən problemlər “Molla Nəsrəddin” jurnalında həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Yalnız Qafqazın, Azərbaycanın deyil, Yaxın Şərqlin, o cümlədən qardaş Türkünstanın da yenilənməsi və müasirləşməsi, modern Avropa ilə ayaqlaşma bilməsi molla-nəsrəddinçiləri dərinlən düşündürmüşdür. Bütün Şərq maarifçiliyi üçün səciyyəvi olan bu xüsusiyyətlər və parametrlər Türkünstan maarifçilərinin yaradıcılığında və maarifçilik fəaliyyətində də qabarıq surətdə nəzərə çarpır.

Türkünstandakı cədidçilik hərəkatının və ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı, akademik Naim Kərimov “Mahmudxoca Behbudi” kitabında böyük maarifçi ədibin yaradıcılıq fəaliyyətini təhlil edərək yazır ki, Mahmudxoca Behbudi XX əsrin əvvəllərində Türkünstanda meydana gələn milli oyanış hərəkatının görkəmli rəhbərlərindən biri olaraq, bu dövrdə özbək xalqının ictimai şüurunun oyanmasında mühüm rol oynamışdır. O, Türkünstanda yeni üsullu məktəblərin açılmasında, milli mətbuatın yaranmasında fəal iştirak etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda, birinci özbək dramını yazıb, professional özbək teatr sənətinin meydana gəlməsinə zəmin hazırlamışdır. O, xalq və cəmiyyəti maarifləndirmək vasitəsilə müstəqilliyə nail olmaq ideyasını irəli sürən və bu müqəddəs yolda həyatının və yaradıcılığının çiçəkləndiyi bir vaxtda həlak olan ulu əcdadımızdır [114, s. 3].

XX əsrin əvvəllərindən – 1913-cü ildən Mahmudxoca Behbudinin nəşr etdirməyə başladığı “Ayna” jurnalı Türkünstan ölkəsinin ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatında

silinməz iz qoydu. Bu jurnalın səhifələrində təkcə Mahmudxoca Behbudinin məşhur tarixi məqalələri deyil, onun müasirlərinin və davamçılarının Türkünstan mədəniyyəti tarixində progressiv rol oynamış publisistik yaradıcılıq nümunələri də işıq üzü görmüşdür. Türkünstan mədəniyyətinin və maarifinin inkişaf tarixində hər biri özünəməxsus səhifə açmış Sədrəddin Ayni, Seyid Rza Əlizadə, Əbdürauf Fitrət, Siddiqi Səmərqəndi Əczi, Hacı Müin Şükrulla, Mahmud Tərzi və onlarla başqa müəlliflərin dünyagörüşü Mahmudxoca Behbudinin başçısı və təşkilatçısı olduğu ədəbi mühitdə formalaşmış, qələmləri məhz bu jurnal səhifələrində cilalanmışdı.

Qeyd etdiyimiz kimi, XIX əsrin 90-cı illəri və XX əsrin əvvəlləri çar Rusiyasının tərkibində yaşayan türk xalqlarının ictimai-siyasi və mədəni-iqtisadi həyatında yenilənmə dövrü kimi səciyyələnir. Xüsusən 1905-ci il rus inqilabından sonra müstəmləkə xalqların ictimai və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər bariz surətdə nəzərə çarpırdı. Rusiya imperiyasının nisbətən mərkəzi əyalətləri hesab olunan Kazan və Volqaboyu, Ukrayna və Krım regionunda yaşayan tatarların, Cənubi Qafqazda yaşayan müsəlman xalqlarının, xüsusən azərbaycanlıların və Mərkəzi Türkünstanda yaşayan müsəlman əhalinin həyatında və güzəranında baş verən yeniliklər qarşılıqlı surətdə bir-birinə təsir edirdi. İctimai-siyasi və iqtisadi həyatdakı köklü dəyişikliklər feodal geriliyinin yeni kapitalist münasibətlərlə, orta əsrlər təsərrüfat həyatının yeni sənayeçilər və islahatçıların fəaliyyəti ilə əvəz olunması milli təfəkkürü hərəkətə gətirir, onun inkişafında yeni mərhələnin başlanmasına təkan verirdi. Türk xalqlarının ədəbi-mədəni həyatında maarifçilik hərəkətinin yaranmasında və sürətlə yüksəlişində məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz ictimai-siyasi və iqtisadi proseslər dayanırdı.

Bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda Azərbaycan və Türkünstanda cədidçilik-maarifçilik hərəkətinin mənşəyi, inkişaf yolları və mərhələləri arasında özünəməxsusluqlarla yanaşı, xeyli uyğunluq və bənzərliklər də diqqəti cəlb edir. Hər iki regionda yeni maarifçi-demokratik mədəniyyətin təşəkkülü, tarixi və mənşəyi son dərəcə yaxın olsa da, onların yaranma və ərsəyəgəlmə dövrləri arasında bəzi fərqlər də mövcuddur. Məsələn, əsas bənzərlik bundan ibarətdir ki, hər iki ölkədə maarifçiliyin təşəkkülü və ilk rüşeymlərinin cücərməsi Rusiya istilasından sonrakı dövrlərə aiddir. Azərbaycan Türkünstana nisbətən, təxminən 50 il, yeni yarım əsr əvvəl Rusiyanın

əsarəti altına düşmüşdü. Elə bu səbəbdən də bizdə maarifçilik meyillərinin ərsəyə gəlməsi də xeyli əvvələ təsadüf edir. Türkünstan ölkəsinin Rusiya tərəfindən zəbt edilməsi isə XIX əsrin 60-cı illərində başa çatır. Türkünstanda cədidçilik-maarifçilik hərəkatının tarixini də tədqiqatçılar sonrakı onilliklərdən başlayırlar.

Təbii ki, yeni epoxanın ictimai-fəlsəfi və estetik dünyagörüşü kimi formalaşmağa başlayan maarifçilik məfkurəsi özünəqədərki progressiv mənəvi-mədəni dəyərləri qoruyub saxlamaqla yanaşı, bir sıra yeniliklər də gətirdi. Maarifçilik estetik dünyagörüşünün özünəməxsusluğunu açıq-aşkar göstərən ədəbi növ və janrlar (dramaturgiya, nəsr, publisistika və s.) meydana gəldi. Azərbaycanda, eləcə də Yaxın və Orta Şərqdə maarifçilik estetikasının banisi və ilk böyük nümayəndəsi Mirzə Fətəli Axundov öz yaradıcılığında Şərqdə birinci olaraq maarifçi ədəbiyyatın nümunələrini yaratmağa müvəffəq oldu. Bu vaxta qədər Azərbaycan ədəbiyyatı üçün naməlum olan və işlək olmayan bir çox ədəbi fəaliyyət sahələri, publisistika və dramatik janrlar meydana gəldi. Elə diqqəti cəlb edən də maarifçilik hərəkatının və estetikasının əsas bədii təzahürləri kimi meydana çıxan publisistika, teatr və dramaturgiya idi. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, maarifçilər öz fikir və mövqelərini xalqa birbaşa çatdırmaq, oxucuya və tamaşaçıya daha yaxından və təsirli müraciət etmək istəyirdilər. Maarifçilərin yaradıcılığında publisistika və dramaturgiya janrlarının üstünlük təşkil etməsinin əsas səbəbləri məhz bu mənəvi-estetik məqsəd və ehtiyaclarla qırılmaz surətdə bağlı idi.

Maarifçi yazıçıların ədəbi-mədəni fəaliyyətində bədii yaradıcılıq, təbii ki, əsas yer tuturdu. Amma onlar sadəcə yeni ədəbiyyat yaratmaqla öz işlərini bitmiş hesab etmirdilər. Maarifçilər millətin ictimai-siyasi və mədəni dünyagörüşünü dəyişmək, müasirləşdirmək, xalqın həyatını yenidən qurmaq istəyirdilər. Məhz bu məqsəd və ehtiyacın nəticəsidir ki, onların əsərlərində, xüsusilə publisistikasında xalq və ölkə həyatının o dövr üçün aktual olan, demək olar ki, bütün məsələlərinə, qayğılarına, həlli zəruri olan iş və milli vəzifələrə münasibət bildirildiyinin şahidi oluruq. Yeni dövlət quruculuğu, parlament, muxtariyyət, seçki mədəniyyəti, millət həyatının müasir və sivil qaydalara uyğun tərzdə yenidən formalaşdırılması, teatr və mədəniyyət ocaqlarının, yeni və avropasayağı məktəblərin yaradılması, cəmiyyətdə gedən çoxspektrli və mürəkkəb yenilənmə prosesində dilin mövqeyi və statusu, milli dilin

mahiyyəti və funksiyası barəsində maarifçilər çoxsaylı məqalələr yazır, qızgın diskussiyalar aparırdılar. Türküstan maarifçilik – cədidçilik hərəkatının banisi və XX əsrin əvvəllərindəki liderlərindən biri kimi Mahmudxoca Behbudinin vətənpərvərlik duyğuları ilə yoğrulmuş məhsuldar yaradıcılığı yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlər nöqtəyi-nəzərindən xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Özbək maarifçilərinin yaradıcılığında, xüsusən publisistikasında milli dilin yeniləşən cəmiyyətdəki roluna və mövqeyinə fəal münasibət daha çox diqqəti cəlb edir. “Üsuli-cədid” məktəblərinin, yəni yeni tipli, yeni tədris və təlim üsullarına əsaslanan məktəblərin tərəfdarları və təşkilatçıları kimi məşhur olan Türküstan maarifçilərini onların fəaliyyətinin məhz bu cəhətinə görə həm də “cədidlər” adlandırırdılar. Mahmudxoca Behbudinin Türküstan cədidlərinin müəllimi və lideri kimi fəaliyyətini də məhz bu xüsusiyyət səciyyələndirirdi. Böyük maarifçinin “Ehtiyaci-millət”, “Millət necə tərəqqi edər”, “Teatr nədir”, “Sart sözü məchuldur”, “Buğda haqqında”, “Dil məsələsi”, “İki deyil, dörd dil lazımdır”, “Gənclərə müraciət”, “Amalımız və ya muradımız”, “Tənqid-seçməkdir”, “Türküstan tarixi lazımdır”, “Cəhalət dərdləri”, “Bizdəki hallar və işlər”, “Bizə əziyyət verən mərzələr”, “Mübahisə mədəniyyəti” və s. əsərləri XX əsrin əvvəllərindəki Türküstanın tarixi şəraitini, ictimai-siyasi və mədəni ehtiyaclarını, həm də maarifçilərin bu problemlərə münasibətini açıq şəkildə nümayiş etdirməkdədir.

“Molla Nəsrəddin” hərəkatının məram-məqsədində və cədidlərin ictimai-mədəni fəaliyyətində üst-üstə düşən mühüm və taleyüklü məqamlardan biri milli dil məsələsinə münasibətdə özünü birüzə verir. Mollanəsrəddinçilər milli dil probleminə necə yanaşırdılar? Nazim Axundov bu məsələni də dərinlən araşdıraraq, “Molla Nəsrəddin”in öz qızgın mübarizəsi və fəaliyyəti ərzində azərbaycanlıları müstəqil bir millət kimi inkar və təhqir edənlərə qarşı güclü müqavimət göstərdiyini qeyd edir. Dövrün başqa satira jurnalları ilə bir sırada “Molla Nəsrəddin”in ana dili uğrunda apardığı mübarizə yeni mərhələdə Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması və inkişafı yolunda mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Mollanəsrəddinçilər elə jurnalın ilk nömrəsindən ana dilimizin və ədəbi dilimizin təmizliyi uğrunda kəskin addımlar atmağa başladılar. Gülbəniz Babayeva “Molla Nəsrəddin”in milli dil siyasətini araşdırarkən jurnalın bu yöndəki tarixi

xidmətlərini müqayisəli müstəvidə nəzərdən keçirir və aşağıdakıları qeyd edir: “...Böyük ədibimiz Cəlil Məmmədquluzadə “Tövhid” və “Zəncir” felyetonlarında “ana dilini bilən yoxdur” deyən “Tərəqqi”yə, əlifba və imla ilə bağlı birtərəfli yazılara yer verən “Tərcüman” qəzetinə kəskin münasibət bildirmişdir. Felyetonda Mirzə Cəlil jurnalın təsisçilərindən biri, yaxın dostu və məsləkdaşı Ömər Faiq Nemanzadənin də onunla həmfikir olacağına inamını ifadə etmişdir” [5, s. 123-124]. Öz böyük məslək dostu və silahdaşı Cəlil Məmmədquluzadənin çağırışına səs verən Ömər Faiq Nemanzadə “Yazımız, dilimiz, “İkinci il”imiz” başlığı altında silsilə məqalələr yazaraq “Tərəqqi” qəzetində çap etdirmiş və bununla da dilimizin təmizliyinə qarşı çıxanlara tutarlı cavab vermişdir [58, s. 161]. Görkəmli molla-nəsrəddinçi Ömər Faiq Nemanzadə “Eşq və məhəbbət” məqaləsində də öz fikirlərini dərinləşdirib, həmin məsələlərə münasibətini belə açıqlayır: “...Müstəqil dili və ədəbiyyatı olmayan bir millətin siyasi istiqlalı da sağlam olan bilməz” [57, s. 202]. Azərbaycan ədəbi dilinin xalqa yaxınlaşdırılması və geniş xalq kütlələri tərəfindən başa düşülməsi yolunda ən çox zəhmət çəkən ədəbi şəxsiyyətlərdən biri Mirzə Cəlil idi. Dahi və uzaqgörən maarifçi ədib əminliklə yazırdı: “...Cəmi bu qisim “kəmcürət” savadlılarımıza “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi bir nümunə və bəlkə də, bir dəlil və rəhnüma oldu. Paho! Belə də mi yazarmışlar?! Bu ki asan iş imiş! Belə mən də ki yaza bilərmişəm və yazdılar da! “Molla Nəsrəddin” idarəsinə hər yerdən və hər tərəfdən gündə əlli-altmış məktub töküldü. Bunlar haman bədbəxt cavanlar idi ki, neçə il dərs oxuyandan sonra genə özlərini yazı yazmağa müqtədir hesab eləmişdilər” [35, s. 726-727]. Azərbaycanın görkəmli dilçi və üslubşünas alimlərinin qəti fikrinə görə, “Molla Nəsrəddin”in dili XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan ədəbi dilinin ən yaxşı və müasir təzahür formalarından biri idi [16, s. 220]. Jurnal səhifələrində verilmiş karikaturaların birində üç nəfərin bir azərbaycanlı kişisini yerə yıxıb ağzına zorla ərəb, fars, rus dillərini soxduqları təsvir olunur. Onların altında çabalaya-çalalaya qışqıran azərbaycanlı kişi deyir: “...Ay qardaşlar, mən ki dilsiz xəlv olunmamışam, bu dilləri ağzıma soxursunuz” [52, s. 323]. “Molla Nəsrəddin” ozamankı qəliz və anlaşıqsız türk dilini təqlid edən ədib və mühərrirləri gülüş obyektinə çevirirdi. Jurnalda dərc olunmuş “Qatış-bulaş” [34, s. 95], “Lisan bəlası” [36, s. 5], “Meymunlar” [36, s. 96], “Dil məsələsi” [58, s. 291], “Bizim “obrazovanni”lar” [36, s. 11] və bu mövzudakı onlarca

başqa felyeton və yazılarda Azərbaycan ədəbi dilini canlı xalq dilindən uzaqlaşdırırlar, onu əcnəbi və yabançı sözlərlə zibilləyənlər kəskin tənqid atəşinə tutulurdu. Məsələn, Əli bəy Hüseynzadə “Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz” adlı məqaləsində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin yarıdan çoxunun fars, ərəb sözlərindən ibarət olduğunu “isbat etməyə” çalışırdı. Bu məqalə Azərbaycanın görkəmli və demokratik dünyagörüşlü ziyalılarının dərin hiddətinə səbəb olmuş, həmin məqaləyə qarşı kəskin və təsirli cavablar verilmişdi [2, s. 164].

Ümumən, “Molla Nəsrəddin” jurnalında mühüm problemlər, Vətənimizin və millətimizin taleyüklü məsələləri barəsində vaxtaşırı olaraq tək-cə ifşaedicisi və satirik yazılar deyil, ciddi üslubda yazılmış elmi məqalələr də işıq üzünə görürdü. Məsələn, məşhur maarifçi ziyalı və ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərlinin “Ana dili” məqaləsi məhz belə bir üslubda yazılmış ciddi elmi düşüncələrdən ibarətdir. Müəllif vətəndaşlıq məsuliyyəti və yanğısı ilə həmin məqaləsində aşağıdakıları vurğulayırdı: “Hər millətin özünə məxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir. Həyatının mayası mənziləsidir. Ananın südü bədənin mayası olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və Vətəninə sevdiyi kimi, ana dilini də sevir” [56, s. 166-167]. Böyük maarifçi-pedaqoq və ədəbiyyatşünas alim bu gözəl tarixi məqaləsində “Molla Nəsrəddin” jurnalının dil siyasətini səmimi-qəlbdən müdafiə və davam etdirərək aşağıdakıları vurğulayırdı: “Allah Əlibəy Hüseynzadəyə insaf versin... Ol cənabın elm və kamalına sözüümüz yoxdur. Sözüümüz ondadır ki, elm və kamalından bizə bir bəhrə vermədi, ancaq dilimizə pozğunluq saldı, təzə dil gətirdi... Az vaxtın içində Qafqaz türklərinin dili osmanlı sözləri və istilahları ilə doldu: “İşbu”, “iştə”, “şimdi”, “şol”, “əfəndim”, “bakalım”, “nasıl” sözləri qəzet sütunlarını doldurdu. Bu işin nəticəsi bu oldu ki, indi qəzetlərimizi və jurnallarımızı oxuyub başa düşmək olmur...” [56, s. 174] .

Mahmudxoca Behbudi də özünün baş mühərrir olduğu “Ayna” jurnalında, xüsusən “Millət necə tərəqqi edər”, “Dil məsələsi”, “Ehtiyaci-millət”, “İki deyil, dörd dil lazımdır”, “Möhtərəm gənclərə müraciət”, “Amalımız və ya muradımız” və s. məqalələrində ana dilinin millətin mənəvi həyatında oynadığı misilsiz roldan bəhs edir. Bununla yanaşı, həmin məqalələrdə zamanın, cəmiyyətin mənəvi-ictimai ehtiyaclarını

ödəmək üçün, vətənə, dinə layiqincə xidmət edən bir müsəlman kimi inkişaf etmək üçün təhsilin ictimai-siyasi əhəmiyyəti haqqında rəşional fikirlər də irəli sürülmüşdür. Mahmudxoca Behbudi müasir Avropa elminin və texnologiyasının yenilikləri ilə tanış olmaqdan ötrü fransız və rus dillərini bilməyin mühüm əhəmiyyəti olduğunu ayrıca vurğulayır: “Fərəng və rus alimlərinin əsərlərindən faydalanmaq rus və ya türk dillərini bilməklə mümkün olur, çünki bu gün Osmanlı, Qafqaz və Qazan türkləri müasir elm adamlarının əsərlərini türkcəyə çevirib yaymışlar, yəni türkcə bilən adam zamanla ayaqlaşə bilər. Hər bir yeni və faydalı kitablar müxtəlif dillərdən türk dilinə tərcümə olunub. Ərəb mədəniyyəti Sokrat, Hippokrat, Əflatun kimi məşhur yunan mədəniyyəti nümayəndələrindən qidalandığı kimi, hazırkı zamanda biz də Tolstoy, Jül Vern, Kepler, Kopernik, Nyutonlardan öyrənməliyik” [95, s. 12-14].

Ötən əsrin əvvəllərində qələmə alınmış bu məqalələrdə, əsas tezislərindən göründüyü kimi, Türküstanın ən mühüm icimai-siyasi və milli-mədəni ehtiyacları ardıcıl şəkildə təhlil edilir. Burada söylənmiş bir çox fikirlər o dövrdəki Azərbaycan maarifçilərinin və ziyalıların mövqeləri ilə də üst-üstə düşür. Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz məqalələrdə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan və Türküstan ictimai-siyasi və mədəni mühitlərindəki problemlərin uyğunluğu və bənzərliyi diqqəti çəkir. Bu baxımdan Mahmudxoca Behbudinin “Möhtərəm gənclərə müraciət” (1914) məqaləsi xüsusilə ciddi tarixi əhəmiyyət daşıyan publisistik nümunələrdən sayıla bilər. Müəllif həmin məqaləsində o dövrdəki Türküstanın bir sıra taleyüklü qayğı və dərdlərini vətəndaşlıq yangısı ilə öz müasirlərinin nəzər-diqqətinə çatdırır və vurğulayır ki, hər bir məmləkətdə islahatlara və mədəniyyəti yeniləşdirməyə yönələn təşəbbüslər həmin məmləkətin gəncləri tərəfindən başlandığı kimi, Türküstanda da mədəniyyət sahəsində, məktəb və maarif işlərindəki intibah, yeni islahatların carçısı olan milli mətbuatın yaradılması istiqamətindəki uğurlu yeniliklər qeyrətli və maarifpərvər gənclər tərəfindən həyata keçirilməlidir: “Məhz buna görə də hər bir milli məzmunə və miqyasa malik xeyirli işlərimizdə, millətimizin fayda və tərəqqisinə xidmət edən tədbirlərimizdə gənclərin təşəbbüskar olmasına ümid edirik və onlardan millət faydasına yardımlar etməyi gözləyirik” [96, s. 10].

“Möhtərəm gənclərə müraciət” məqaləsində Mahmudxoca Behbudi gənclərin

birinci növbədə görməli olduqları işlərə və yerinə yetirməli olduqları vəzifələrə diqqəti yönəldir. Məqalənin adından görüldüyü kimi, müəllif öz düşüncələrini gənclərə xitab şəklində ifadə etmişdir. Böyük maarifçi sanki məmləkətin ən cavan və qüvvətli təbəqəsini millətin taleyi üçün mübarizəyə və səfərbərliyə səsləyir. Müəllifə görə, hər bir millət, ilk növbədə, öz ibtidai məktəblərini zamanənin tələblərinə uyğunlaşdırmalıdır, əks halda o, tərəqqi yoluna çıxma bilməz. “İnkişaf etmiş mədəniyyətdən və elmdən məhrum olan, müasir maariflə və təhsillə silahlanmayan millət isə dünyada heç zaman rahatlıq və səadətə yetişə bilməz. Yaşamaq uğrunda mübarizədə mütləq mənada məğlub olar, ayaqlar atlında əzilər, dini, mədəni, siyasi və iqtisadi işlərdə özgələrin əsiri olub, yavaş-yavaş öz milli müstəqilliyini və dəyanətini də əldən verir. Nəticədə isə maddi və mənəvi müstəqilliyini itirib, tamamilə məhv olub gedər” [96, s. 11-12]. Böyük maarifçi ədib çağdaş və gələcək nəsillərə mühüm həyat və mübarizə dərslərini son dərəcə aydın şəkildə çatdıraraq vurğulayır ki, inkişaf etmiş millətlər öz uşaqlarının ibtidai tərbiyəsinə və təhsilinə, məktəblərin hər cəhətdən mükəmməl olmasına ciddi əhəmiyyət verib, millət balalarının milli və dini ruhda mükəmməl təlim almasına tələklü məsələ kimi baxırlar. Elə bu səbəbdən də başqa millətlər yüksək dini və milli hissiyyətə malik olub, hər bir işdə dəyanətlərini, özgürlük və milliliklərini üstün tutur, lazım gəldikdə isə bu yolda öz mal və canlarını əsirgəmirilər. Bugünkü dəhşətli müharibələr və iqtisadi münaqişələr məhz dəyanət və milliyyət hissiyyətinin kəskinləşməsinin nəticəsidir [96, s. 11-12].

XXI əsrin milli-ictimai inkişaf qanunauyğunluqlarından və problemlərindən çıxış edərək, ötən əsrin əvvəllərində maarifçilərin öz qarşılarına qoyduqları möhtəşəm mədəni və ictimai-siyasi məqsədlərə nəzər salarkən heyrətlənməmək olmur. Onların qızgın və zəngin ictimai-estetik və maarifçilik fəaliyyətinin bütün Türküstan xalqlarının milli-siyasi tərəkürünün yetkinləşməsində və ölkədə milli istiqlal ideyalarının doğrulmasında, ümumən, böyük bir regionun milli oyanışında həlledici rol oynadığı bariz şəkildə nəzərə çarpır.

Mirzə Cəlilin və “Molla Nəsrəddin” jurnalının Şərqi xalqlarının milli-mənəvi yüksəlişi və azadlığı uğrunda uzunmüddətli mübarizəsi öz bəhrəsini vermişdi. Bu ardıcıl və xalqa məhəbbətlə yönləndirilən inadlı mübarizə nəticəsində bütün türk

xalqlarının, o cümlədən qardaş Özbəkistanın mənəvi həyatında və ziyalıların qəlbində Mirzə Cəlilin mövqeyi daha da möhkəmlənmişdi. Bu münasibət Cəlil Məmmədquluzadənin yeni əlifba uğrunda mübarizə məsələsi meydana çıxanda özünü daha aydın şəkildə büruzə verdi. Qeyd etmək lazımdır ki, ana dili və imla məsələləri “Molla Nəsrəddin” səhifələrində həmişə müzakirə olunan, jurnalın 25 illik fəaliyyəti ərzində diqqət mərkəzində olan problemlərdən biri sayılmışdır. Məsələn, Mirzə Cəlil 1908-ci ildə jurnalda çap etdirdiyi “Ləpə” adlanan felyetonunda dilimiz və imlamız barəsində yana-yana yazırdı: “Mən bizim guya ana dilimizdə qəzetləri oxuyanda həmişə fikrimə gəlir ki, mən bisavadam, amma birdən yadıma düşür ki, axır mən on iki il müsəlman dərsi oxumuşam” [53, s. 86-87]. Mollanəsrəddinçilər “Həyat”, “Hilal”, “Yeni Füyuzat”, “Şəlalə” və başqa qəzetlərin ərəb-fars sözləri və tərkibləri ilə yüklənmiş, ağır və başa düşülməyən dil-üslub siyasətinə qarşı mütəmadi mübarizə apararaq, onların bu yöndəki fəaliyyətinin millətin mənəviyyatına və mədəniyyətinə zərər verdiyini, xalqın savadlanması işini ləngitdiyini satirik, yumoristik təhkiyə tərzində ifşa edirdilər.

Mirzə Cəlil təkcə dilimizin təmizliyi və xalq kütlələrinə anlaşılıqlı olması barəsində deyil, həm də müsəlman xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının da yeni əlifbaya keçidinin zəruriliyi uğrunda ardıcıl mübarizəsini davam etdirirdi. Professor Nazim Axundov qeyd edir ki, “Molla Nəsrəddin” heç zaman başqa dilləri öyrənməyin əleyhinə olmayıb, əksinə, jurnal rus dili və ədəbiyyatını, rus mədəniyyətini çox böyük səxavətlə təbliğ edirdi. Mollanəsrəddinçilərin həyat və mübarizə yolu, yaradıcılıq fəaliyyəti əyani şəkildə nümayiş etdirir ki, onlar ərəb-fars dillərini, bir sıra Avropa dillərini və rus dilini mükəmməl surətdə məminsəmişdilər. Buna baxmayaraq, mollanəsrəddinçilər hamıdan çox və hamıdan əvvəl dilimizin təmizliyi və saflığı yolunda döyüşür, eyni zamanda, bütün türk xalqlarını ərəb hərflərinin əsarətindən xilas etmək barəsində düşünürdülər. Bu da məlumdur ki, yeni əlifba uğrunda mübarizəyə birincilərdən olaraq Azərbaycan maarifçi realizminin banisi Mirzə Fətəli Axundov qoşulmuşdu və yeni əlifbaya keçid onun ən böyük arzularından biri idi [2, s. 34-35]. Mirzə Cəlil də ustadı Mirzə Fətəlinin yeni əlifbaya keçidlə bağlı mübarizəsinə səmimi-qəlbdən dəstək verir və onun bu sahədəki ənənələrini davam etdirirdi. Bu mövzu ilə

bağlı Mirzə Cəlil yazırdı: “Ərəb hürufatına nifrət və yeni bir asan hürufata həvəs o vaxtlardan, yəni XIX əsrin sonlarından var idi. Sonra da necə ki məlumdur, mən həmişə yeni türk əlifbasını arzu edləyən və köhnə hürufatın ziddinə gedənlərdən oldum” [37, s. 485]. “Zəncir” adlı felyetonunda Mirzə Cəlil köhnə əlifbanın mürəkkəbliyindən, yeni ədəbiyyatı və ideyaları xalqa çatdırmaqda böyük bir maneəyə çevrildiyindən qəzəblənərək yazırdı: “Əgər yer üzündə cəmi millətlərin əlifbasını qabağımıza qoysaq, baxıb görərik ki, qədim farsların “mixi” yazılarının, hindlilərin “divanaqari” əlifbasının, yaponların “katakana” əlifbasının, ermənilərin, yəhudilərin öz əlifbasının, rusların “kiril” əlifbasın olduğunu görərik və bütün Avropa əlifbalarının içində tək bircə biz işlətdiyimiz “nəsx” (ərəb) əlifbasıdır ki, başda yazılan hərflər bir cür yazılır, ortada bir özgə cür, axırda bir özgə cür və əlahiddə yazılarda da bir cür yazılır. Mən elə qanıram ki, bu cür əlifbanın sahibi, bəlkə, “heroqlif”ə də gərək şükür eləsin” [52, s. 606]. “Molla Nəsrəddin” bütün xalqımızı, xüsusən də ziyalıları köhnə əlifbanın yeni əlifba ilə əvəz olunması məsələsində fəal mübarizəyə səsləyirdi. Onlar Avropa xalqlarının, rusların və bir çox başqa millətlərin elmi-mədəni cəhətdən inkişaf etməsinin əsas səbəblərindən birini məhz əlifbada görürdülər: “Onların öz dilinə görə asanca əlifbaları var. Məktəbə getməmiş elə evdə də öz-özündən hərfləri tanıyırlar, zalım bizim əlifbamızdır!!! Doğrudan, belədir! Vallah, belədir! Billah, belədir! Qəzetlər yeriməyir camaatın savadsız olmağına görə, camaat savadsızdır əlifbamızın pisliyinə görə!!!” [55, s. 104]. Məhz bu tarixi xidmətlərinə və yeni əlifba uğrunda uzunmüddətli mübarizə təcrübəsinə görə, Sovet hakimiyyəti elə 20-ci illərin əvvəllərindən etibarən ərəb əlifbasını yeni əlifba ilə əvəz etmək işinə Mirzə Cəlili cəlb etməyə qərar vermişdi. Bu məsələlərlə bağlı, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda yaşamış görkəmli özbək ədibi və türkşünas alimi Xalid Səid Xocayevin kitabında ətraflı məlumat verilmişdir [25].

Maraqlı və insanı son dərəcə mütəəssir edən, heyrətamiz ədəbi və ictimai-mənəvi həmahəngliklərdən biri də odur ki, qardaş Türküstanın maarifçi və vətənpərvər ziyalıları ilə eyni yaradıcılıq yolunu, eyni tale sınaqlarını və imtahanlarını yaşamalı olan Mirzə Cəlil və molla-nəsrəddinçilər sonda, iyirminci, otuzuncu və nəhayət, 40-cı illərdə amansız taleyin dəhşətli hökmünü də, demək olar ki, ard-arda yaşamalı oldular.

Mirzə Cəlil və molla nəsrəddinçilər kimi, bütün özbək cədidləri – Münnəvvərqarı Əbdürəşidxanov, Mahmudxoca Behbudi, Abdulla Əvlani, Əbdürauf Fitrət, Hacı Müin Şükrulla, Əbdülhəmid Süleyman oğlu Çolpan, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Siddiqi Səmərqəndi Əczi, Səidrəsul Əzizi, Abdulla Qədiri, Abdulla Bədri, Batu, Elbək və bir çox başqaları zamanın dəhşətli repressiya məşimindən xilas ola bilmədilər.

2.3. Özbək satirik publisistikasında “Molla Nəsrəddin” üslubu. Abdulla Qədirinin felyetonları

“Molla Nəsrəddin” və Mirzə Ələkbər Sabir satira məktəbinin özbək ədəbiyyatındakı izlərini araşdırarkən təkcə satirik poeziya nümunələri ilə kifayətlənmək yetərli deyil. Tədqiqatlar göstərir ki, Abdulla Əvlaninin mənzum satiraları ilə yanaşı, mənsur satiraları da onun Mirzə Ələkbər Sabir ədəbi məktəbi ilə bağlılığını eyni dərəcədə təsdiq edir. Görkəmli özbək yazıçısı və satiriki Abdulla Qədirinin həcvi əsərlərində, satirik pamflet və felyetonlarında da “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi ilə, xüsusən Sabir satiralarının üslubu ilə heyrətamiz uyğunluqları müşahidə edirik. Abdulla Əvlani kimi, Abdulla Qədiri də “Muştum” jurnalı çıxmağa başlayandan onunla sıx əməkdaşlıq etmiş, öz satirik əsərləri ilə jurnal səhifələrində çıxış etmişdir. Abdulla Qədirinin 20-ci illərin əvvəllərindən etibarən qələmə aldığı, “Türküstan” qəzeti və “Muştum” jurnalında ardıcıl surətdə çap etdirdiyi satirik əsərləri sırasında “Danışanda sözünə fikir ver”, “İtirdim”, “Dilimdən kağız”, “Ucuz qiymət”, “Şeytanın nəfsi”, “Namərd dünya”, “Davasız dərdlər”, “Dilək”, “Xüsusi məktublardan”, “Köhnə Daşkəndin gön fəhlələri”, “Qurban bayramı”, “Muştumun tərifi”, “İşanlarımız”, “Qeybət söhbətlər”, “Daşkəndin son ayları”, “Mətbuat günü”, “Şəriət məhkəməsində halva məsələsi”, “Altı illik ziyafət”, “Yazıçılarımıza”, “Daşkənd firqə konfransına damdan tamaşa”, “Səkkiz il”, “Ay Allah vurmuşlar”, “Keçinin adı Əbdükərim”, “Daşkənd çayxanasından bir dəli yazır”, “Daşkənd xəbərləri” və s. onlarla felyeton və satirik reportajlarında onun “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi ilə möhkəm bağlılığını, böyük sənətkarın Mirzə Cəlil və Mirzə Ələkbər

Sabirin satira sənətinin sirlərinə dərinlən bələd olduğunu müşahidə edirik.

Abdulla Qədinin “Molla Nəsrəddin”in XX əsrin əvvəllərindəki özbək ədəbiyyatına qüvvətli təsiri ilə bağlı söylədiyi fikirlər olduqca maraqlıdır. Müəllifin Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusilə də “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin özbək ədəbi-mühtinə təsirini ümumiləşdirən mühüm, obrazlı və elmi-estetik ehtiva miqyaslarına görə diqqəti cəlb edən düşüncələri həm də onun bilavasitə özünün yaradıcılıq təcrübəsi və bioqrafiyası ilə üzvi surətdə bağlıdır: “Orta Asiyada Azərbaycan ədəbiyyatını oxumayan, bilməyən sənətkar yoxdur. Biz həvcçiliyi “Molla Nəsrəddin”dən öyrənməliyik... Mən qələm tutmağı ərəblərdən, qələmlə güldürməyi isə “Molla Nəsrəddin”dən öyrənmişəm” [32, s. 5].

“Molla Nəsrəddin” və Mirzə Ələkbər Sabirin 20-ci illər özbək publisistikasının flaqmanı Abdulla Qədini yaradıcılığına təsiri dərəcəsinə və miqyasını təsəvvür etmək üçün konkret ədəbi fakt və nümunələrə müraciət etmək məqsədemüvafiqdir. Bu nöqteyi-nəzərdən müəllifin “Əvvəl və indi” (1926) felyetonu səciyyəvidir. Bu felyetonda Abdulla Qədini molla-nəsrəddinçilərlə yaxınlaşdıran yalnız satirik təhkiyə və üslub uyğunluğu deyil, həm də bu satirik ab-hava və mühiti formalaşdırmaq prosesində müəllifin istifadə etdiyi bədii vasitə və elementlərin həmahəngliyi diqqəti cəlb edir. Məsələ bundadır ki, Abdulla Qədini molla-nəsrəddinçilərin, xüsusən Sabirin satirik priyomundan yaradıcı surətdə yararlanaraq bu felyetona bəhri-təvil daxil edir. Nəsrə yazılmış publisistik nümunədə sabiranə bir sənətkarlıqla bəhri-təvildən istifadə olunması, etiraf etməliyik ki, orijinal bir hadisə olmaqla bərabər, həm də mühüm bir estetik yenilik idi. Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, bəhri-təvil janrını da satirik ədəbiyyata ilk dəfə məhz molla-nəsrəddinçilər gətirmişdilər. Akademik İsa Həbibbəyli bu münasibətlə – bəhri-təvil janrı ilə bağlı aşağıdakıları qeyd edir: “Daxili qafiyələnmə əsasında yaradılan satirik şeir. Satirik üslubda yazılmış poetik janr. Ərəb dilində “uzun” mənasını bildirən “təvil” sözüne əsaslanaraq bədii nümunələr uzun ölçülü şeir kimi qəbul olunur. Bəhri-təvillər, əsasən, əruz vəznində yazılır. Misraları ayrı-ayrılıqda deyil, bir-birinin ardınca yazıldığından mənsur şeir təəssüratı yaradır. Satira ədəbi növünə aid janrlardan biri olsa da, bəhri-təvil həm də qafiyəli nəsr adlandırılır” [51, s. 43].

Görkəmli alim fikirlərini davam etdirərək yazır ki, Mirzə Ələkbər Sabir bəhri-

təvil janrının əsas yaradıcısıdır. Onun müxtəlif illərdə bəhri-təvil janrında yazdığı şeirlərdə cəhalət və mövhumat tənqid olunmuş, yeniləşməyə çağırışlar səsləndirilmişdir. Mirzə Ələkbər Sabir öz bəhri-təvillərini “Uzun derya” adlandırmışdır. “Molla Nəsrəddin” jurnalında digər satirik janrlar kimi, bəhri-təvil janrında yazılmış şeirlər də çap edilmişdir. Dahi satirikin bəhri-təvilləri “Uzun derya” adı ilə ilk dəfə “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap edilmişdir [53, s. 337; 361; 384].

Abdulla Qədirinin “Əvvəl və indi” felyetonu maraqlı bir informasiyanın bəyanı ilə başlanır: “Sizə yazıb məlum etmək istədiyimiz söhbətin məzmunu bundan ibarətdir ki, redaksiyamıza “Ğik” təxəllüsü ilə Nəmanqandan olan bir dostumuz ötən əsrdə tanınmış Kokand şairlərindən mərhum Əbdürəzzaq Divanənin öz zamanının şahzadəsinə əmmamə xahişi ilə yazdığı bir parça şeiri: “Bunu jurnalınızda çap etməyinizi artıq dərəcədə xahiş edirəm”, - deyərək göndərmiş. Biz həmin kağızı oxuyub dərin fikrə getdik və babamız mərhum divanənin faciəsi gözlərimiz önündə canlandı” [132, s. 43]. Müəllif öz qəhrəmanının tərcümeyi-halını və acınacaqlı durumunu təsvir etdikdən sonra onun ürək sözlərini və arzusunu səmimi-yumoristik üslubda təqdim edir: “Bicarə babamız çox möhtaclıq görüb və bu ehtiyac da bəxtsiz babamızı “divanə” edib. Harın və qudurmuş varlılar isə şairin möhtaclığından faydalanaraq, onun istedadını öz əyləncələrinə, kef-səfalarına və başqa məqsədlərə yönəltilmişlər. İnsanlıq sifətini itirmiş dövlət və sərvət sahiblərinin cüzi sovqat və hədiyyələrindən ötrü görün yazıq babamız nələr yazmağa məcbur olmuş: “Seyyidim, taci-sərim, nöqtərəsim, əhdi-qədim bəndəyə əmmamə kərəm əylədilər, məgər kim xətiri-əşrəflərindən silinib getdiyindən yadı-mübarəklərinə salmaq üçün bəhri-təvil əylədim inşa...” [132, s. 43]. Bu cür nümunələr az olsa da, Abdulla Qədirinin “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi ilə dərin və özünəməxsus yaradıcılıq əlaqələrini anlamaq və araşdırmaq üçün münbit şərait yaradır.

Abdulla Qədirinin qələmə aldığı və “Muştum” jurnalında çap etdirdiyi ilk satirik lövhələrindən biri isə belə adlanır: “Dilimdən kağız”. Bu satirik parçada müəllif maraqlı bir məsələdən söhbət açır: “Mən, Türküstan özbəklərinin vəkili kimi aşağıdakıları bildirirəm: tatarıstanlı Əbdürəhman Sədiyə bu məzmununda dilimdən kağız verirəm ki, Çingiz, Axsaq Teymur, Əhməd Yəsəvi, nəmanqanlı Şah Məşrəb, Əbu Əli İbn Sina... bunların hamısı tatarlardır. Tatar qohumlarımız onların hər birini özlərinə məxsus hesab

edə bilərlər. Axsaq Teymurun, Əhməd Yəsəvinin, Şah Məşrəbin və başqa mərhumların qəbirlərini açıb, nəşlərini Tataristana köçürmək istəsələr, özbəklər çıxqırını çıxartmayacaq, əksinə, kömək edəcəklər. Nəvainin tatarlığı və ya özbəkliyi məsələsini isə növbəti yığıncaqlarımızdan birində həll edərik. İmza: özbək nümayəndəsi: Dünbülbəyov” [133, s. 15]. “Bildirişlər” silsiləsindən verilən “Ucuz qiymət” adlı başqa bir satirik lövhədə isə müəllif daha ciddi problemlərə nəzər salır: “Bütün hüquqları ilə birlikdə mükəmməl bir kasıbçılıq satılmaqdadır. Bunun köməyi ilə bir neçə günün içində varlanmaq olar: səhər tezdən çay-çörək əvəzinə yaxşı-yaxşı ağzınızı geniş açıb əsnəyərsiniz, günorta yeməyinə bir çimdik səbir yeyərsiniz, şam yeməyində və ya yatmağa yaxın bir ovuc qənaət içmək faydalıdır. Bununla da bir günlük yeməyinizi bir qəpik də xərcələmədən yola verərsiniz. Üç-dörd gündən sonra güzgüyə baxsanız, bir az çətin olsa da, özünüzü birtəhər tanıyarsınız. Görürsünüz ki, çox ucuz qiymətə asanca dolanmaq olar! Bildirişlərin müəllifi: Culkunbay” [133, s. 15-16].

Abdulla Qədirinin satirik nəsrinə və publisistikasına 20-ci illər özbək ədəbi həyatının ən mühüm hadisələrindən biri sayılır. Türkünstan cədidçilik hərəkatının fəal və cavan üzvlərindən biri olan Abdulla Qədiri erkən yaşlarından ədəbi yaradıcılığa başlasa da, onun ədəbi fəaliyyətinin ən qızgın və məhsuldar dövrü məhz 20-ci illərə təsadüf edir. Həmin dövrdən etibarən döyüşkən yazıçı və publisist müxtəlif qəzet və jurnallarda zamanın kəskin və aktual problemləri ilə bağlı publisist məqalələr, yumoristik yazılar, satirik materiallar və felyetonlar yazır. Abdulla Qədirinin özbək ictimai-tənqidi fikri tarixindəki yeri özünəməxsusdur. Onun 20-ci illərdəki ədəbi-publisistik yaradıcılığından bəhs edərkən də qeyd etməliyik ki, müəllif bu dövrdə yalnız “Muştum” səhifələrində deyil, eyni zamanda, Daşkənddə çıxan əksər qəzet və nəşrlərdə çıxış etmişdir. Bu münasibətlə Almas Ülvi yazır ki, 1923-cü ildən “Muştum” dərgisində çalışmağa başlayan Abdulla Qədiri 1919-1922-ci illərdə yazdığı hekayə, felyeton və məqalələrini “İştirakiyun” (“Kommunist”) və “Qızıl bayraq” qəzetlərində, “İnqilab” jurnalında nəşr etdirir, bürokratları, qadın azadlığı və maarifçiliyin düşmənlərini tənqid atəşinə tutur, xalqını yeni dünya, işıqlı, ziyalı sabaha çağırırdı [77, s. 87]. “Abdulla Qədirinin həcvləri” kitabına yazılmış ön sözdə böyük sənətkarı yetişdirən ədəbi-ictimai mühit barəsində irəli sürülən mülahizələrdən aydın olur ki,

Özbəkistanda qəzet və jurnallar mübariz ziyalıların köməyi ilə işıq üzü görməyə başladı. Özbək xalqı mətbuatın möcüzəli gücünü hiss etdi. Mətbuat və maarif xalqın gözünü örtmüş əsrlik zülmət pərdələrini bir yana çəkib, millətə işıqlı dünyanı göstərdi. Müqimi, Zakircan, Firqət, Zövqi, Əhməd Daniş, Mahmudxoca Behbudi, Əvəz Ötəroğlu, onlardan sonra isə Abdulla Əvlani, Məhəmmədşərif Sufizadə, Əbdürauf Fitrət, Sədrəddin Ayni, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Abdulla Qədiri, Əbdülhəmid Süleyman oğlu Çolpan və başqaları xalq yolunda öz canlarını fəda etdilər [133, s. 4]. Abdulla Qədiri cədidçilik hərəkatının yüksəlişi dövründə, milli oyanış uğrundakı mübarizə mühitində yetişmiş, Oktyabr çevrilişindən sonra ədəbi həyat və döyüşlər meydanında görünməyə başlamışdı. Onun satirik publisistikası milli estetik təfəkkür tarixində yeni bir səhifə idi: “Elə ilk addımlarından etibarən Sovet hökumətinin bütün sahələrdə öz siyasətində ikiüzlülük etməsi, saysız-hesabsız riyakarlıqları özbək cədidlərini, o cümlədən Abdulla Qədini də millətin mənafeyi və ictimai-siyasi hüquqları uğrunda mübarizəyə səfərbər etdi. Abdulla Qədiri ictimai-tənqidi – satira yaradıcılığını bu mübarizədə əsas silahlardan birinə çevirdi. Məlumdur ki, Türküstan həyatında hələ mətbuat mühüm bir yenilik olduğu kimi, ictimai tənqid də, ifşaedici və satirik üslubda yazılmış məqalələr, əsərlər də əvvəllər görünməmiş, tamamilə təzə bir hadisə idi” [133, s. 4-5]. Abdulla Qədirinin 1915-ci ildən “Bəxtsiz kürəkən” pyesi ilə başlanan fəal ədəbi yaradıcılığında 1917-ci ildən etibarən publisistika aparıcı mövqə qazanır. Dövrünün nüfuzlu qəzet və jurnalları Abdulla Qədirinin satiralarına geniş yer verirdi. Müxtəlif mətbuat orqanlarında maraqlı və bir-birinə bənzəməyən imzalarla çıxış edən Abdulla Qədirinin əsas məqsədi isə zamanın mühüm həqiqətlərini öz xalqına çatdırmaq və anlatmaqdan ibarət idi. Abdulla Qədirinin öz əsərlərində istifadə etdiyi Culkunbay, Culkun, Dünbül, Dünbül nisə, Əbdüdünbül, Dünbüldivanə, Muştum, Müxbir, Ovsar (Key), Şəkkak, Şilgəy, Kəlvək (Axmaq), Şaşi (Daşkəndli) və başqa gizli imzaları xalq içərisində çox geniş yayılmışdı.

“Molla Nəsrəddin”lə Abdulla Qədirinin yaradıcılıq əlaqələrindən bəhs edərkən məşhur jurnal səhifələrində nümayiş olunan publisist janrların zənginliyi və əlvanlığını da burada qeyd etmək yerinə düşər. Mollanəsrəddinçilər satirik publisistikaya çoxlu yeniliklər gətirdikləri kimi, Abdulla Qədiri və jurnalist dostları öz ədəbi təcrübələrində

bu yeniliklərdən uğurlu şəkildə istifadə etməyə çalışırdılar: Abdulla Qədiri publisistika və jurnalistikanın müxtəlif janr və şəkillərindən mətbuat səhifələrində ilk istifadə edənlərdən idi. Özbək milli mətbuatında “kiçik felyeton”, “gülməli”, “həngamə” və başqa janrlardan ilk dəfə məhz Abdulla Qədiri yararlanmışdır. Bu janrlar 20-ci illərdə xalq arasında son dərəcə geniş yayılmış və camaat arasında “Qədiri felyetonları”, “Qədiri gülüşü”, “Qədiri həngamələri”, “Qədiri zarafatları”, “Qədiri vaqeələri” adı ilə məşhurlaşmışdı. “Abdulla Qədiri milli mətbuatın xalq içərisində geniş yayılmasında, özbək həyatının üzvi bir hissəsinə və milli tərbiyəyə təsir edən qüdrətli bir vasitəyə çevrilməsində misilsiz rol oynadı. Mətbuat Özbəkistanda daha da xəlqiləşdi və vətəndaşlıq hüququ qazandı” [133, s. 7].

Göründüyü kimi, 1910-cu illərin əvvəllərindən etibarən sürətlə inkişaf etməyə başlayan milli özbək publisistikasının və satirik ədəbiyyatının tarixində 20-ci illərin əvvəllərindən etibarən yeni bir mərhələ başlanır. Abdulla Qədiri bu yeni dövrün liderlərindən biri oldu. O özünün döyüşkən ruhlu məqalə və felyetonları ilə milli publisistikaya yeni nəfəs və janrlar gətirdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mollaəsrəddinçilərin yaradıcılığında müşahidə edilən satirik janr və priyomların müxtəlifliyini Abdulla Qədirinin əsərlərində də görürük. Onun ədəbi təcrübəsində kiçikhəcmli satirik əsərlər və felyetonlar mühüm yer tutur. Müəllif ən mühüm və həyati əhəmiyyətə malik problemlərin bədii ifadəsində də yığcamlığa ciddi fikir verir. Məhz buna görə də Abdulla Qədirinin “Həcviyyələr” kitabında irihəcmli əsərlərə az rast gəlirik. Bəzən ilk baxışda uzun, həcmli görünən yazılar isə əsasən, kiçik satirik lövhə və parçalardan ibarətdir. Məsələn, “Xüsusi məktublar”dan alınan parçalara fikir versək, onların fərqli və ayrı-ayrı məsələlərə həsr olunduğunu görürük. Həmin satirik parçalardan birinə diqqət edək: “Sizin sadıq nökrünüz öz kabinetində oturub, poçtalyonun təzəcə gətirdiyi, dost və düşmənlər tərəfindən göndərilmiş məktubları bir-bir açıb oxuyub, gah gülür, gah da ağlayırdım. İnanmırsınızsa, həmin məktublardan bir neçə cümləni sizə də oxuyum: “...Ağlına başına yığ!.. Dünənki nömrədə mənim haqqımda ağzına gələni yazmadığını bu dəfə arvad-uşağına yazığımı gəldiyi üçün bağışlayıram. Bir də cızığından çıxsan, başın bədənindən ayrılacaq... İmza: ...” [133, s. 29]. Abdulla Qədirinin “Dilək” felyetonu da kiçik həcmli satirik parçalardan ibarətdir.

Müəllif cəmiyyətdəki müəyyən bir ictimai tənqiddə layiq və ya gülüş doğuran mühüm məsələləri ayrı-ayrı satirik lövhələrdə diqqət mərkəzinə çəkir. Bu felyetonda ölkə mətbuatındakı prosesləri, qəzetlərin vəziyyətini təhlil və tənqid edən müəllif toxunduğu problemlərə öz kəskin satirik münasibətini bildirir. Ölkədə milli dildə çıxan qəzetlərin tirajının azlığından görün Abdulla Qədiri necə məharətlə və yumoristik bir üslubda söz salır: “Ölkədəki əhalinin cəmi beş faizini təşkil edən rus qardaşlarımızın “Pravda”larının sayı 10 minə çatanda, əhalinin 95%-ni təşkil edən özbəklərin “Türküstan”ları 8 mindən 3 minə düşdü. “Türküstan”dakı qələm qardaşlarımız ağızlarını sürüyə-sürüyə narazılıq bildirirdilər” [133, s. 26]. “Türküstan” qəzetinin 1923-cü il 1 yanvar sayında “Culkunbay” imzası ilə çap olunmuş bu felyetonda, demək olar ki, ölkə mətbuatının əksər məşhur və nüfuzlu nümunələrinə kəskin tənqidi münasibət öz əksini tapmışdır. Abdulla Qədiri özünəməxsus bir cəsarətlə, heç nədən çəkinmədən hökumətin xalqın mənafeyinə zidd mətbuat siyasətini tənqid atəşinə tutur. Həyatdan və həqiqətdən uzaq olan bu nəşrlərin, sözün əsl mənasında, yararsızlığını sübut edir: “Türküstan”da ölkə və Daşkənd xəbərləri əvəzinə, “Aldar kosa” nağıllarından və keçmiş vaxtlərləndən bir neçə rəvayət vermək kifayətdir; “İnqilab” jurnalı ildə cəmi üç dəfə çıxsın; Yeni ildə bir nömrə, May bayramında bir nömrə, Oktyabr inqilabına həsr olunmuş yenə bir nömrə, cəmi üç nömrə çıxartmaq kifayətdir. Osmanxan ilə məsul katib isə ildə on nömrə çıxardıqları üçün lovğalanmasınlar” [133, s. 26-27]. Abdulla Qədirinin satirik publisistikasının ən mühüm məziyyətlərindən biri odur ki, müəllif Oktyabr inqilabının ilk illərindən başlayaraq, yeni hökumət nümayəndələrinin fəhlə-kəndli ittifaqı şüarı və məfkurəsi ilə niqablanaraq, tamamilə xalqın mənafeyinə zidd siyasət yeritdiklərini həssaslıqla anlayır və öz əsərlərində onları öldürücü satiranın gücü ilə ifşa edirdi. Müxtəlif bəhanələrlə milləti ac qoyan, xalqa olmazın əzab-əziyyətlər verən hakimiyyət nümayəndələri yerli əhalinin iradəsini sındırmaq, onu aciz və çarəsiz bir vəziyyətə salmaq üçün müxtəlif oyunlara əl atırdılar. Gördüyü dəhşət və faciələrin müstəmləkəçilik siyasətinin yeni görüntüləri olduğunu dərinlən dərk edən sənətkar hökumətin xalqa yad siyasətini ifşa etməkdən özünü saxlaya bilmirdi. Milləti taleyüklü məsələlərin həllindən, Vətənin gələcəyi ilə bağlı məsələlərdən yayındırmaq üçün sovet hökuməti yeni-yeni siyasi gedişlər və tədbirlər

“uydurur”, mətbuatda xalq həyatının real mənzərələri ilə bağlı həqiqətlərin əks etməsinə hər vasitə ilə maneçilik törədirdi. Gənc və atəşin publisist öz sevimli xalqının acizliyi və hüquqsuzluğu, onun milli sərvətlərinin vəhşicəsinə talan edilməsi, millətin öz haqq-hüquqlarını anlamaması ilə qətiyyənlə barışmaq istəmirdi. Abdulla Qədri 1923-cü ildə yazdığı “Hüquq” məqaləsində özbək qadınlarının dəhşətli taleyindən və hüquqsuzluğundan ürəyi yana-yana söz açır. Həmin məşhur felyeton belə başlanırdı: “Allah sizdən razı olsun, deyin görüm, hüquq nə deməkdir? Bir daşdır, torpaqdır, yeməli şeydir, nədir axı? Cavabı budur – hüquq deyilən şey bir davasız dərdədir ki, onu boynundan asanlardan soruşuruq. Şura hökuməti hər bir-iki ayaqlı, başı yumruya, hər bir heyvani-natiqü qeyri-natiqə və hər bir ins-cinsə, divə və pəriyə cild-cild, qucaq-qucaq hüquq verib deyə səhərdən-axşamacan susmur. Bu düzdürmü? Baqqal və yasavullar, qazi və üləmələr bu sözlərə inanırlarmı? Bu işləri başa düşürlərmı?” [134, s. 3]. Müəllif bu felyetonunda məsələni son dərəcə kəskin qoyaraq yeni ictimai-siyasi realıq müstəvisində özbək xalqının, xüsusən qadın və qızların hüquqsuzluğu dəhşətlərini bütün çılpahlığı ilə açır. O, ictimaiyyətə və bütün dünyaya 13 yaşlı Aynisəni 18 yaş adı ilə zorla ərə verənlərdən, özü də, balaları da aclıqdan əzab çəkən Zeynəblərin faciələrindən yana-yana xəbər verir. Onların dad və fəryadlarını heç kimin eşitmək istəmədiyini, məhkəmədəki hakimlərin və şahidlərin amansızlığını dəhşətli bir ittiham kimi cəmiyyətə təqdim edir. Məhkəmədəki sual-cavab vəziyyətin nə qədər dözülməz olduğunu gözlərimiz önündə canlandırır. Abdulla Qədriyin satirik publisistikasında 20-ci illərin dəhşətli həqiqətləri, cəmiyyətin özü və həyatın bir parçası aşağıdakı dialoqda öz əksini tapıb:

“- Zeynəb apa, ağzın hanı?

Biçərə qulağını göstərir.

Ətrafda cəllad və başqa dələduzlar canavar kimi baxırlar. Yazıq tir-tir titrəyir, guya hakimin ona yazığı gəlir, soruşur:

Kimdir yaxşı?

Ərim.

Yaman kimdir?

Hüquq” [134, s. 3].

20-ci illərin əvvəllərindən etibarən fəal ədəbi-siyasi mübarizəyə başlayan Abdulla Qədiri ən yaxın dostları və silahdaşları Qulam Zəfəri, Elbək, Əbdürauf Fitrət, Əbdülhəmid Çolpan, Qazi Yunus, Nəzir Törəqulov, Əbdürəhman Sədi, Aşurəli Zahiri, Osmanxan, Mirmöhsün Şirməhəmmədov və başqaları ilə birlikdə milli özbək mətbuatının və publisistikasının inkişaf tarixini tamamilə yeni bir keyfiyyət mərhələsinə qaldırdılar: “Mola Nəsrəddin”in, söz yox ki, özbək satirik jurnalı “Muştum”un meydana gəlməsinə, formalaşmasına böyük təsiri olmuşdu. Özbək xalq şairi Qeyrəti “Onun təsiri altında” məqaləsində yazır: “Özbəkistanın mətbuat səhifələrində, o cümlədən “Muştum” jurnalında böyük Sabirin təsiri ilə yetişən çoxlu yaradıcı qüvvələr göründü. Şairlərdən Qafur Qulam, Sabir Abdulla, Xurşud və başqaları Sabirə nəzirələr yazır, dərc etdirirdilər” [77, s. 148]. Göründüyü kimi, Türküstan yazarlarının bu yeni nəslə özbək xalqının ictimai-siyasi hüquqlarını müdafiə etmək, yeni özbək mədəniyyətini ərsəyə gətirmək üçün əllərindən gələni etdilər, hətta bu yolda öz həyatlarını da əsirgəmədilər. Onlar bir-biri ilə ciddi mübahisə, sağlam yaradıcı polemika zəminində yeni milli yazı mədəniyyətini formalaşdırmaq üçün var qüvvələri ilə çalışdılar. Özbək ədəbiyyatında yaranan yeni sahələr və janrlar, təbii olaraq, ədəbi dilin yeni potensial imkanlarının və fəaliyyət istiqamətlərinin meydana çıxmasını da şərtləndirirdi. Nəsr, dramaturgiya və publisistika klassik özbək ədəbi dilinin yeni fəaliyyət sahələri və meydanları idi. Təbii ki, gənc və təcrübəsiz müəlliflər dram dilinin, nəsr dilinin və publisistik janrların hər birinin özünəməxsus leksikası, ifadə mexanizmlərini dərinlən dərk etmək istəyirdilər. Abdulla Əvlani, Əbdürauf Fitrət, Əbdülhəmid Çolpan, xüsusən də Abdulla Qədiri bu yöndə ədəbi zamandaşlarına yaxından kömək edir, onların ədəbi təcrübə və səriştələrinin kamilləşməsinə ürəkdən istəyirdilər. Bu mövzuda ilk məqalələrini yazanda Abdulla Qədirinin özü də hələ çox gənc idi. Məsələn, görkəmli sənətkarın “Yazıçılarımıza” (1925) məqaləsi, yazılmasından yüz ilə yaxın vaxt keçməsinə baxmayaraq, ədəbi-tarixi əhəmiyyətini hələ də qoruyub saxlamaqdadır. Müəllif həmin məşhur məqaləsini aşağıdakı cümlələrlə başlayırdı: “Muştum” öz yazıçılarının səmimiyyət dərəcəsini və dərdlərini çox yaxşı bilir. Çünki dərd olmasa, səmimiyyət olmasa, gözdən yaş çıxmaz. Biz burada öz yaxın yoldaşlarımıza səmimi-qəlbədən bir neçə söz demək istəyirik; sizlərdən hər

biriniz müəyyən bir məkanda - ya kənddə, ya şəhərdə ya da insanlar məskunlaşan müəyyən bir mühitdə yaşayırsınız. Yaşadığınız yerdə, şübhəsiz ki, kobudluqlar olur, qalmaqallar baş verir. Kimlərinsə haqqı, hüququ tapdalanır, əliəyri, naqis adamları müşahidə edirsiniz. Bu vəqəələr sizin əhvali-ruhiyyənizə, təbii ki, təsir edir və qəlbinizdə nifrət oyadır. Bax elə bu vaxt “Muştum”u yada salıb dərhal əlinizə qələm alırsınız. Amma əlinizə qələm almazdan öncə bir qədər düşünüb-daşınmalı, yaxşıca fikirləşməlisiniz” [135, s. 38]. Abdulla Qədiri mülahizələrini davam etdirərək, gənc və təcrübəsiz qələm sahibləri üçün zəruri olan bir neçə məsələni əlahiddə vurğulayır. O, ədəbi etika və nəzakət, satirik üslubun incəlikləri və mürəkkəb psixoloji məqamları, təbii gülüş yaratmağın üsulları barədə də faydalı mülahizələrini irəli sürür: “Satirik jurnalda işləmək xeyli nəzakətli olmağı tələb edir. Çünki sizdə nifrət, qəzəb və istehza oyadan məsələni və ya şəxsi həyatda öz təbii halında görüb müşahidə etdiyiniz hadisəni gülüş oyada bilən səviyyəyə və dərəcəyə qaldırmalısınız. Yəni siz bu gülüşü süni şəkildə və zorla yox, həmin məsələ və şəxsin mahiyyətindən çıxış edərək təbii şəkildə ərsəyə gətirməlisiniz” [135, s. 38].

Abdulla Qədiri həmin məqaləsində bədii gülüşün növləri, xarakteri və səciyyəvi xüsusiyyətləri barədə də diqqətəlayiq müşahidə və mülahizələrini irəli sürür. Müəllifin satirik gülüşlə bağlı ədəbi-nəzəri təsnifatı dövrün bədii-estetik səviyyəsini anlamaq nöqtəyi-nəzərindən qiymətlidir. Məqalənin 20-ci illərdə yazıldığını və yeni özbək publisistikasının ədəbi-nəzəri strukturunun formalaşmasına böyük təsir göstərdiyini nəzərə alsaq, bu müraciətin Əbdürauf Fitrət, Mahmudxoca Behbudi, Əbdülhəmid Çolpan, Abdulla Əvlani, Sədrəddin Ayni və başqalarının həmin dövrdə yazılmış ədəbi-nəzəri qeydləri kimi milli-estetik dünyagörüşünün formalaşmasında tarixi əhəmiyyətə malik olduğunu söyləmək olar. Müəllif öz ədəbi düşüncələrini konkret, aydın, həm də bilavasitə şəxsi təcrübədən doğan təhlillərlə tamamlamışdır: “Söz söyləmək və cümlə qurmaq yazıçıdan böyük məsuliyyət tələb edir. Bu zaman yazıçı ehtiyatlı olmalıdır ki, söylədiyi, yazdığı söz yalnız onun özü üçün anlaşılıqlı olub, başqaları üçün dolaşmaq olmasın. Bu, müəllif üçün çox böyük eyibdir. Əsl yazıçı demək istədiyi fikri hamıya bərabər səviyyədə anlada bilməlidir, araya anlaşılmazlıq salmaq yazıçının böyük xətasıdır. Bundan başqa, fikrin aydın ifadəsinə xidmət etməyən söz və cümlələrə

yazıda əsla yer vermək olmaz.” [135, s. 38]. Bədii sənətkarlıq, xüsusən satira sənətinin sirləri barəsində də Abdulla Qədirinin ədəbi-nəzəri mülahizələri diqqətəlayiqdir. Onun “Muştum”. Tənqid” adlanan kifayət qədər irihəcmli məqaləsində çağdaş ədəbi proses və publisistik gedişat barəsində analitik düşüncələri yer almışdır. Bu yazıda “Muştum”un bir neçə illik fəaliyyəti ciddi təhlil və tənqid olunur.

Ümumən, Abdulla Qədirinin bu məqaləsində milli söz sənəti və satiranın qarşısında duran mühüm vəzifələr haqqında çox ciddi fikirlər vardır. “Muştum”un dili və üslubu haqqındakı mülahizələri də gənc müəllifin heyratəmiz yüksək estetik səviyyəsindən və müdriqliyindən xəbər verir. XX əsrin ikinci onilliyinin ortalarından etibarən ədəbiyyat və mətbuat meydanına atılan gənc Abdulla Qədri özünün ilk şeir və hekayələri, məqalə və felyetonları ilə milli oyanış hərəkatının öncüllərindən birinə çevrildi. Özbək realist nəsrinin banisi olan, yalnız Türkünstanda deyil, bütün Yaxın Şərqi ədəbiyyatında yeni roman məktəbinin əsasını qoyan, “Ötən günlər” və “Mehrab əqrəbi” romanları ilə dünya şöhrəti qazanan Abdulla Qədri publisistik və jurnalistik fəaliyyəti ilə də Türkünstan xalqlarının milli oyanış və özünüdərk tarixində silinməz iz qoymuşdur. Özbəkistan milli mətbuatı tarixində misilsiz bir hadisə olan və özünün fəaliyyətə başlaması ilə təkcə özbək xalqının deyil, bir çox Orta Asiya xalqlarının mədəni həyatında ciddi dönüş yaradan “Muştum” jurnalının ilk sayından etibarən fəal iştirak edən, bütün müasirlərinin və oxucularının “Felyeton kralı” kimi sevimsinə çevrilən Abdulla Qədri həm də yeni özbək jurnalistikasının və satirik publisistikanın ən görkəmli nümayəndələrindən biri kimi milli yaddaşlarda əbədiləşmişdir. XIX əsrin 80-90-cı illərindən etibarən ilk kövrək addımlarını atmağa başlayan Türkünstan milli publisistikasının XX əsrin əvvəllərində möhkəm təməl daşlarını qoyan Əhməd Daniş, Mahmudxoca Behbudi, Seyid Rza Əlizadə, Münəvvərqarı Əbdürrəşidxanov, Ubaydulla Xocayev, Abdulla Əvlani, Əbdürauf Fitrət, Mirmöhşün Şirməhəmmədov, Hacı Müin Şükrulla və başqalarının qiymətli yaradıcılıq ənənələrini davam və inkişaf etdirən Abdulla Qədri 20-ci illərin ədəbi-mədəni gedişatında ən fəal və mübariz imzalardan birinə çevrilir. Türkünstanda möhkəmlənməyə başladığı ilk günlərdən və ilk addımlarından etibarən yerli xalqların mənafe və maraqlarını zərrə qədər hesaba almayan, məzlum millətlərin taleyi ilə oynayan, əsas silahı qanlı terror və

repressiyalardan ibarət olan sovet hakimiyyətinə qarşı qələmi ilə amansız mübarizə aparan Abdulla Qədiri ömrünün faciəvi sonuna qədər öz milli məslək və idealından bir addım da geri çəkilmədi. Bu mənada Abdulla Qədirinin bütün ictimai fəaliyyəti, bənzərsiz bədii yaradıcılığı, xüsusən döyüşkən və ifşaedici satirik publisistikası Özbəkistanın təkcə ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin deyil, həm də milli qurtuluş və istiqlal tarixinin də qiymətli səhifələridir.

Fəslin ayrı-ayrı paraqraflarında gəldiyimiz elmi qənaətlər ümümləşdirilərək “Molla Nəsrəddin” jurnalında və Əbdürauf Fitrətin “Ailə” risaləsində maarifçilik ideallarının əksi” [75], “M.Ə.Sabirin özbək satirik ədəbiyyatına təsiri Azərbaycan özbəkşünaslığında” [73], “Azərbaycan-Türküstan münasibətlərinin yeni mədəni konteksti və aspektlərinin yaranmasında molla-nəsrəddinçilərin rolu” [68], “Molla-nəsrəddinçilərin və cədidlərin publisistikasında yeni mədəniyyət və milli dil problemi” [151] başlıqlı məqalələrimizdə təqdim olunmuşdur.

III FƏSİL

“MOLLA NƏSRƏDDİN” VƏ ÖZBƏK SATİRİK POEZİYASI

3.1. Mollanəsrəddinçilərin və özbək satiriklərinin poeziyasında tematik-problematik paralellər. Milli oyanış motivləri və ziyalı obrazı

Özbək maarifçi-satirik ədəbiyyatının inkişafı tarixində “Molla Nəsrəddin” jurnalının həlledici təsiri məsələləri Azərbaycan və özbək ədəbiyyatşünasları tərəfindən müxtəlif dövrlərdə araşdırılmışdır. Türkünstanda cədidçilik hərəkatının və maarifçi ədəbiyyatın təşəkkülü və yüksəlişində İsmayıl Qaspiralının “Tərcüman” qəzetinin, Kazan, Ufa, Bakı və Rusiyanın bir sıra başqa müsəlman şəhərlərində nəşr olunan digər qəzet və jurnalların mühüm rol oynaması danılmazdır. Amma satirik ədəbiyyatın, xüsusən satirik poeziyanın ərsəyə gəlməsində mollanəsrəddinçilərin bədii yaradıcılığının istiqamətverici stimula malik olduğunu ayrıca qeyd etməliyik. “Molla Nəsrəddin” jurnalının Türkünstandakı oxucular, eyni zamanda, ədəbiyyat əhli, şair və yazıçılar tərəfindən maraqla qarşılanmasının bir çox səbəbləri var idi. Onlardan biri və birincisi jurnalın müəlliflərinin cəsarətli və özünəməxsus yazı üslubları idi. Mollanəsrəddinçilər öz yazı və deyim tərzləri, inikas və üslub maneraları ilə Yaxın Şərq ədəbiyyatına əvvəllər görünməmiş və işlədilməmiş bir ifadə tərzini gətirmişdilər. Bu yeni manera və oxucularla ünsiyyət üslubu hamını, ilk növbədə, qələm əhlini daha çox maraqlandırır. Təbii ki, Şərq ədəbiyyatında “Molla Nəsrəddin”dən əvvəl də satiralar yazılmışdı. Amma “Molla Nəsrəddin” üslubu öz ehtiva miqyasına və ifşaedici keyfiyyətinə görə tamamilə yeni, görünməmiş bir estetik hadisə idi. “Molla Nəsrəddin”in Türkünstanda misilsiz dərəcədə sevilməsinin və geniş əks-səda doğurmasının başqa bir mühüm səbəbi isə jurnalın öz səhifələrində Türkünstan xalqlarının həyatına mütəmadi və ardıcıl olaraq yer verməsi idi. Jurnalın inqilabi-demokratik ideyalarının Yaxın və Orta Şərqdə geniş bir nüfuz dairəsi kəsb etdiyini vurğulayan görkəmli ədəbiyyatşünas alim Qulamhüseyn Əliyev hələ 60-cı illərdə mühüm mülahizələrini irəli sürərək qeyd edirdi ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının

səhifələrində müntəzəm olaraq Orta Asiya xalqlarının həyatına aid, xüsusilə Buxara əmiri və qazisi haqqında verilən karikaturalar Orta Asiyada böyük bir çaxnaşmaya səbəb olmuşdu: “Molla Nəsrəddin” jurnalı qadın azadlığına mane olan Səmərqənd müftisi Məhəmməd Baqi Xacəni “çaqqal” adlandırır. Sədrəddin Ayni “Buxara inqilabı tarixinə dair” əsərində “Molla Nəsrəddin” jurnalının təsiri nəticəsində baş verən hadisələri bədii bir dil ilə təsvir etmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalı özbək xalqını feodal həyatın geriliyindən, dini fanatizmin məngənəsindən xilas etmək uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışdır” [13, s. 261].

Mollanəsrəddinçilər İran, Cənubi Azərbaycan, Türkiyə, Ərəbistan və başqa müsəlman ölkələrindəki eybəcərlikləri, haqsızlıqları, faciələri necə ürəkdən və böyük bir təəssübkeşlik yangısı ilə təsvir edirdilərsə, Türküstan həyatının dəhşətli mənzərələrini də eynən o cür qayğıkeşlik, qardaşlıq sevgisi ilə qələmə alır, öz müsəlman və türk qardaşlarının ağır əhvalına acıyırdılar. Məhz bu səbəbdən “Molla Nəsrəddin” jurnalında Türküstan həyatının inikası problemini təhlil mərkəzinə çıxarmaq həm jurnalın beynəlxalq maraqlarını və ehtiva dairəsini, həm də Azərbaycan-Türküstan mənəvi-mədəni əlaqələrinin növbəti mərhələsini araşdırmaq nöqteyi-nəzərindən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, XX əsrin əvvəllərindəki, xüsusən 10-cu illərdən intensivləşən Azərbaycan-Türküstan ədəbi-mədəni əlaqələrinin parlaq səhifələrindən birini mollanəsrəddinçilərin qardaş ölkə həyatı ilə bağlı yazdıqları əsərlər təşkil edir. Cəlil Məmmədquluzadənin bu mövzuda yazdığı felyetonlarında, Mirzə Ələkbər Sabir, Əliqulu Qəmküsar, Əli Nəzmi və başqa mollanəsrəddinçi satiriklərin satiralarında Türküstan cəmiyyətinin müxtəlif problem və eybəcərliklərinin ifşası ilə qarşılaşırıq. Onu da xüsusi qeyd etməliyik ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalında müxtəlif coğrafi ərazilərdən, o cümlədən Türküstanın müxtəlif şəhər və vilayətlərindən daxi olmuş xəbərlər, ölkənin müxtəlif yerlərində baş vermiş hadisə və yeniliklər öz əksini tapırdı. Müxtəlif fasilələrlə 25 il nəşr olunan “Molla Nəsrəddin” jurnalındakı bütün gizli imza və inisialları toplayan Elmira Qasımovanın “İmzalar. “Molla Nəsrəddin”, 1906-1931” adlı qiymətli tədqiqatında qeydə alınan “Türküstan xəbərçisi” [29, s. 65], “İmza: Bir nəfər Səmərqənddən yazan” [29, s. 30], Daşkənd qubernatoru” [29, s. 18], “Təzə

Bəhai” [29, s. 185], “Aşqabadlı” [29, s. 74], “Dünbül” [29, s. 95] və s. gizli imzalarla yazılar dərc etdirən müxbirlərin olması da fikrimizi təsdiq edir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında ən çox və tez-tez müraciət olunan satirik obraz geniş oxucu kütlələrinə yaxşı məlum olan məşhur Buxara xanlığı, Buxara şəhəri idi. Azərbaycanın maarifçi ədibləri və satirik şairlərinin yaradıcılığında Buxaraya marağın bu qədər güclü olmasının əsas səbəbi bu şəhərin yalnız Türkünstanda deyil, bütövlükdə Yaxın Şərqi aləmində orta əsrlər feodal geriliyinin, dini xurafat və cəhalətin az qala rəmzinə çevrilməsi idi. Məsələn bundadır ki, tək-cə molla-nəsrəddinçilərin deyil, özbək maarifçi ədiblərinin və satirik yazıçıların əsərlərində də Buxara xanlığının ictimai-siyasi sistemi və iqtisadi-mədəni geriliyi kəskin tənqid atəşinə tutulurdu. Məsələn, tanınmış özbək maarifçi ədib və şairləri Abdulla Əvlani, Mahmudxoca Behbudi, Siddiqi Əczi, Mirmöhün Şirməhəmmədov, Əbdürauf Fitrət, Abdulla Qədri və başqaları öz məqalə və felyetonlarında, bu şəhərə həsr olunmuş həcv və satiralarında Buxaranın çağdaş dünyanın yeniliklərindən son dərəcə geridə qalması, insanların zülüm altında, qul kimi hüquqsuz vəziyyətdə yaşaması haqqında yazır və Buxara hakimlərini tənqid edirdilər. Qeyd etdiyimiz kimi, görkəmli maarifçi-şair, yazıçı və dramaturq Əbdürauf Fitrət “Münazərə” (1911), “Hind səyyahının qissəsi” (1912), “Nərə” (1914), “Ailə” (1916) və bir çox başqa ədəbi-fəlsəfi əsərlərində Avropa xalqlarının həyatı ilə müqayisə fonunda Buxaranın dəhşətli insan mənzərələrini ümumiləşdirərək, müsəlman qardaşlarını bu cür həyatdan bezməyə, öz güzəran və düşüncə tərzlərini kökündən dəyişməyə səsləyirdi.

“Molla Nəsrəddin” səhifələrində və özbək cədidlərinin yaradıcılığında Buxara əmirliyi üsuli-idarəsinin və bu vilayətdə hökm sürən feodal-patriarxal həyat tərzinin ardıcıl şəkildə, həm də kəskin ədəbi-satirik üslublarda ifşa edilməsi heç də təsadüfi deyildi. Həqiqətən, XX əsrin əvvəllərində Buxarada vəziyyət həddən artıq ağır və acınacaqlı idi. Buxara xanlığı da Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunmasına və Türkünstanın başqa regionlarına və vilayətlərinə nisbətən özünün formal siyasi müstəqilliyini saxlamasına baxmayaraq, ictimai-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə, feodal münasibətlərinin hökmran mövqeyinə görə son dərəcə dözülməz və çıxılmaz bir duruma düşmüşdü. Türkünstanın başqa vilayətləri ilə müqayisədə iqtisadi-mədəni

gerilik, orta əsrlərə xas feodal ənənələri, dini fanatizm və xurafat Buxara xanlığının bütün həyat və fəaliyyət sahələrini hörümçək toru kimi bürümüşdü. Buxara əmirləri hələ də idarəetmədə tipik və primitiv orta əsr feodal qanun-qaydalarından, ənənəvi zorakılıq və işgəncə üsullarından istifadə etməyə üstünlük verirdilər. Buxara xanlığının formal müstəqilliyi çar Rusiyası üçün müəyyən bir ictimai-siyasi əhəmiyyətə malik deyildi, çünki əslində bu vilayət də Rusiya imperiyasının onlarla heç bir hüquqa malik olmayan müstəmləkələrindən biri idi. Beləliklə, mənəvi və əxlaqi böhranın geniş yayılması, iqtisadi həyatın və ölkə təsərrüfatının dağılması, geniş xalq kütlələri arasında xurafat və cəhalətin tüğyan etməsi, elm və təhsilin, maarif və mədəniyyətin, demək olar ki, süqutu XX əsrin əvvəllərindəki Buxara xanlığının ictimai və mənəvi həyatını səciyyələndirən aparıcı xüsusiyyətlər idi.

Şərq xalqlarının həyatını dərinlən və mükəmməl bilən, onların feodal ətalətindən və əsarətindən xilas olması üçün bütün varlığı ilə çalışan, öz dövrünün ən cəsarətli və qüdrətli sənətkarlarından biri sayılan Cəlil Məmmədquluzadə “Çaqqal” (1909) felyetonunda [36, s. 370-371] eys-ışrətə qurşanıb məmləkəti və milləti unutmuş Buxara əmirlərinin çürük mənəviyyatını, ölkədə hegemonluq edən mürtəce dini-feodal hakimiyyətinin nümayəndələrini, Buxaranın “xabi-qəflət”dən oyanmağı ağına belə gətirməyən yazıq və mömin müsəlmanlarını kəskin tənqid atəşinə tuturdu. Buxara faciələri Mirzə Cəlillə birlikdə başqa mollanəsrəddinçilərin də diqqət mərkəzində olub, tez-tez satira və tənqid hədəfinə çevrilirdi. Bu cəhətdən “Molla Nəsrəddin”də satirik poeziyanın ən görkəmli nümayəndəsi Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığı da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, XX əsr Azərbaycan satirik poeziyasında Buxara tematikası və problematikasının inikasında Sabir satiralarının xüsusi rolu olduğunu ayrıca qeyd etməliyik. Böyük şair “Zahid ölməkdən qabaq məqsudinə çatmaq dilər, Cənnətə uyğu ipiylə bir kəmənd atmaq dilər” beyti ilə başlanan satirasında cahil Buxara dindarları və möminlərinin mənəvi-əxlaqi düşkünlüyünü ifşa edirdi:

*Əbləhin fikrincə, cənnət bir Buxara şəhridir,
Bəççətək qılmanları bulduqca oynatmaq dilər.*

[62, s. 243].

Qoca Şərqi XX əsrdəki dəhşətli və ironik keyfiyyətlərə malik despot hökmdarlarını – Sultan Əbdülhəmid, Məhəmmədəli şah, Zilli Sultan, Rəhim xan və başqa amansız hakimiyyət sahiblərini ifşa edən şair Buxara əmirləri Əhəd xanı və Əmir Alimxanı da yaddan çıxarmır, bu şərəfsizlərin də adını tarixin utanc və qınaq lövhəsinə həkk edirdi:

*Hə, indi də Əhəd xan, ol mənbəyi ədalət,
Əbədiyi vətənçün minbabi təbəkiyyət,
Nasirtək etmək istər, isbati-qədir millət,
Bülbül səyahətindən məqsədi əyni ibrət.
Cadu səxavətindən mən eyləməm hekayət,
Qoy madmazellər etsin tərifi nəhayət,
İrana bənzər olsun qoy səfheyi Buxara,
“Dərdeki razi pünhan xahəd şod aşikara”.*

[62, s. 275].

Mirzə Ələkbər Sabir poeziyasının beynəlmiləl məzmunu və əhəmiyyəti bir də ondadır ki, onun kəskin satirik qələminin tənqid obyektləri sırasında çar hökumətini, ingilis imperializmini, İran şahları və ərəb əmirlərini, Türkiyə sultanları ilə birlikdə Türküstandakı hakimiyyət sahiblərini, o cümlədən Buxara əmirlərini də görmək mümkündür. “Molla Nəsrəddin” səhifələrində və Sabir satiralarında Moskva və Sankt-Peterburq, Qazan və Ufa, Bakı kimi şəhərlərdə baş vermiş inqilabi hadisələrlə bir sırada, Türkiyə, İran və Türküstanın bir çox şəhər və vilayətlərində cərəyan edən mühüm siyasi hadisələr də öz əksini tapırdı. Burada ən mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, qeyd etdiyimiz məkanlarda baş vermiş ictimai-siyasi hadisə və prosesləri dahi Sabir öz yaradıcılığında dövrünün ən qabaqcıl dünyagörüşü və demokratik qayələri ilə bağlı şəkildə təsvir edir, Şərqi məzlum xalqlarının ictimai-mədəni həyatında meydana gələn demokratik dəyişiklikləri yüksək dəyərləndirirdi. Görkəmli özbək ədəbiyyatşünası Toxtasın Cəlalov Sabir yaradıcılığına xas olan bu mühüm və səciyyəvi xüsusiyyətlərdən bəhs edərək aşağıdakıları vurğulayır: “Mirzə Ələkbər Sabirin atəşin satiralarında yalnız Azərbaycan

xalqının taleyi deyil, eyni zamanda, Türküstan xalqlarının ağır və faciəli keçmişi də öz əksini tapmışdır. Sabiri özbək oxucularına və xalqına sevdiren, yaxınlaşdıran cəhətlərdən biri də məhz bu xüsusiyyət idi” [111, s. 23]. Mirzə Ələkbər Sabir “Bildir ehyayi-Səmərqənd etdi İran taciri” və “Məktəbə düşmən olan bəzi müqəddəs üləma” misraları ilə başlayan taziyanələrində Türküstan mühitinin ictimai-mədəni cəhətdən hədsiz geriliyini, bu cəhalət və feodal ətalətinin baiskarları olan “müqəddəs”ləri, elm və mərifət düşmənlərini, yenilik və inkişafa qarşı bütün varlığı ilə müqavimət göstərən mürtəce gücləri, köhnəpərəstləri qəzəblə ifşa edirdi:

*Bildir ehyayi-Səmərqənd etdi İran taciri,
Məktəb açdı, xalqı xürsənd etdi İran taciri;
Gördü əlsizlər, ayaqsızlar da insantək oxur -
Məktəbi bilmərrə Dərbənd etdi İran taciri.*

[62, s. 319].

Böyük satirik Qafqazdakı din təəssübkeşləri və Şamaxıdakı qatı dindarlarla onların Kokanddakı həmməsləkləri və Buxaradakı cəhalətpərəstlər arasında heç bir ciddi fərq görmür, əksinə, xurafat və fanatizm güclərinin hamısını eyni qəzəb və ehtirasla, kəskin satira qamçısı ilə ifşa edir:

*Məktəbə düşmən olan bəzi müqəddəs üləma
Ostroumova yazmır da təşəkkür nə üçün?
Kişi Xoqənddə məktəbləri bağlatdı bütün,
Bir rızanaməyə bunlarda təəzzür nə üçün?*

[63, s. 19].

Sabir poeziyasının mövzu və məzmun cəhətdən genişliyi, həm də rəngarəngliyi onun təsir dairəsinin möhtəşəmliyini təmin edən mühüm xüsusiyyətlərdən biridir. Məhz bu estetik keyfiyyətə, özünün dərin humanist və beynəlmiləl mahiyyətinə görə dahi şairin kəskin satiraları təkcə Azərbaycan xalqının deyil, həm də bütün Orta və

Yaxın Şərqlə xalqlarının, o cümlədən özbək oxucularının da mənəvi-estetik ehtiyacına və sevimli əsərlərinə çevrilmişdi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı ətrafında birləşmiş qüdrətli satirik şairlərdən Əli Nəzmi və Əliqulu Qəmküsarinin yaradıcılığında da Türküstan tematikası özünəməxsus mövqeyə malikdir. Ədəbi yaradıcılığını, həyatını “güləndə özgələri ağlayan müsəlmanlığın” [59, s. 87] tərəqqisinə həsr edən mübariz molla Nəsrəddin Əli Nəzmi gənclik çağlarında bir neçə il Səmərqənd və Buxara şəhərlərində yaşamış, Türküstan xalqlarının həyatından və mühitindən aldığı təəssüratları tərcümeyi-hal xarakterli “Keçmiş günlər” əsərində əks etdirmişdir. Molla Nəsrəddinün alim Elmira Qasımova yazır: “Əli Nəzminin “Keçmiş günlər” əsəri memuar ədəbiyyatı tarixində iri həcmli yeganə mənzum xatirədir... Əsər 19-cu yüzilliyin son illərindən başlayaraq yarım əsrlik bir zaman kəsiyinin mətbuat tarixi, ədəbi mühiti, ictimai-siyasi hadisələri, əsasən “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri tarixi, iştirakçıları, son olaraq Cəlil Məmmədquluzadənin vəfat tarixi ilə bağlı dəyərli məlumatlarla tamamlanmışdır” [58, s. 18]. Şair “hər tını, hər guşəsində Əzrayıl izi olan”, vəhşi qaydaların, aclıq və səfalətin hökm sürdüyü bu qədim Türküstan şəhərlərində bilavasitə özünün şahidi və iştirakçısı olduğu hadisələri qələmə almışdır. “Səmərqənd səfəri” [58, s. 409], “Şirbuddin” [58, s. 409], “Necə oldu ki, mən Buxaraya getdim” [58, s. 399], “Buxaraya vürud” [58, s. 400], “Əski Buxara şəhərini ziyarət” [58, s. 405-408] kimi şeirlər fikirlərimizi təsdiq edən faktlarla zəngindir.

Əliqulu Qəmküsarinin “Buxara” rədifli satirası isə 1905-1920-ci illər Azərbaycan demokratik poeziyasında kəskin ictimai tənqidin təkrarsız nümunələrindən biri olmaqla bərabər, həm də qardaş Azərbaycan ədəbiyyatında Türküstan mövzusunun inikasını nöqtəyi-nəzərindən parlaq bir nümunə kimi dəyərləndirilə bilər. Bu şeirin yaranmasında müəllifin bilavasitə səyahət təəssüratlarından çox, “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaksiyasına Türküstanın müxtəlif şəhərlərindən göndərilmiş məktub və xəbərlər mühüm rol oynamışdır. Şeirin başlanğıcında müəllif məsələnin bu cəhətinə müəyyən dərəcədə işarə edir:

*Haradan başıma düşdü səvdəyi-Buxara,
Yandırdı məni əbzi gəmfəzəyi Buxara.*

*Hirsləndim, acındım, özümü odlara yaxdım,
Fəvrü qaldırıb, gözlərimə eynəyi taxdım,
Məktubları açdım, oxudum, sözlərə baxdım,
Gördüm ki, fəsahtədə sərpəyi Buxara.*

[34, s. 38].

Acı kinayə üslubunda yazılmış və dərin ifşa qüdrətinə malik bu şeirdə kəskin satirik ahənglə rəhm-şəfqət duyğularının vəhdətindən doğulan ictimai pafos və dramatism diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, şeirdə acı gülüşlə ictimai qayğıkeşliyin üzvi vəhdəti və bu vəhdət nəticəsində ərsəyə gələn milli faciə pafosunun “Molla Nəsrəddin” məktəbi nümayəndələrinin ifadə üslubuna xas olan estetik keyfiyyətlərdən biri kimi reallaşdığını qeyd etmək vacibdir. Buxara mühitinin dəhşətli mənzərələri şairi o qədər mütəəssir edir ki, o bu faciəni İran, Misir, Tunis, Sudan müsəlmanlarının ağır və dözülməz əhvalı ilə müqayisə etsə də, heç bir təsəlli tapa bilmir:

*İran demə, İranda yenə cüzi ədəb var,
Misir əhli maariflidi, çün başqa səbəb var,
Tunisdə, Sudanda nə qədər vəhşi ərəb var,
Pisdir hamısından yenə min pay Buxara.*

[34, s. 39].

1916-cı ildə “Ölülər” (1909) komediyasının Orta Asiya şəhərlərində tamaşalarını təşkil etmək məqsədi ilə Türkünstan ölkəsinə səfərə çıxan əsər müəllifi və Əliqulu Qəmküsar jurnal səhifələrində dəfələrlə haqqında xəbərlər və felyetonlar çap etdikləri, onlara çoxdan tanış olan Aşqabad, Mərv, Buxara, Səmərqənd, Daşkənd şəhərlərinin ictimai-mədəni həyatı ilə yaxından tanış olur, yerli xalqların güzəranını öz gözləri ilə görürlər. Bu səyahət hər iki sənətkarın Türkünstan haqqında düşüncə və təsəvvürlərini, təbii ki, daha da dərinləşdirir və zənginləşdirir. Maraqlısı budur ki, Əliqulu Qəmküsar hələ Daşkənddə olarkən öz səyahət təəssüratlarını isti-isti yazıb, məktub vasitəsilə “Açıq söz” qəzetinə göndərir və həmin məqalədə Türkünstan xalqlarının həyatından,

oradakı ictimai-mədəni münasibətlərin vəziyyətindən bəhs edir. Professor İslam Ağayev öz monoqrafiyasında bu məktubdan bəhs edərkən aşağıdakıları bildirir: “Əliqulu Qəmküsar “Açıq söz” qəzetinə göndərdiyi bir məktubda özbək xalqının həyat tərzindən, ölkədə mədəni-iqtisadi vəziyyətin ağırlığından dərin iztirabla söhbət açır” [3, s. 65]. Əliqulu Qəmküsarın səfər təəssüratları əsasında 1917-ci ildə yazılmış “Başa gəlməz” rədifli satirası isə “Açıq söz” qəzetində çap olunmuş publisist məqaləsinin poetik davamı təəssüratını yaradır. Şair bu satirasında Türkünstanda öz gözləri ilə gördüklərini aşağıdakı tərzdə təsvir və təqdim edir:

*Bəhri Xəzərin dörd tərəfi yekcə müsəlman,
Əxlaqı pozmuş, tərbiyəsiz, bisəri-saman,
Gördükdə bu övzayi düşər vəhşətə insan,
Vallahi, bu əhvala gərək ağlayasan qan,
Bihəddi zillət, belə xüsrən başa gəlməz.*

*Gördüm təkəni, türkməni, taciki, tatarı,
Qırğızlar, əvət, ləngə salıbdır bu qatarı,
Özbəklər ilə sartları yad eyləmə bari,
Pis vəzidə, pis gündə gedib gördüm onları,
Onlar gəlib olmaz dəxi insan, başa gəlməz.*

[33, s. 81]

Bu satiralardan başqa, Əliqulu Qəmküsarın “Pələng ili” (1914), “Yüyürəninki yox, buyuranındadır” (1917) adlı felyetonlarında və başqa əsərlərində də Türkünstan problemlərindən ətraflı bəhs edilmiş, burada yaşayan türk xalqlarının ağır ictimai-iqtisadi mühitindən və dözülməz vəziyyətindən söhbət açılmış, Orta Asiya şəhərlərində hələ də orta əsrlərin qayda-qanunlarının və feodal adət-ənənələrinin hökmran olması kəskin tənqid atəşinə tutulmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində böyük və qədim Türkünstan ölkəsinin iqtisadi-mədəni cəhətdən son dərəcə geridə qalması, ictimai-siyasi vəziyyətinin isə hədsiz acınacaqlı

olması, təbii ki, burada yaşayıb-yaradan və Türküstanı doğma vətəni kimi ürəkdən sevən vicdanlı maarifçi ədibləri və ziyalıları da dərinlən narahat edirdi. Ana Türküstan və onun məzlum, cəfakəş övladları cədid poeziyasının, o cümlədən Abdulla Əvlani poeziyasının da əsas qəhrəmanları idi. Onun “Türküstan torpağından bir səda” şeirində lirik qəhrəman vətən dərnlərini dilə gətirərək fəryad edir. Yeddi bənddən və 51 misradan ibarət bu böyük şeirin hər misrası Türküstan nalə və fəryadları ilə nəfəs alır:

*Ey Vətənin övladları, edirik fəryad Türküstan,
Hər yer abad oldu, fəqət olmadı abad Türküstan.
Ziraətdən xəbərsizik, olubdur bərbad Türküstan,
Anamızdır, haqqı vardır, etsə bizdən dad Türküstan.
Vətən qədrini bilmədi bir çox övladi-Türküstan,
Əmizdirdi südü ilə, övladdan naşad Türküstan.
Ey Vətənin övladları, edirik fəryad Türküstan,
Hər yer abad oldu, fəqət olmadı abad Türküstan.*

[91, s. 118].

Vətən övladlarının naşükürlüyündən və nankorluğundan söhbət açan şair, başı ticarətə və sövdaya qarışmış doğma torpaqlarını unudan, bağlarını, əkin yerlərini əcnəbilərə, düşmənlərə satan və pulunu cibinə qoyub rahatca yaşayan, bu qazanca sevinib uşaqlarına toylar edən, yeri gələndə vətəni satıb qazandıqları pullarla öyünən həmvətənlərini qınayır və vurğulayır ki, Vətən qədrini bilməyənlər heç zaman xoşbəxt ola bilməzlər.

Şeirdə Türküstanın bu vəziyyətə düşər olmasının səbəbləri də geniş təhlil edilir. Müəllif vətən faciələrinin baş səbəbini elmsizlikdə və çağdaş dünya gedişatından geridə qalmaqda görür. Müasir zamanla ayaqlaşma bilməməyin milləti fəlakətə apardığını, xalqın min illərdən bəri yaşadığı bu müqəddəs torpaqları itirmək təhlükəsi ilə qarşılaşdığını açıq-aşkar söyləyən şair Türküstan dərnlərini yeganə dərmanını, bu biabırçılıqlardan və xəcalətdən qurtuluşun yeganə yolunu məktəbin, maarifin xalqın həyatına daxil olmasında, ölkədə müasir həyat tərzinin hökmran olmasında görür. Bu

görüşlərinə və ictimai-fəlsəfi konsepsiyasına görə Abdulla Əvlani yaradıcılığının mahiyyəti ilə Mahmudxoca Behbudi, Əbdürauf Fitrət, Münəvvərqarı və başqa böyük cədidlərin Türkünə baxışları arasında, demək olar ki, heç bir ciddi fərq yoxdur. Abdulla Əvlaninin ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni mübarizəsinin əsas parametrləri molla-nəsrəddinçilərin konsepsiyası ilə də tam şəkildə üst-üstə düşür:

*Həyat bağıni məhv edən, əlbət, barani-qəflətdir,
Behişt kimi vətənimiz bir qurbani-cəhalətdir,
Bu gün millətin başını əyən mizani-vəhşətdir,
Bizim milləti yox edən, bil ki, Hicran, ədavətdir.
Ey Vətənin övladları, edirik fəryad Türkünə,
Hər yer abad oldu, fəqət olmadı abad Türkünə.*

[91, s. 119].

Abdulla Əvlaninin “Türkünə torpağına xitab” şeiri də vətən yanğısı ilə yazılmışdır. Əgər əvvəlki şeirin rədiflərini “Türkünə” xitabı bəzəyirdisə, bu şeirin rədifi “Vətən”dir. Bu əzəmətli əsəri əsl Vətən mədhiyyəsi də adlandırmaq olar, Vətən mərsiyəsi də. Abdulla Əvlani Vətəni oymaq, xilas etməkdən başqa heç nə haqqında düşünmür; onun ən müqəddəs inanc yeri Vətəndir. Şair ana yurdun faciələrindən dəhşətə gəlir. Nə üçün biz bu cür qismətlə üz-üzəyik? Nə üçün itirdiklərimiz çoxdur? Niyə övladlarımız savadsız və elmsizdir? Nəyə görə cənnətməkan yurdumuzda bayquşlar yuva qurub? Şair bu suallara cavab axtarır və öz yazıq, cəfəkeş millətini də bu barədə düşünməyə dəvət edir.

Onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, irəli sürdüyümüz bu mülahizələr vasitəsilə XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan demokratik ədəbiyyatında Türkünə mövzusunun bədii inikas problemini geniş və hərtərəfli ehtiva etmək məqsədini qarşıya qoymamışıq. Bu, son dərəcə möhtəşəm və mürəkkəb bir məsələ olub, yalnız “Molla Nəsrəddin” jurnalında əks olunmuş materialları deyil, həm də 1905-1920-ci illər Azərbaycan mətbuatını və ümumilikdə, ədəbiyyatını həssaslıqla, ardıcıl şəkildə araşdırmağı tələb edir. Məhz bu səbəbdən “Molla Nəsrəddin” səhifələrində XX əsrin

əvvəllərindəki Türküstan həyatının inikası barədə müəyyən təsəvvür yaratmaq üçün yuxarıdakı ədəbi faktlara münasibət bildirməyi zəruri hesab etdik.

Buxara və Türküstan faciələrinin XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan və özbək maarifçi-satirik poeziyasında geniş inikası bu problemin nə qədər mühüm və aktual olduğunu göstərməkdədir. Əbdürauf Fitrətin hayqıraraq Buxara dəhşətlərindən dünyanı xəbərdar etməsi fonunda böyük maarifçinin bir çox başqa zamandaşları da öz səslərini ucaldaraq Türküstan fəryadının bütün yaxın və uzaq məmləkətlərdə eşidilməsinə çalışırdılar. Yuxarıda vurğuladığımız kimi, Türküstanda hökm sürən orta əsrlərin feodal geriliyi və ətalətindən doğan eybəcərliklər dövrün bütün görkəmli qələm sahiblərinin yaradıcılığında kəskin şəkildə ifşa olunurdu. Buxara faciələrindən tək-cə buxaralı və səmərəndli maarifçilər deyil, bütün Türküstan ziyalıları bəhs edir, ümummilliyə səfalətdən qurtuluş yolları haqqında düşünürdülər. Bakıda, Tiflisdə Azərbaycan ziyalılarını, molla-əsrəddinçiləri düşündürən məsələlər, təbii ki, Türküstan yazarlarını da dərinlən narahat edirdi. Ümumtürküstan faciələrindən ən çox söhbət açan sənətkarlardan olan Abdulla Əvlani molla-əsrəddinçilərin satiralarında və felyetonlarında, Əbdürauf Fitrətin “Mübahisə”, “Hind səyyahının qissəsi” və başqa nəsr və ədəbi-fəlsəfi əsərlərində ifadə etdiyi ümummilliyə qayğıları “Türküstan torpağından bir səda”, “Dünya faciəsi”, “Məişətdən bir mənərə”, “Həsətli hallarımız”, “Elm əhvalımızdan bir mənərə”, “Dünya kitabından”, “Təəssüf oyadan hallar”, “Zaman əhvalından”, “Öz millətindən acizənə ricam”, “Əhvali aləmdən bir nümunə”, “Millət halından bir səs”, “Türküstan torpağına xitab”, “Fələkdən bir şikayət”, “Pərişan hallarımız”, “Maarif nədir”, “Xərabələrə xitab”, “Biz necə haldayıq”, “Bizdə nələr olur” və onlarla başqa maarifçilik mövzusunda və satirik üslubda yazdığı şeirlərində cəsərtlə əks etdirirdi. Vətən övladlarına müraciət şəklinde yazılmış bu şeirlərin əksəriyyətində onilliklər ərzində yaranmış və ölkəni hörümçək toru kimi bürümüş zülüm, əsarət, ətalət, mənəvi və əxlaqi eybəcərliklərdən, elmsizlik və savadsızlıqdan qurtuluş yolları axtarılır.

Şairin “Millət halından bir səs” şeirində də Vətənin ağır vəziyyətindən və çıxılmaz duruma düşməsindən söhbət açılır. Müəllif bu vəziyyətdən çıxış və qurtuluş yollarının tapılmasında bütün xalqın iştirakının vacibliyini vurğulayır. Şeir əvvəldən axıra kimi nigarançılıq və narahatlıq ovqatında yazılmışdır.

Abdulla Əvlaninin “Öz millətimdən acizənə ricam” şeiri milli kədərini emosional ifadəsinə görə xüsusilə diqqətəlayiqdir. Öz həyatını millət yolunda şam kimi yandıran böyük bir ziyalı qəlbi və ızdırabları şeirin hər bir misrasında hiss olunur. Dahi Mirzə Ələkbər Sabir və Məhəmməd Hadinin böyük vətəndaşlıq qeyrəti ilə yazdıqları şeirləri ilə bu əsər arasında təbii bir həmahəngliyi müşahidə etmək çətin deyildir. “Əcnəbi seyrə balonlarla çıxır, Biz hələ avtomobil minməyiriz” deyən Sabirlə, “Yox millətimin imzası imzalar içində” deyən Məhəmməd Hadi ilə həmrəylik bu şeirdə qüvvətli şəkildə nəzərə çarpır:

*Qəflət qucağında bəsdir dincəlməyin, oyan, millət,
Cəhalət caməsin götür sən üstündən, zaman, millət.
Utan, getdi yoldaşların, yarı yolda qaldın, millət.
Oyan, zaman keçib getdi, yatmaqda var ziyan, millət.
Gözünü aç, bu qəflətdən usan, millət, usan, millət.
Taparmı səni övladın, aman, millət, aman, millət.*

[91, s. 109-110].

Böyük maarifçi sənətkar bu gün zamanın axarından çox geridə qalmış xalqına onun keçmişini xatırladır, bəşəriyyətə böyük alimlər və mütəfəkkirlər vermiş millətin belə bir acınacaqlı hala düşməsinə tarixin yanlışlığı kimi dəyərləndirir. “Sənin dünyaya bəxş etdiyindən dahilərdən elm və bilik alanlar dünya gedişatının önündədir, sən isə heç vaxt heç nədən xəbərin olmamış kimi yaşamaqdasan!” - deyən şair keçmişləri çağdaş övladlara nümunə göstərir. Türküstan həyatının misilsiz faciələri müəllifin soyuqqanlı təhkiyəsinə və ifadə tərzinə təsir edir. Şair keçmişdən misal gətirməkdən, milli tarixi analogiyalardan, dünyanın başqa-başqa məmləkətlərindən seçdiyi müqayisələrdən sanki usanır, hətta təbii şəkildə, öz duyğularına və ızdırablarına sərbəstlik verir. Böyük dərd və kədər qarşısında tək-tənha, yalnız qalan vətənpərvər şair vətənin taleyinə ağılamaqdan başqa çarə tapa bilmir.

Abdulla Əvlani poeziyasının baş qəhrəmanı olan, dərdlər və faciələr burulğanında əzab çəkən Türküstanın bugünkü vəziyyəti və taleyi şairin bütün yaradıcılığında bir

qırmızı xətt kimi keçir. Öz ciddi şeirlərində də, satirik əsərlərində də Abdulla Əvlani Vətən və onun gələcəyi barəsində düşünür. Türküstanı xilas etmək, onun ətalət və xurafat bataqlığından qurtuluşuna bütün imkanlardan yararlanaraq yardım etmək müəllifin əsas məqsədidir. Ana vətən və onun övladlarının gələcəyi Mirzə Cəlil, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəriman Nərimanov, Nəcəf bəy Vəzirovun əsərlərində olduğu kimi, Abdulla Əvlaninin və bütün özbək cədid yazıçılarının da yaradıcılığının əsasını təşkil edir.

XX əsrin əvvəllərindəki özbək ədəbiyyatı ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalı arasındakı uyğunluqları təkcə ədəbi əlaqələr və ədəbi təsir kontekstində izah etmək problemi elmi-nəzəri cəhətdən hərtərəfli ehtiva etməyə imkan vermir. Fikrimizcə, bu dövr ədəbi-mədəni münasibətlərimizi təhlil edərkən qarşılıqlı ədəbi təsir modeli və qəlibi ilə kifayətlənmək məsələnin mahiyyətinə yetərinə nüfuz etməyə maneçilik törədir. Düzdür, XX əsrin əvvəllərindəki qaynar ədəbi hərəkətdə iştirak etmiş ədib və şairlərin, demək olar ki, hamısı “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi ilə, xüsusən onun ən məşhur və qabaqcıl müəllifləri Mirzə Cəlil və Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığı ilə az və ya çox dərəcədə tanış olmuşlar. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, molla-nəsrəddinçilərlə özbək maarifçi-demokratik və satirik ədəbiyyatı arasındakı yaxınlığı və müştərək motivləri həm də bir çox obyektiv amillərin qüvvətli təsiri ilə də əlaqələndirmək lazımdır. Onu vurğulamaq istəyirik ki, 1905-1920-ci illər Azərbaycan və Türküstan xalqlarının ədəbi-mədəni inkişafında ümumi və bənzər ictimai-siyasi şəraitlə səciyyələnən bir çox analogi-tarixi xüsusiyyətlər də nəzərə çarpacaq dərəcədə güclü idi. Məhz bu səbəbdən qarşılıqlı ədəbi əlaqə və təsirin əhəmiyyətli rolunu azaltmadan “Molla Nəsrəddin” və həmin dövr özbək ədəbiyyatı problemini araşdırarkən yuxarıdakı mühüm obyektiv nüans və səbəbləri də yadda saxlamaq lazımdır.

Məsələ bundadır ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda hökm sürən ictimai-mədəni gerilik feodal-patriarxal münasibətlərin əsiri olan Türküstan üçün də eyni dərəcədə səciyyəvi idi. Molla-nəsrəddinçilərin qarşısında duran vəzifələr – öz məzlum xalqını qəflət yuxusundan oyatmaq, ikiqat istismar edilən milləti zülmə və cəhalətə qarşı mübarizəyə səsləmək, ölkənin yenilənməsi, elm, maarif və mədəniyyətin xalqın həyatına daxil olması üçün can yandırmaq və s. bu kimi taleyüklü məsələlər özbək satirikləri üçün

son dərəcə doğma və məhrəm mövzular idi. Bu nöqteyi-nəzərdən molla-nəsrəddinçi şairlərlə özbək satirikləri arasında mühüm həmahəngliklərin olduğunu görmək çətin deyil. Məsələn, Mirzə Ələkbər Sabirin və özbək şairi Siddiqi Əczinin satiralarını bu kontekstdə araşdırarkən hər iki sənətkarın – eyni ədəbi mühit nümayəndələrinin qarşısında duran poetik məqsəd və vəzifələrin doğmalığı diqqəti cəlb edir. Mirzə Ələkbər Sabirin “İntelligentlər deyir ki...” və Siddiqi Əczinin “Ziyalılar” şeirlərində eyni hədəfin nişan alındığını görürük. Bu satiralarda mövzu və ideya müştərəkliyindən başqa, tənqid obyektinə çevrilmiş satirik tiplərin bir-birinə son dərəcə yaxınlığı və “qohumluğu” da diqqəti cəlb edir: dildə “Millət! Millət!” deyə hay-küy qoparan, əslində isə əsl milli vətənpərvərlik və vətəndaşlıq duyğularından məhrum olan, hökumətin və hakim siniflərin xidmətçisinə çevrilən məsləksiz və vicdansız milli satqınlar ifşa edilir.

Öz ədəbi tərcümeyi-halı və üslubuna görə “Molla Nəsrəddin” məktəbinə mənsub olan Siddiqi Səmərqəndi Əczi də millətinin ağır güzəranı və dəhşətli taleyi ilə maraqlanmayan, Vətənin manefiyini öz şəxsi mənafeyinə qurban verən mənəviyyatsız ziyalıları Mirzə Ələkbər Sabir qəzəbi və ehtirası ilə, emosional bir üslubda ifşa edirdi:

*Bu gün sizə qoşacağam min bir dastan, ziyalılar,
Görün mümtaz mədhini ki, tamam yalan, ziyalılar.
Hüzuri-aləmi-insan üçün dərkardan başqa,
Vücudi-aləmi-əxlaq üçün nöqsan, ziyalılar.
Özün üstün, sayar bir heç min bir canı,
Ediblər istəklərinə xalqı qurban, ziyalılar.*

[85, s. 37]

Siddiqi Səmərqəndi Əczinin “Ziyalılar” rədifli satirası özbək cədid hərəkatının ötən əsrin əvvəllərində yaşadığı və qarşılaşdığı ictimai-mədəni problemləri, Vətəni ürəkdən sevən və onun taleyi üçün narahat olan maarifçi ziyalıların qayğı və iztirablarını obyektiv əks etdirir. Vətənpərvər şairin öz zamandaşları olan ziyalıları səciyyələndirmək üçün istifadə etdiyi “tamam yalan”, “vücudi-aləmi-əxlaq üçün nöqsan”, “edib öz istəklərinə xalqı qurban” kimi ictimai-milli və tarixi-siyasi

məzmunla yögrulmuş ifadələr yeni özbək ədəbiyyatının ziyalı probleminə necə yüksək tələbkarlıq və məsuliyyətlə yanaşdığını göstərməkdədir.

Türküstanda ötən əsrin əvvəllərində geniş vüsət alan cədidçilik hərəkatının fəal və mübariz iştirakçılarında Təvəlla (1883-1937) və Həmzə Həkimzadə Niyazinin (1889-1929) yaradıcılığında da milli-mədəni yenilənmə və oyanış motivləri mühüm yer tutur. “Molla Nəsrəddin” mövzuları və problemləri Abdulla Əvlani, Siddiqi Səmərqəndi Əczi, Əbdürauf Fitrət, Abdulla Qədiri və bir çox başqa özbək cədid ədibləri və maarifçiləri kimi Azərbaycan mədəniyyəti ilə sıx yaradıcılıq əlaqələri saxlayan Təvəlla və Həmzə Həkimzadə Niyazinin də diqqət mərkəzində olmuşdur.

Təvəlla XX əsrin ikinci onilliyindən etibarən milli-mənəvi oyanışın geniş vüsət aldığı Daşkənd ədəbi mühitində öz fəallığı və döyüşkənliyi ilə seçilən mübariz ədəbi şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. O, Türküstan cədidçilik hərəkatının öncülləri Münəvvərqarı Əbdürəşidxanov, Abdulla Əvlani, Həsənxoca Dədəxocaoğlu, Səidabdulla Səidkərimoğlu Səidəzimbəyov, Kamilbəy Nərbəyov və başqaları ilə həmkarlıqda fəaliyyət göstərmişdir. Təvəllanın yaradıcılığında həm maarifçi-didaktik, həm də maarifçi-satirik təmayüllər aparıcı olmuşdur. Böyük şairin bir çox əsərlərində məktəbə və maarifə çağırış vətənpərvərlik ehtirası ilə ifadə olunmuşdur. Onun ötən əsrin əvvəllərində xalq içərisində geniş yayılmış şeirlərindən biri “Məktəb tərifi” adlanırdı. Öz istedadlı müasirləri Abdulla Əvlani və Həmzə Həkimzadə kimi, Təvəlla da millətin balalarını elm və təhsil öyrənməyə səsləyirdi:

*Mükərrər öyrənir hər biədab ədəb məktəbdən,
Dərdinə tapır dava hər bir bitab məktəbdən,
Könül gəncinə tapar dürri naya b məktəbdən,
Maarif təşnəsi olan olur serab məktəbdən,
Yazıq yoxsul könül alar bir mahtab məktəbdən.*

[144, s. 106].

Böyük maarifçi sənətkar məktəbi və elmi öz millətinin birinci xilaskarı, ümid-pənahı və bu amansız dünyada milli-mənəvi tənəzzüldən qurtuluş üçün yeganə çıxış

yolu kimi tərənnüm edir:

*Bütün millətlərə baxsan, hər yerdə bürhan məktəbdir,
Fərq etməkçün insanları gözəl bir mizan məktəbdir,
Tükənməz bir abi-həyat, sanki gəncü-kan məktəbdir,
Əgər sorsan, ey Təvəlla, yəni bir ǧəfran məktəbdir,
Ucaldar zirvəyə səni sahibi mehrab məktəbdən.*

[144, s. 106].

Təvəlla “Ahu-həsərət” qəzəlində ölkənin və millətin acınacaqlı vəziyyətindən fəryad edir. Vətənprəvər şair öz doğma xalqını ictimai-iqtisadi və mədəni gerilik, ətalət və fəaliyyətsizlik bataqlığından xilas etmək üçün yollar axtarır. Dünyanın bütün qabaqcıl və inkişaf etmiş xalqlarından hədsiz dərəcədə geridə qaldığını xalqına anlatmağa can atır. Şairin öz zamandaşlarına ünvanladığı çağırış məzmunlu ifadələr, emosional xitablar, həqiqətən, ötən əsrin əvvəllərində qardaş Türküstanda ictimai-siyasi mühitin son dərəcə ağır olduğunu açıq-aşkar göstərməkdədir:

*Ey Xudaya, ver bizimtək bidavalara dava,
Millətin köksünü qıldı tənə dırnağı yara.*

*Cümlə Türküstan elində tapmazsınız axtarıb,
Millətin dərdin çəkən bir səxavətli ǧəna.*

*Yox bu dünyada qəzet kim, etməsin bizdən həzər,
Biz hənuz qəflətdəyik, karımız keyfii-səfa.*

*Başqalar elm arzular, biz isə aş ehsan üçün,
Səhərdən axşamacan olduq qapılarda gəda.*

[144, s. 17]

Yuxarıda verilmiş qəzəlin hər bir beytində müəllifin vicdan ağrısı və iztirabları emosional şəkildə öz əksini tapmışdır. Şair bütün faciələrin səbəbini millətinin elm və təhsildən uzaq düşməsində, yeni texnologiyalardan xəbərsiz olmasında görür, “Ey Xudaya” – deyə göylərə xitab edir, bu bidava xəstəliyə çarə axtarır. Ölkədəki ictimai-siyasi şəraitin ağırlığının bir səbəbi də odur ki, Türküstan boyda böyük ölkədə millətin dərdlərinə dərman tapacaq bir nəfər də olsun “səxavətli ğəna” yoxdur. Ğəna – varlı, dövlətli adam, sərvət sahibi deməkdir. Müəllif ürək yanğısı ilə bildirir ki, ölkənin var-dövlət sahibləri xalqdan üz döndərüb, onun halına acımır, öz elinə-yurduna yardım əlini uzatmaq istəmir.

“Cahan mülkündə biztək...” qəzəlində də müəllifin etirazları və kəskin münasibətini müşahidə edirik. Bu şeirdə də Təvəlla öz ölkəsinin vəziyyətini dünya xalqlarının müasir tərəqqisi və inkişaf səviyyəsi müstəvisində qiymətləndirməyə çalışır. Bu müqayisələr şairin bədbin ovqatını, ruh düşkünlüyünü daha da dərinləşdirir. Həmin qəzəldə oxuyuruq:

*Cahan mülkündə biztək bədən əfgar yox, yox, yox,
Bu bədən əfgarını biməyə huşyar yox, yox, yox.
Niyə qan ağlamayım, dostlar, cahanda, əfsus,
Bilin, aramızda bir vaqifi-əsrar yox, yox, yox.*

*Yatırıq daima qəflət döşəyində uzanıb,
Bu uyqudan bizləri oyadan bir yar yox, yox, yox.*

[144, s. 34]

Təvəlla bu acınacaqlı ümummilləti təsirli poetik üslubda təsvir etdikdən sonra bütün bunların səbəbləri barəsində düşünür. Müəllif öz yurddaşları və millətədaşları arasında vətənpərvər insanların son dərəcə az olduğunu çox böyük ağrı ilə etiraf etməyə məcbur olur. Böyük bir millətin ağır və acınacaqlı vəziyyəti heç kimi – nə varlıları, nə kasıbları, nə savadlıları, nə də savadsızları düşündürür. Qədim Türküstan elləri öz faciələri və müsibətləri ilə üz-üzə qalıb:

*Hamı öz başı hayında, millətə qılmaz nəzər,
Milliyyət hisləri bizdə bir miqdar yox, yox, yox.*

*Varmı dünyada bizimtək geri qalan millət,
Tapmadım Türkünistan elində iqrar yox, yox, yox.*

*... Dedim əhvalı Avropa, Amerika, Moskvalara,
Təəccüb eylədilər, heç gülən tatar yox, yox, yox.*

[144, s. 34]

Təvəllanın “Avropalılarla bizim peşələrimizin fərqi” şeirində ifşaedici pafos, müqayisəli ittihamlar daha aydın və parlaq şəkildə ifadə olunmuşdur. Müəllif avropalıların və türkünistanlıların sivilisasiyanın hansı pillələrində qərar tutduqlarını maraqlı poetik paralellər vasitəsilə gözlərimiz önündə canlandırır:

*Ey Avropa əhli, bir qulaq asın,
Peşələrimizi tanışdıracağın.*

*Gətirin top-tüfəng, silah neçə cür,
Bizim sapand ilə tutuşdurağın.*

*Haradadır avtomobil, maşınınız,
Kokand arabayla çapışdıracağın.*

*...Gətirin ayroplan, hidroplan,
Bizim varraq ilə uçuşdurağın.*

*Siz zavodlar açın, “tovar” gətirin,
Pambıq donumuzla toxuşdurağın.*

[144, s. 45]

Nəzərdən keçirdiyimiz parçada dövrünün mahir satirik şairi olan Təvəlla özünəməxsus sənətkarlıq məharəti ilə XX əsrin əvvəllərindəki Türküstanın ictimai-iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsini əks etdirməyə müvəffəq olmuşdur. “Avropalılarla bizim peşələrimizin fərqi” adlanan bu şeirdə müəllif konkret anlayış-obrazlar vasitəsilə iki sivilizasiya, iki cəmiyyət, iki ölkə arasındakı fərqləri çox aydın şəkildə göstərməyi bacarmışdır. Şairin gətirdiyi dəlil-sübutlar oxucunu dəqiq və müəyyən müstəvidə düşünməyə, nəticə çıxarmağa sövq edir. Burada avropalılarla asiyalıları bir-birindən fərqləndirən əsas arqumentlərə fikir verin; onlar müasir silahlara malikdir, topları, topxanaları mövcuddur, bizim silahımız isə orta əsrlərdən qalma sapandan ibarətdir. Avropalılar öz ölkələrində avtomobillərdə gəzir, uzaq məsafələrə qatarlarda yola düşürlər, bizdə isə “Kokand araba”dan başqa bir nəqliyyat vasitəsi yoxdur. Avropalılar “aeroplan”, “hidroplan” və s. uçaqlardan istifadə edir, göydə uçurlar, biz isə uşaqlar kimi “vərəq” uçurtmaqla məşğuluq. Onlar yüzlərlə zavodlar, fabriklər açıb “tovar”lar (mallar) istehsal edirlər. Biz isə öz pambığıımızdan müasir dəbdə düz-əməlli geyim də hazırlaya bilmirik. Təvəllanın təsirli poetik müqayisələri XX əsrin əvvəllərindəki Türküstanı silkələyən ədəbi-mənəvi arqumentlər və ittihamlar idi. Türküstan xalqlarının dərdlərini tərənnüm edən Təvəllanın maarifçi-satirik poeziyasının həmin dövrdəki Azərbaycan maarifçi-satirik ədəbiyyatının bir çox görkəmli nümayəndələrinin əsərləri ilə yaxından səsləşməsi görkəmli özbək ədəbiyyatşünasları akademik Naim Kərimovun “İki tale: Təvəlla və Hacı Müin” [113], professor Bəyalı Qasimovun “Vətən və millətin odlu tərənnümçüsü” [121], Nəsrulla Davranovun “Təvəlla haqqında söz” və “Təvəlla haqqında bildiklərim” [102], Dilaram Rəhmanovanın “Millətin inkişaf etməsini istəyirsənsə” [140] məqalələrində qeyd olunmuşdur. Məsələn, dahi Sabirin aşağıdakı “Dindirir əsr bizi – dinməyirik” şeirindən gətirdiyimiz misralar bizim mülahizələrimizi təsdiq etməkdədir:

Dindirir əsr bizi – dinməyirik,

Açılan toplara diksinməyirik.

Əcnəbi seyrə balonlarla çıxır,

Biz hələ avtomobil minməyirik.

*Quş kimi göydə uçar yerdəkilər,
Bizi gömmüş yerə minbərdəkilər!*

[62, s. 285].

XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan və Özbəkistan ədəbi-mədəni əlaqələrini dərinlən tədqiq edən ədəbiyyatşünas alim Qulamhüseyn Əliyev hər iki ədəbiyyatdakı problem və tematika uyğunluğundan bəhs edərək qeyd edir ki, Mirzə Ələkbər Sabirin “Məktəbə şərqi”, “Məktəbə tərgib”, “Elmə tərgib”, “Uşaq və pul”, “Yalançı çoban”, “Ağacların bəhsi” və s. şeirləri ilə Həmzə Həkimzadə Niyazinin “Elm istə”, “Alim və cahil haqqında”, “Doğru söz başa bələdir”, “Ata nəsihətinin nəticəsi” kimi şeirləri arasında həmahənglik mövcuddur. Bu şeirlərdə mövzu, dil, ifadə tərzü və üslub yaxınlığı nəzərə çarpır [13, s. 261]. Görkəmli ədəbiyyatşünas alimin yuxarıdakı müşahidələri əsaslıdır. Həqiqətən, Mirzə Ələkbər Sabirin “Məktəb şərqi” şeiri Azərbaycanda geniş yayıldığı kimi, qardaş Türküstanda da məşhur olmuşdur. Sabirin uşaqları məktəbə səsləyən aşağıdakı sətirləri yüzlərlə, minlərlə təmiz qəlblərdə əks-səda verirdi:

*Məktəb, məktəb, nə dilgüşasən,
Cənnət, cənnət desəm, səzasən.
Şadəm, şadəm, təfərrüçündən,
Əlhəq, əlhəq, gözəl binasən!*

*Ətrin, ətrin güli-cinadır,
Feyzin, feyzin həyati-candır,
Qüncən, qüncən səfayi-vicdan,
Nurun, nurun ziyafəşandır!*

[63, s. 107]

M.Ə.Sabirin “Məktəbə tərgib” şərqi isə daha təsirli və gözəldir. Məktəbin gənc insanın həyatı və taleyi üçün nə qədər qiymətli olduğunu nəğmə ahəngində, cazibədar

poeziya dilində başa salmağa çalışan böyük maarifçi şairin məqsədi uşaqlarda məktəbə maraq və həvəs oyatmaqdır. Şeir in hər bir bəndində, demək olar ki, mühüm, həyati əhəmiyyətə malik olan bir məsələ, son dərəcə zəruri bir məqsəd təbii poetik ahənglərdə vurğulanır:

Mənim bağım, baharım!

Fikri ziyalı oğlum!

Məktəb zamanı gəldi,

Dur, ey vəfali, oğlum!

Ey gözüm, ey canım!

Get məktəbə, cavanım!

[63, s. 108]

Şeir ananın dilindən yazılıb. Ana öz sevimli oğlunu məktəbə həvəsləndirir, məktəbə səsləyir, onu “fikri ziyalı”, “vəfali” - deyə oxşayır. Ana məktəbi işıqla, günəşlə müqayisə edir. “Gün çıxdı, sübh açıldı, Qaranlıqlar qaçıldı”, - deyir lirik qəhrəman. Demək, savadsızlıq, elmsizlik qaranlıqda əsir olmaq deməkdir. Ona görə də ana övladına az qala yalvararaq: “Oğul, oğul, amandır, Çox yuxlamaq yamandır”, - deyir. Yaşadığı məmləkətin qaranlıqlar içində boğulduğunu, mənsub olduğu millətin müstəmləkə əsarətindən qurtula bilməməsini yaxşı anlayın ana oğluna başa salmaq isəyir ki, nəsihətə qulaq asmasa, “kəsbi-elmə qeyrət” etməsə, onu saysız-hesabsız faciələr gözləyir. Elmsizlik bəlası – əlacsız dərddir, həqiqətən də, bu həyatda ən amansız və açılmaz bir müşküldür. Sabir vətəndaşlıq yanğısı ilə qəflət və ətalətin milli fəlakətlərə, geriliyə və faciələrə səbəb olduğunu doğma xalqına, xüsusən yeni nəsillərə və gəncliyə çatdırmaq istəyirdi. Şair axıcı, rəvan poetik dillə əslində ən çətin və qəliz müəmmalardan, məsələlərdən bəhs edir:

Nəsihət al, nəsihət,

Qıl kəsbi-elmə qeyrət!

Elmsizlik bəlası

Müşkül olur, həqiqət.

Ey gözüm, ey canım!
Get məktəbə, cavanım!

Məktəbdə var şərəfət,
Dəftərdə var lətafət.
Cari olur qələmdən
Şirin-şirin hekayət.

Ey gözüm, ey canım!
Get məktəbə, cavanım!

[63, s. 108]

“Elmə tərgib” şeirində də böyük şair məktəbin və təhsilin millətimiz üçün misilsiz əhəmiyyətindən bəhs edir. Amma bu şərqisində Sabirin poetik fikri və qərarı daha ötkəm və qətidir. Müəllif elmin izzət-hörməti ilə cəhalətin insana gətirdiyi bəxtsizlikləri müqayisə edərək, gəncliyə aydın yol göstərir: “Hər kəs elm oxur bəxtiyar olur, Millət elm ilə bərqərar olur”. Böyük sənətkar konkret və həyati misallarla öz fikirlərini izah və ifadə edir. Yalnız elmlə yüksəliş, inkişaf mümkündür, müasir savada və biliklərə sahib olmadan öz arzularımıza və milli ideallarımıza çata bilmərik. Başqa millətlər ilə bərabər olmağımız üçün, milli varlığımız və taleyimiz naminə məktəblər açmalıyıq, qızlarımıza və oğlanlarımıza müasir, keyfiyyətli təhsil verməliyik:

Elmin izzəti payidar olur,
Cəhlin nikbəti canşikar olur;
Hər kəs elm oxur, bəxtiyar olur,
Millət elm ilə bərqərar olur.

Oxuyun, əzizlər, oxumaq zəmanıdır!
Oxumaq hər adəmin ədəbi nişanıdır!

Elm ilə sərəfraz olmasaq biz,
Cümlədən biniyaz olmasaq biz, -

Bizdə fəxrü-mübahat olurmu?

Qeyrilərlə müsavat olurmu?

Hər bir taifə bir səyaq ilə

Çatdı izzətə ittifaq ilə,

Düşdük zillətə biz nifaq ilə,

Məktəb açmalı iştiaq ilə.

Oxuyun, əzizlər, oxumaq zamanıdır!

Oxumaq hər adəmin ədəbi nişanıdır!

[63, s. 110]

Azərbaycanın görkəmli maarifçi-satirik şairinin maarifçiliyi və məktəbi təbliğ, tərənnüm edən bu şeirlərini oxuyandan sonra görkəmli özbək maarifçi-satiriki Həmzə Həkimzadə Niyazinin bu mövzudakı şeirləri ilə tanış olarkən onların mənəvi və poetik cəhətdən həmahəng olduğunu müşahidə etmək çətin deyil. Həmzə Həkimzadə Niyazi məktəbə və təhsilə çağırış ruhlu şeirlərində də, yeni üsuli-cədid məktəblərinə müqavimət göstərən, yeni təlim və tədris ocaqlarının açılmasını əngəlləyən mürtəce, köhnə fikirli ziyalıları, din xadimlərini, hakimiyyət sahiblərini ifşa edən satiralarında da Mirzə Ələkbər Sabirlə həmrəy və həmfikirdir. Köhnə dünyagörüşlü və son dərəcə geridə qalan ziyalıların, din xadimlərinin tənqidi və yeni tipli ziyalıların təbliği gənc şairin 1910-cu illərdəki yaradıcılığının əsas mövzularıdır. İstedadlı sənətkar Həmzə Həkimzadə həmin illərdə bir-birinin ardınca yazdığı “Alim və cahil haqqında”, “İşanların halından”, “Bir zərrə varmı əqlü-huşumuz”, “Bir işan həzrətləri belə söyləyir”, “İşanın işi bəyə baş əyməkdir” kimi satirik əsərlərində yeniləşən Türkünstanda bu cür köhnə dünyagörüşlü və əqidəli ziyalılara yer olmadığını vurğulayır, özlərini millətin başbiləni sayan, əslində isə onun irəli getməsinə və inkişafına maneçilik törədən mənfi ünsürləri ifşa edir. Məsələn, “Bir zərrə varmı əqlü-huşumuz” (1914) şeirində sabiranə kəskinliklə və qəzəblə yazılmış aşağıdakı misralarda bunu müşahidə etmək olar:

*Bir zərrə varmı əqlü-huşumuz,
Haqqı dinləməz oldu başımız,
Edirik sözdə bəndəlik davası,
Əslində əmrə yoxdur xoşumuz.
Yetişdi bu gün təhsilə zaman,
İndi elmsiz yaşamaq güman.*

[137, s. 114].

Bu qəzəbli satiranın ifşaedici işığında ovaxtkı Türküstan cəmiyyətinin, demək olar ki, bütün təbəqə və zümrələrinin obrazı ilə qarşılaşırıq. Bu ictimai ünsürlər arasında müəllifin ən çox diqqətini cəlb edən, təbii ki, ziyalılardır. XX əsrin əvvəllərindəki Türküstan ziyalılarının mənşəyi mürəkkəb, tərkibi isə müxtəlif idi. Onların arasında həm köhnə ənənəvi dini təhsil alanlar, həm də yeni rus-Avropa təhsili alanlar var idi. Bu müxtəlifliyə baxmayaraq, özbək maarifçiləri onların arasından təbliğ və təşfiq etməyə yararlı bir nümunə tapa bilmirdilər. Köhnə ziyalılar, din xadimləri, işan və mollalar, Sabirin satiralarında olduğu kimi, xalqın başını tovlamaqla, onu soyub-talamaqla məşğul olur, cəmiyyətdə var-dövlət və sərvət sahiblərinin yanında yer alır, xalqa dayaq olmaq missiyasını öz üzərlərinə götürməyə həvəs göstərmirdilər. Yeni tipli ziyalılar da mal-dövlət və pul sahiblərindən asılıdılar. Ona görə də Həmzə Həkimzadə Niyazi hələlik millətin xilaskarı ola biləcək, ona yol göstərməyə qadir ziyalıların olmadığını təəssüflə qeyd edir. Həqiqətən, müstəqil və milli dövlətin olmaması ziyalı təbəqəsinin mənəvi cəhətdən müflisləşməsinə və eybəcərləşməsinə gətirib çıxarır. Bu məsələdə Həmzə Həkimzadə Niyazi və Mirzə Ələkbər Sabirin gəldiyi ictimai-fəlsəfi nəticələr, demək olar ki, eynidir. Onlar yeganə çıxış yolunu və əlacı xalqın kütləvi şəkildə savadlanmasında görür. Yəni hansısa ictimai-siyasi güc və ya təbəqənin köməyi ilə deyil, yalnız öz haqq-hüquqlarını və kimliyini hərtərəfli anlamaqla yadelli və milli istismardan xilas olmaq mümkündür. Aşağıdakı misralarda bu həqiqəti özbək cədid hərəkatının fəal üzvləri Mүнəvvərqarı Əbdürəşidxanov, Əbdürauf Fitrət, Sədrəddin Ayni, Siddiqi Səmərqəndi Əczi, Təvəlla, İbrət kimi, Həmzə Həkimzadə Niyazinin dərinədən dərk etdiyini müşahidə edirik:

*Alimlərimiz güdər cibini,
Zərrəcə yeməz millət qəmini.
Elin toyunda sayar gününü,
Heç çəkməz millət təəssübünü.
Yetişdi bu gün təhsilə zaman,
İndi elmsiz yaşamaq güman.*

[137, s. 115]

Bu şeirdə təsvir olunan “alim”, həqiqətən də, Mirzə Ələkbər Sabirin satirik tipləri ilə sanki əkiz qardaşdır. Mirzə Ələkbər Sabir öz vətəninə çox ucuz qiymətə satan ziyalılarını aşağıdakı şəkildə bədnam edirdi:

*Deyirik haləti təhsilidə: millət! millət!
Diplom almaq görünər bizlərə illət millət;
Basırıq bağrımıza hər birimiz bir hacını,
Canı çıxsın ki, görür min cürə zillət millət!*

[63, s. 119]

“Alim və cahil haqqında” şeirində isə Həmzə Həkimzadə Niyazi konkret poetik müqayisələrlə yeni və köhnə dünya arasındakı fərqləri, zamandan arxada qalmağın fəsad və faciələrini təsirli üslubda gözlərimiz önündə canlandırır:

*Alim olsaq, dünyada,
Gələr hər iş bünyada.
Biz də su altın gəzər,
Həm uçarıq havada.*

*Cahil olsaq, ölərik,
Min-min bəla görərik.*

*Qənd və şəkər yerinə,
Bilin, duz sümürərik...*

[137, s. 92].

Həmzə Həkimzadə Niyazinin satirik məzmunlu əsərləri ilə yanaşı, onun maarifçi üslubda, bilavasitə elm-təhsili və məktəbi təbliğ edən “Məktəb”, “Oxu”, “Elm istə”, “Elm hər murada yetirər bizi”, “Qələm” və xüsusən yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz “Alim və cahil haqqında” şeirində də “Molla Nəsrəddin” ruhunun və ənənələrinin həyatbəxş təsirini müşahidə etmək çətin deyil. Bu paragrafda apardığımız tematik-problematik paralellər, daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, Siddiqi Səmərqəndi Əczi, Təvəlla, Həmzə Həkimzadə Niyazini və bir çox başqa özbək cədid yazıçı və publisistlərini də “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin fəal üzvləri və davamçıları hesab etmək üçün əsas verir.

3.2. “Molla Nəsrəddin” ənənələri və Abdulla Əvlaninin satiraları

“Molla Nəsrəddin”in XX əsrin ilk rübündə Türkünstan ədəbi mühitində məşhur olmasının və demokratik ədəbiyyatın bütün görkəmli nümayəndələrinə qüvvətli təsir etməsinin mühüm səbəblərindən biri də bu jurnalda çap olunan əsərlərin, şeir və hekayələrin, satira və həcvlərin, məqalə və məktublarnın, felyeton və oçerklərin özünəməxsus üslubda – “Molla Nəsrəddin” manerasında yazılması idi. Bütün molla-nəsrəddinçilər bu üslubun ifadəçiləri və icraçıları kimi şöhrətlənmişdilər. Amma “Molla Nəsrəddin” jurnalının üz qabığından tutmuş sonuncu səhifəsinə qədər, onun dilinin və ifadə üsullarının yaradıcısı, banisi, şübhəsiz ki, Mirzə Cəlil idi. Fikrimizi daha dəqiq ifadə etsək, əgər “Molla Nəsrəddin”in nəsr üslubunun baş memarları Mirzə Cəlil və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdirsə, satirik-poetik üslubun öncülləri kimi, ilk növbədə, Mirzə Ələkbər Sabiri və Əliqulu Qəmküsarını göstərmək zəruridir.

Akademik İsa Həbibbəyli “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin çox geniş anlayış olub, özündə bir neçə yaradıcılıq istiqamətini, çoxsaylı yaradıcı qüvvələri birləşdirən

ədəbi məktəb hesab edir, vahid ədəbi məktəb daxilində bir neçə məktəbin, məktəb içində məktəblərin yarandığını diqqətə çatdırır və əlavə edir ki, Şərqdə ilk demokratik ədəb-mədəni məktəb olan “Molla Nəsrəddin” şeir məktəbi, molla-nəsrəddinçi yeni nəsr, satirik publisistika və karikatura məktəbləri “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin üzvi tərkib hissələridir. Doğrudur, bu məktəblərdən hər biri, xüsusən molla-nəsrəddinçi satirik şeir məktəbi həm də müstəqil ədəbi məktəb təsiri bağışlayır. Hətta “Molla Nəsrəddin” şeir məktəbinin zəminində formalaşmış xüsusi bir Sabir satira məktəbi də nəzərə çarpmaqdadır [21, s. 5].

“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin bütün qolları, akademik İsa Həbibbəylinin vurğuladığı kimi, özünün təmsilçiləri, yetirmələri, davamçıları baxımından “məhsuldar” görünür. Bununla belə, alimin qeyd etdiyi kimi, “Molla Nəsrəddin” şeir məktəbi daha üstün nailiyyətləri ilə nəzərə çarpır. Azərbaycan ədəbiyyatında Mirzə Ələkbər Sabir kimi nəhəng satirik şairin meydana çıxması, sözün geniş mənasında, türk-müsəlman dünyası satirasının da ən yüksək ədəbi uğuru sayılmalıdır. Dünya ədəbiyyatında satirik şeirin yüksək sənətkarlığına və vüsətinə görə Mirzə Ələkbər Sabirlə yanaşı dura biləcək şairlər çox deyil. Həqiqətən də, müasiri Abbas Səhhətin yazdığı kimi, “Sabir əfəndi... köhnə şeirlərlə yeni şeirlər arasında bir əsrlik uçurum açdı ki, bir daha geri dönüb də o uçurumu atlanmağa kimsədə cürət və cəsəret qalmadı” [21, s. 5].

“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin, eləcə də XX əsr Azərbaycan inqilabi-demokratik fikrinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Mirzə Ələkbər Sabirin satira məktəbinin nüfuzu və təsir dairəsi doğma yurdla məhdudlaşmır, bütövlükdə müsəlman-türk xalqlarının ədəbiyyatına təsir edirdi. Orta Asiya türklərinin ədəbiyyatı bu sırada öncül yerlərdə idi. Akademik Həmid Araslı yazır: “Xalq şairi Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığı da belə geniş bir sahədə təsir göstərmiş, Azərbaycan, İran, Özbəkistan, Türkmənistan və Tatarıstanda yeni satirik şeir üçün nümunə olmuşdur” [4, s. 689].

Akademik Həmid Araslı “Molla Nəsrəddin” jurnalının və Mirzə Ələkbər Sabirin Yaxın Şərq xalqları, ziyalıları arasında tanınmasının, məşhurlaşmasının səbəblərinə də aydınlıq gətirir. Səbəbi molla-nəsrəddinçilərin və eyni zamanda, Sabirin dünyanın müxtəlif ölkələrində gedən ictimai-siyasi hadisələrdən – İran məşrutə hərəkatından,

1905-ci il Türkiyə inqilabından, Xokanda məktəblərin bağlanması, Səmərqənddə məktəbə yoxsul uşaqların gəldiyini görəndə tacirin məktəbi dağıtmasından, Buxarada, Tatarıstanda, Qazaxıstanda, Türkmənistanda baş verən hadisələrdən vaxtında xəbər tutması və əsərlərində onlara münasibət bildirməsi ilə əlaqələndirir: “Bütün bunlar Sabir şeirinin Yaxın Şərqi ən qabaqcıl şairləri, mütərəqqi ziyalıları tərəfindən məhəbbətlə qarşılanmasına, şairin irəli sürmüş olduğu fikirlərin Şərqi xalqları ədəbiyyatına qüvvətli təsir göstərməsinə səbəb olurdu” [4, s. 690].

Almas Ülvi molla-nəsrəddinçi şairlərlə özbək satiriklərinin əsərləri arasındakı həmahəngliklərə diqqəti yönəldərək yazır ki, hələ 70-ci illərdə Daşkəndə getmiş azərbaycanlı tədqiqatçılar Akif Bağirov və Yaşar Qasimov bu mövzuya toxunaraq Mirzə Cəlil, Sabir yaradıcılığının Əczi satirasına təsirindən yazmışlar. Sabir 1890-1895-ci illərdə Şərqi ölkələrinə səyahəti zamanı İranın və Orta Asiyanın Xorasan, Səbzəvar, Nişapur, Mərv, Aşqabad, Buxara və Səmərqənd kimi şəhərlərini gəzmiş, yerli ədib və ziyalılarla tanış olmuşdur. Özbəkistanda Raci, Şükuri, Əczi kimi maarifçi şair və ziyalılarla görüş sonralar onların yaradıcılığında silinməz iz qoymuşdur. Sabirin Mərvdə yaşayan özbək maarifçi-demokratı Məhəmmədşərif Sufizadə ilə tanışlığı da maraqlıdır. Bu görüşün izləri özbək ədəbi mühitində aydın göründü. 1901-1903-cü illərdə səyahətə çıxan Əczinin Tiflisdə Mirzə Cəlillə görüşü onun yaradıcılığına qüvvətli təsir göstərmişdir. Bu tanışlıq sonralar “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində əks-səda tapdı. Özbək ədəbiyyatşünası Bəyalı Qasimov yazır ki, Siddiqi Əczinin “Mirətül-ibrət” və “Əncüməni-ərvaq” adlı dastanları senzuradan keçmədiyinə görə Özbəkistanda çap olunmadığı halda, Cəlil Məmmədquluzadənin köməyi sayəsində 1912-ci ildə “Qeyrət” mətbəəsində nəşr edilir [77, s. 47]. Alimin aşağıdakı ədəbi-tarixi paralelləri və müqayisələri də “Molla Nəsrəddin”lə özbək satirasının inkişaf tarixi və təmayülləri arasında güclü bağlılıq olduğuna işıq salır. Müəllif akademik Həmid Araslının araşdırmalarına istinad edərək qeyd edir ki, Sabirin “Şükür, xudaya” şeiri Səmərqənddə bir satirik məcmuədə nəşr olunur. Az sonra elə bu şeirin təsiri ilə eyni adda digər bir şeiri Əczi yazır və həmin məcmuənin növbəti nömrələrinin birində dərc etdirir. Tədqiqatçı alim Akif Bağirov yazır ki, “hər iki şeir həm mövzu, həm də üslub və dili cəhətdən bir-birinə o qədər yaxındır ki, bir vaxtlar Özbəkistanda

onların müəlliflərini ayırd etmək tədqiqatçılardan uzun vaxt tələb etmişdir. Doğrudur, Əczi şeiri Sabir dühası zirvəsinə ucalmağa nail olmasa da, onun milli inqilabi satira ustadı, “özbək satirasının Sabiri” kimi şöhrət qazanmasına imkan vermişdir. Sabirin “Ey pul” və Əczinin “Çervon”, Sabirin “Əkinçi” və Əczinin “Əkin yerlərinin dərd-həsrəti”, Sabirin “Uçitellər” və Əczinin “Ziyalılar” və s. şeirlərindəki təsirlənmələr dediklərimizi aşiq-aydın təsdiq edir: “Sabir satirasının Əczi yaradıcılığına təsirinin bu günə qədər geniş tədqiqatdan kənar qalmasının bir səbəbi də ümumən Əczi bədii irsinin tarixi taleyi ilə əlaqədardır. Belə ki, son illərə qədər müəyyən səbəblər üzündən Siddiqi Əczinin əsərləri özbək oxucularına o qədər də tanış deyildi” [77, s. 48].

“Molla Nəsrəddin” üslubunun orijinallığından və özünəməxsus cəhətlərindən söz açarkən bu üslubun emosionallığını və təsirinin universallığını, hədsiz əhatəliliyini təmin edən bir neçə mühüm cəhəti qeyd etməliyik. Bunlardan biri tənqid hədəflərini öz dili ilə danışdırmaqdırsa, ikincisi, şeirdə və hekayədə satirik təhkiyənin təsir dərəcəsini qüvvətləndirmək üçün fikir və niyyəti birbaşa deyil, tərsinə söyləməkdən ibarət idi. Mollanəsrəddinçilər satirik situasiyanı obyektiv şəkildə formalaşdırmaq və ifadənin canlılığını, təbiiliyini nəzərə çarpdırmaq üçün satirik tiplərin dialoqlarından və ya müxtəlif məzmunlu sual-cavab üsullarından da məharətlə istifadə edirdilər. Mollanəsrəddinçilərdən yaradıcı surətdə öyrənən və təsirlənən özbək müəlliflərin yaradıcılığında yuxarıda qeyd etdiyimiz satirik ifadə üsullarının hər birinə daha çox meyil göstərən müəlliflərin mövcudluğunu vurğulamaq məqsədəmüvafiqdir. Məsələn, Abdulla Əvlaninin satiralarında tipi öz dili ilə danışdırıb ifşa etmək, Həməzə Həkimzadə Niyazinin satiralarında daha çox dialoq və sual-cavab tərzindən, Məhəmmədşərif Sufizadənin satirik şeirlərində tipi həm öz dili ilə ifşa etmək, həm də əsl fikri tərsinə ifadə etmək yolu ilə bədnam etmək, Siddiqi Səmərqəndi Əczinin əsərlərində isə tənqid hədəflərini öz dünyagörüşünə uyğun danışdırmaq və canlandırmaq və beləliklə, satirik təhkiyənin sabiranə üsullarından geniş istifadə qabarıq surətdə nəzərə çarpır.

Qeyd etdiyimiz bənzərliklər barəsində əyani təsəvvür yaratmaq üçün Mirzə Ələkbər Sabirin məşhur “Şükür, xudaya!” [63, s. 5] adlanan satirası ilə Siddiqi Səmərqəndi Əczinin eyniadlı satirasını müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirmək kifayətdir. Mirzə Ələkbər Sabirin satirik qəhrəmanının söylədiklərini Siddiqi Əczinin

satirik tipi sabiranə ahənglərdə, lakin Türküstan şivəsində ifadə edərək, bu amansız ittihamları öz mühitinin əcaib qəhrəmanlarına qarşı yönəldir [85, s. 18].

Siddiqi Əczinin “Çervon” satirası da molla nəsrəddinçilərlə özbək satiriklərinin yaradıcılığında tematik-problematik oxşarlıqları araşdırmaq və izah etmək nöqtəyindən nəzərdən mühüm əhəmiyyətə malikdir. Satiranın hər bir sətirində sabiranə ehtiras və kəskinlik görünür. Özbək şairinin lirik qəhrəmanı Mirzə Ələkbər Sabirin “Ey pul”, “Xəsisin heyfi, varisin keyfi” satiralarının qəhrəmanlarını yadımıza salır. Hər iki şair öz məslək və vicdanını, şərəf və ləyaqətini pula qurban vermiş, bütün insani duyğularını itirmiş satirik qəhrəmanlarını amansız bir ehtirasla ifşa edir.

Siddiqi Səmərqəndi Əczinin (1864-1927) satiraları ilə Mirzə Ələkbər Sabir poeziyası arasındakı poetik uyğunluqlar molla nəsrəddinçilərlə özbək satirikləri arasındakı yaradıcı əlaqələrin parlaq səhifələrindən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Təsədüfi deyil ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, akademik Vahid Abdullayev “Mirzə Ələkbər Sabir və Əczi” məqaləsində Siddiqi Səmərqəndi Əczini Azərbaycan satirik poeziyasından qüvvətli şəkildə təsirlənmiş şairlərdən biri kimi səciyyələndirir [84, s. 26-29]. Görkəmli özbək satirinin yaradıcılığının zirvəsi sayılan bir sıra poetik nümunələr, xüsusən yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz, “Ziyalılar”, “Çervon”, “Şükür, Xudaya”, “Ey gözlərim”, “Ey Xudaya”, “Üləmalar” və b. şeirləri onu “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin ən istedadlı davamçılarından biri kimi dəyərləndirməyə imkan verir. Yuxarıdakı müqayisəli-tipoloji təhlilləri ümumiləşdirərək qeyd etməliyik ki, Mirzə Ələkbər Sabirin və Siddiqi Səmərqəndi Əczinin satirik tipləri və xarakterləri ictimai-milli mənşəyinə və mahiyyətinə görə bir-birinə çox yaxındır. Hər iki böyük sənətkarın müsbət və mənfi qəhrəmanları, satirik obrazları milli-tarixi mübarizənin oxşar mərhələlərində meydana gəlmiş və demək olar ki, eyni milli-ictimai missiyanı daşıyan estetik vahidlərdir.

Professor Abbas Zamanov yazır ki, “Sabirin “Molla Nəsrəddin” meydanından yüksələn gur səsi Qafqazın və Orta Asiyanın mədəniyyət mərkəzlərində eşidildi, sonra da bütün Şərqi yayıldı” [83, s. 6]. Bu fikir “Molla Nəsrəddin” və Şərqi xalqlarının satirik ədəbiyyatları arasındakı yaradıcılıq əlaqələrini dərk və təhlil etmək üçün münbit zəmin yaradır. Mirzə Ələkbər Sabirin və görkəmli özbək satirinin şeirlərindən

gətirdiyimiz nümunələrdən aydın olur ki, bu əlaqələrin və yaradıcılıq münasibətlərinin mahiyyətində duran əsas amillər, bir tərəfdən, eyni dövrdə yaşayıb-yaradan qələm sahiblərinin oxşar ictimai-estetik vəzifələri yerinə yetirmək cəhdindən irəli gəlsə, ikinci tərəfdən, “Molla Nəsrəddin” üslubunun yeniliyi və özünəməxsusluğu, geniş oxucu kütləsinə qüvvətli təsir etmək niyyəti ilə qırılmaz surətdə bağlıdır.

“Molla Nəsrəddin”in özbək satirasına təsirindən söhbət gedərkən maarifçi-demokratik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrindən biri, satirik şair və publisist Abdulla Əvlaninin bu mövzu ilə əlaqədar olan əsərləri də təhlildən kənar qalmamalıdır. Öncə qeyd etməliyik ki, Abdulla Əvlaninin zəngin poeziyasında bilavasitə elm və təhsil, məktəb və maarif mövzusunda onlarla şeirlərdən başqa, satirik üslub və mövzularda yazılmış poetik nümunələr də çoxdur. Bu mənada böyük maarifçi şairin sabirənə tərzdə və ahənglərdə yazılmış şeirləri diqqətəlayiqdir. Abdulla Əvlaninin “Cahilin dilindən”, “Bir qarının dilindən”, “Gənc tacirin dilindən”, “Tənbəl şagird dilindən”, “Korun üzr istəməsi”, “Bir münafiq dilindən”, “Savadsız lovğalara”, “Bir tənbəlin dilindən”, “Bir müxbirin dilindən”, “Bir lalın raportu” və başqa şeirləri özbək satirik poeziyasında “Molla Nəsrəddin” ənənələrinin parlaq təzahürləri kimi diqqəti cəlb edir. Biz qardaş özbək satirik şairinin bu məşhur həcvlərinin sərlövhəsi ilə tanış olarkən, qeyri-ixtiyari olaraq, dahi Mirzə Ələkbər Sabirin məşhur satiralarının adlarını xatırlayırıq: “Ramazan söhbəti. Bizim Hacı deyir ki”, “Oruca deyir ki”, “Kəndli deyir ki”, “Bakılı deyir ki”, “İranlılar deyir ki”, “Millət deyir ki”, “Bakılılar deyirlər ki”, “Dilənçi deyir ki”, “Hatıfdən gələn bir nida deyir ki”, “Almaniya imperatoru Vilhelm deyir ki”, “Səfil tacir deyir ki” və bilavasitə müxtəlif satirik tiplərin dilindən yazılmış onlarla şeirləri qeyd etdiyimiz üslubi həmahəngliyin heç də təsadüfi və ya poetik dəlil-sübutsuz olmadığını vurğulayır. Burada fikrimizi əsaslandırmaq üçün Mirzə Ələkbər Sabirin məşhur satirik üslubunu nümayiş etdirən bəzi misallara istinad etməklə fikrimizi yekunlaşdırmaq istəyirik. Məsələn, “Millət deyir ki” şeirində satirik obrazlar öz etirafı və dili ilə səciyyələndirilir:

İnteligen ağalar, biz sizi çoxdan tanıyıq,

Bilirik sizdə bu gün qeyrəti-millət yoxdur!

*Biz niyə məktəbi, təhsili-ülumi sevirik,
Çünkü məktəb adına bizdə xəyanət yoxdur.*

[62, s. 305].

“Səfil tacir deyir ki” satirasında isə Mirzə Ələkbər Sabir ifşa etdiyi tipi öz səviyyəsinə uyğun satirik təhkiyə tərzilə gözlərimiz önündə canlandırır:

*Bir neçə ildir ki, uyub işrətə,
Bilməmişəm əmri-ticarət nədir?
İndi deyirlər, hacı, borcun da var.
Çox da var, ondan mənə xiffət nədir?*

[62, s. 314]

Sabir poeziyasına dərinlən bələd olan Abdulla Əvlani onlarla satirik şeirlərində öz ustadının satirik obrazlar sistemini və ifşa etmə məharətini yüksək səviyyədə mənimsədiyini müvəffəqiyyətlə nümayiş etdirmişdir. “Bir cahilin dilindən” (1914) satirası cahillik və nadanlıq nəticəsində öz həyatını qurban vermiş insanın təəssüf hislərini satirik bir təhkiyə üslubunda əks etdirir:

*Nəfs ilə qarnım üçün hər yanda gəzdim axtarıb,
Kim gətirsə buğda çox, satanda gəzdim axtarıb.*

[91, s. 223].

Müəllif şeirdə ömrünü oğurluqla keçirən, qarşısına çıxan hər kəsin: buğda satanın da, mal bazarında mal satanın da, bazarda alver edən insanların da arxasınca düşüb onların ciblərinə girən, var-yoxunu oğurlayan iyrenc bir tipin obrazını gözlərimiz önündə canlandırır. Bu tip öz əməllərinə və cinayətlərinə görə həbsxanaya düşüb cəzalananda sanki “ağıllanır” və öz faciəsinin səbəbləri barədə düşünür. Müəllif bu satirik tipin düşüncə və təəssüflərini ifşaedici üslubda bəyan edir:

*Neçə illər kef eylədim, axırda düşdüm zindana,
Altı ay da iş verdilər, zindanda gəzdim axtarıb.
Fəna işə səbəb kimdir, siz bilin, mən də söyləyim,
Vermədi anam tərbiyə, meydanda gəzdim axtarıb.
Çox dolaşdım orda-burda, elm oxu demədi atam,
Aşığı oynadım pul ilə, hər yanda gəzdim axtarıb.
Böyüdüm belə avara, öyrətmədi atam peşə,
Keçdi həyatım mənasız, yalanda gəzdim axtarıb.*

[91, s. 223].

Abdulla Əvlaninin satiralarında yalnız cəmiyyət və millətə düşmən kəsilən tiplərin ümumiləşdirilmiş obrazı deyil, sadəcə xalqın nümayəndələrinin də yumoristik surətləri yaradılıb. Müəllif, mənfi satirik tipləri gözlərimiz önündə canlandırarkən Sabirin ifşa üsullarından faydlandığı kimi, bu şeirlərində də həmin poetik priyomlardan məharətlə istifadə edir. Bununla da Abdulla Əvlaninin Sabirin satirik təcrübəsini dərinləndirən mənimsədiyi nəzərə çarpır. “Bir qarının dilindən” (1919) şeiri bu cəhətdən səciyyəvidir:

*Kişi ilə dalaşırıq hər saati, hər gecəsi,
Bugünkü cəncəllərimiz dünənkini də keçəsi,
Dolanardıq biz birtəhər keçmiş əyyamlarda, fəqət
İndi güzəran çox ağır, daha yer yoxdur qaçası...*

[91, s. 230].

Şair Oktyabr çevrilişindən sonra bütün Rusiyada olduğu kimi, onun ucqarlarında da həyat şəraitinin hədsiz ağırlaşmasından, xalq kütlələrinin bir tikə çörəyə möhtac olmasından söz açır. Həqiqətən, Birinci Dünya müharibəsinin təzəcə başa çatdığı, Rusiya imperiyasında hərbi-siyasi çevrilişin baş verdiyi dövrlərdə bu imperiya tərkibində yaşayan bütün xalqlar son dərəcə çıxılmaz bir duruma düşmüşdülər. Həmin illərdə Türküstanda da ictimai-siyasi hüquqsuzluq və köləliklə yanaşı, aclıq və səfalət

hökm sürürdü. Müəllif təkcə bu şeirində deyil, həmin illərdə qələmə aldığı “Acların halı”, “Türküstan balalarına hədiyyə” və s. şeirlərində də yazıq və zəhmətkeş millətinin dözülməz vəziyyətindən qurtuluş yolları barəsində dərinlən düşünür. “Bir qarının dilindən” şeirində xalqın güzəranının ağırlığı bütün çılpaqlığı ilə, yumoristik bir təhkiyə tərzində ifadə olunmuşdur:

*İkimizin gücü çatmaz bir tikə çörək tapmağa,
Yoxdur kişinin cibində bircə qəpik də axçası.
Pulumuz olan vaxtlarda gedərdi tez-tez bazara,
Alıb azuqə gələrdi, doldurardı torbaçasın.*

[91, s. 230].

Şeirdə təsvir olunan hadisələr və qayğılar bir qarının dilindən verilsə də və bir ailənin maddi ehtiyaclarını əks etdirsə də, müəllif millət güzəranının ümumi mənzərəsini dəqiq həyati detallarla səciyyələndirməyə müvəffəq olur:

*Süd satıb almışdıq qoyun, satmışıq artıq onu da,
Yamanca kökəlmiş idi, yellənirdi dümbəçəsi.
Evin əşyalarını da başladı satmağa kişi,
Yoxdur daha ələ keçən, qalıb bircə yorğançası.
Belə şaxtasında qışın tir-tir əsirik soyuqdan,
Yoxdur evdə kömür, odun, buz kimidir sobaçası.*

[91, s. 230].

“Bir tənbəlin dilindən” (1919) satirasında da “Molla Nəsrəddin” manerası, xüsusən Sabir qəhrəmanlarının dil və ifadə xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir. Öz yaramaz həyat tərzini nəticəsində ictimai mühitdən kənar qalan, heç nə ilə maraqlanmayan və özünü dünyadan təcrid edən bu tip öz nöqsanlarını dərk etmək əvəzinə, ətrafdakıları təqsirləndirməkdən çəkinmir. Müəllif bu mənfi tipi sabiranə ehtirasla bədnam edir:

*Bir addım da qoymaram bayıra astanadan,
Küçəyə də çıxmaram bircə an bu xanədən.
Anlamaram dərd nədir, qəm nədir, həsrət nədir,
Bilmərəm himmət nədir, həm də ki qeyrət nədir.*

[91, s. 232].

Müəllif öz mənafeyini və mənasız həyat tərzini hər şeydən üstün tutan, millət və Vətən taleyini qətiyyənlə düşünməyən, bu cür “insan” adlanan dəhşətli məxluqların torpaq üzərində gəzməyə haqqı olmadığını dərinləndən dərk edir və onların hamı üçün aydın və məlum obrazını satirik boyalarla təqdim etməyə çalışır:

*Dinc və sakit, daş kimi yuxularam hər gecə.
Eyş-işrətə qurşanıb, kef edərəm mən necə.*

*Bundan yaxşı həyat yox, bu dünyada, fikrimcə,
Nəsihət verənlərim çoxdur hər gün neçə-neçə.*

[91, s. 232].

Özünü yaşadığı mühitdən, ictimai aləmdən təcrid edən, yalnız şəxsi “rahət və fərağət” haqqında düşünən, dünyagörmüş insanların müdrik məsləhətlərini, öyüd-nəsihətlərini qulaqardına vuran bu mənfi tipin milli əxlaqi dəyərlərdən imtina etməsi və mənəviyyatsızlığı da ona qarşı kəskin nifrət və qəzəb hislərinin oyanmasına təkan verir:

*Molla ilə, işanla yoxdur mənim heç işim,
Onları dinləməyə yoxdur başım və huşum,
Düşünməyəm dünyanın bugünün və keçmişin,
Qisası, bu dünyada yox yaxınım, dost kişim.*

[91, s. 232].

Abdulla Əvlaninin bu satirasında molla-nəsrəddinçilərin satira məktəbindən yaradıcı surətdə öyrənmə və onların ifşa üsullarını dərinləndirən mənimsəmə qabarıq surətdə nəzərə çarpır. Satiranın bəzi bəndlərində isə müəllif yalnız Sabir üslubunu deyil, həm də onun son dərəcə səciyyəvi olan ifadə və deyim tərzini də tətbiq etməyi məqsədmüvafiq sayır ki, bu da şeirə ayrıca bir bədii təsir gücü və emosionallıq bəxş etmişdir:

*Dünyanı sel bassın, bundan mənə nə?
Xalq tufanda qalsın, bundan mənə nə?
Düşmən yurdu alsın, bundan mənə nə?
Başa noxta salsın, bundan mənə nə?
Doymam eyş-işrətdən, həm meyxanədən,
Heç vaxt könül üzümə mən cananədən.*

[91, s. 233].

Siddiqi Səmərqəndi Əczi, Məhəmmədşərif Sufizadə, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Şükuri və başqa tanınmış Türküstan satirikləri ilə bir sırada Abdulla Əvlaninin satirik şeirləri də onun “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin təcrübə və ənənələrini dərinləndirən mənimsədiyini, qeyd etdiyimiz satira nümunələrindən öz əsərlərində məharətlə yararlandığını sübut edir. Məsələn, yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz bənddə hər misranın sonunda təkrarlanan “mənə nə?” satirik-ritorik sualı, məlumdur ki, “Molla Nəsrəddin”ə və Sabirə məxsusdur. Abdulla Əvlani bu son dərəcə təsirli satirik-ritorik sualı, orijinalın dilində olduğu kimi, çox gözəl və yerində işlətməklə öz əsərinin təsir dərəcəsini birə-beş artırmağa müvəffəq olmuşdur.

“Gənc tacirin dilindən” (1924) satirasında da Abdulla Əvlani ustad Mirzə Ələkbər Sabirin satirik təhlil və səciyyələndirmə metodundan məharətlə faydalanaraq, ötən əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində yeni formalaşmaqda olan Türküstan cəmiyyətinin maraqlı və neqativ tiplərindən birini canlandırmağa müvəffəq olur. Bu satirada da müəllifin tənqid hədəfinə tuş gələn qəhrəman özünü xalqın qarşısında biabır edir:

*Lazım deyil, öyüd vermə, hər işi yaxşı bilirəm,
Atam nəsihətlərini qulağa sırğa etmişəm,
Bundan sonra mən həyatda yalnız pula göz dikmişəm,
Artırmaq üçün pulumu köksümü qan eyelmişəm,
Anam – puldur, dayım - qızıl, atam – cibimdə çervonum.*

[90, s. 16].

Mirzə Ələkbər Sabirin pulun və kapital münasibətlərinin hökmranlıq etdiyi ictimai-iqtisadi münasibətlər şəraitində öz insanlıq qiyafəsini tədricən itirən, neqativ şəraitin təsiri nəticəsində eybəcərləşən mənfi surətlərinə, xüsusən “Ey pul” satirasının üzdənirəq qəhrəmanına əkilər kimi bənzəyən Abdulla Əvlaninin satirik tipləri də milli-ictimai tarixin müəyyən mərhələsinin dəhşətli təzahürlərindən biri kimi yaddaşımıza möhürlənir:

*Öyrətməyin mənə heç nə, bu pullar mənə əsgərdir,
Biri – aslan, biri – yolbars, birisi sanki əjdərdir,
Eyi-işrət önümdə bir işarəylə müsəxxərdir,
Önümdə hüri-qılmanlar, şərabım hövzü kövsərdir,
Baş əyər işan, molla da, olsa dolu cibiştanım.*

[90, s. 16]

“Tənbəl şagird dilindən” (1923) satirası da sabiranə üslubda yazılması ilə diqqəti çəkir. Bu əsərin qəhrəmanı da öz qüsurlarını özü etiraf edir. Bu mövzudakı əksər poetik nümunələrdə, əsasən, öz övladlarını yeni məktəblərdə oxutmaq istəməyən köhnəfikirli və mühafizəkar valideynlər tənqid atəşinə tutulur. Şeirinin özünəməxsus cəhətlərindən biri budur ki, problem şagirdin özü ilə bağlıdır. Əziyyəyə qatlaşıb məktəbdə oxumaq istəməyən, yüngül və mənasız-məqsədsiz həyat tərzinə alışan, məktəbin əhəmiyyətini, elm və təhsil almağın zəruriliyini anlamayan yeniyetmə öz nöqsanlarından qətiyyənlən utanmadan, hamıya eşitdirərək açıq-aşkar söhbət açır:

*Mən məktəbə gəlməz idim,
Sinfə girməz, oxumaz idim.
Məni zorla göndərdilər
Ağlar qaldı yazıq anam.*

*Gedim desəm – qoymayırlar,
Qaçmaq olmur – qoymayırlar,
Naxoş desəm – qoymayırlar,
Gözümdən yaş axar yaman.*

[92, s. 235]

Mənsub olduğu mühitin mənfi təsiri və ailə tərbiyəsinin yoxluğu nəticəsində dövrlə ayaqlaşa bilməyən, öz tay-tuşlarından, zamanın axarından arxada qalan bu şagirdin mənəvi iztirablarını və sarsıntılarını da müəllif yumoristik təhkiyə fonunda məharətlə əks etdirməyi bacarmışdır.

Abdulla Əvlaninin satirik şeirlərini nəzərdən keçirərkən əmin oluruq ki, müəllifin “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi ilə yaradıcılıq əlaqələri təsadüfi xarakter daşımamış, ötən əsrin 10-cu illərindən etibarən şəkillənməyə başlayan bu həmkarlıq və ənənələrin davam etdirilməsi prosesi 20-ci illərdən, xüsusən 1923-cü ildə “Muştum” jurnalının nəşrə başlamasından sonra daha da intensivləşmişdir. Bu jurnal səhifələrində “Molla Nəsrəddin” ənənələrinin və ab-havasının həmişə hiss olunmasında digər özbək satirikləri ilə yanaşı, Abdulla Əvlaninin də mühüm xidmətləri olmuşdur. Jurnal işıq üzü görəndən, yəni 1923-cü ildən etibarən Abdulla Əvlani onun ən fəal və sadıq müəlliflərindən, müxbirlərindən biri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Cəsarətli satirik şairin “Muştum”da çap olunmuş məşhur şeirlərindən birində – “Bir münafiq dilindən” satirasında oxuyuruq:

*Mən elə adamam, heç kimsə hələ,
Şikayət etməyib “yamansan” deyə.
O qədər hiyləgər adamam ki, mən,*

*Xəbərdar olan yox əməllərimdən.
Dindar olub camaatın nəzərində,
Hayqırırım gecə-gündüz “din, din!” deyə.*

[87, s. 24]

Abdulla Əvlani bu satirasında cəmiyyət üçün son dərəcə qorxulu və təhlükəli bir tiptən söz açır. Ancaq özü haqqında düşünən, Vətən, millət mənafeyinə tamamilə yad olan bu cür məxluqlardan 30-cu illərdə dəhşətli satqınlar “yetişib” meydana çıxdı. Bu niqablanmış insanlar millət və Vətən fədailərini qırmaqda düşmənlərə yaxından “köməklik” göstərdilər:

*Kimsə bilməz burda mənim kimliyimi,
Qara qaloş süsləmişdir ayağımı.
Geyinmişəm dəbdə olan pencək altdan,
Üstdən isə geyinmişəm təzə çapan.
Təraş etdim saqqalımı, həm bığımı,
Görün necə dəyişmişəm qiyafəmi.*

[87, s. 24]

Abdulla Əvlaninin satirik tipləri həyatiliyi və özünəməxsusluğu ilə səciyyələnir. Onun bu şeirdəki qəhrəmanı da məhz bu xüsusiyyətinə görə başqa satirik xarakterlərdən seçilir. Zətən, satirik poeziyanın da əsas vəzifələrindən biri zamanın “yetişdirdiyi” belə insanları vaxtında müşahidə etməkdən və onları cəmiyyət içərisində bədnam etməkdən ibarətdir. Zaman dəyişdikcə dərhal dəyişən, buqələmun kimi cilddən-cildə girən belə ictimai zərərvericilərin çoxalması son nəticədə millət və məmləkət üçün ciddi problemə çevrilir. Bu cür satirik tipləri birbaşa müəllif təhkiyəsi ilə təsvir və təhlil etmək çətindir. Sabiranə üsul – satirik obrazın öz etirafları vasitəsilə özünü ifşa etməsi ən təqdirəlayiq və təsirli yoldur:

*Mənim üçün fərqi yoxdur qoca, cavan,
Satmalıyam, olsun adam yaxşı, yaman.
Ancaq mənim yekə qarnım təkə doysun,
Mənə nə var, satdıqlarım qalsın, ölsün.
Gecələri bu arzuyla, bu diləklə yataram,
Gərək olsa, istəsəm, xalqı, yurdu sataram.*

[87, s. 24]

Öz nəfsinə görə millətini və Vətənini belə satmağa hazır olan bu satirik xarakter 20-ci illərin sərt və amansız ictimai-siyasi gerçəkliyi şəraitində meydana gəlmiş və yetişmiş orijinal insan tiplərindən biridir. Bu satirik obrazı Abdulla Əvlaninin həmin dövrdəki qiymətli poetik-satirik kəşflərindən biri kimi də qiymətləndirmək olar.

“Axırzaman əlaməti” (1926) satirasında da Abdulla Əvlani keçid dövrünün eybəcərliklərindən söz açır, köhnə cəmiyyətin və yeni zamanın ən neqativ cəhətlərinin birləşib çulğalaşdığı mürəkkəb və acınacaqlı həyat mənzərələrini gözlərimiz önündə canlandırır. İnsanların öz simasını itirməsi, insaf və ədalət meyarlarının pozulması, qanun-qadağalardan və Allahdan qorxmağın, daha doğrusu, qorxmamağın insan həyatı üçün dəhşətli fəsadlar törətməsini şair ürək ağrısı və izzətlə dilə gətirir:

*Zəmanə axır olsa, ey bəradər,
Yavaş-yavaş çıxar hər dürlü işlər,
Buxarada vardı ulu bir işan,
Onun ismi-şərifİ İbni Bürhan.
Zərəfşan vəqfində oldu müdir o,
Həyat gülşənində misilsizdir o.*

[89, s. 14]

Satirik şair öz mənəviyyatsız və mənfur qəhrəmanının qısa “tərcümeyi-halı”nı bəyan etdikdən sonra, onun əməllərini, cəmiyyətin nifrətinə və qəzəbinə səbəb olan işlərini ifşa edir. Müəllif gözləri ilə gördüklərindən və söylədiklərindən özü də dəhşətə

gəlir. Qeyri-ixtiyari olaraq insanlığa yaraşmayan bu cür əməllərin bütün dünyanı yerindən oynadacağından, təkcə bugünümüzü deyil, gələcəyimizi də sual altında qoyacağından narahatlığını bildirir, bu eybəcərlikləri haqlı olaraq “Axırzaman əlaməti” kimi dəyərləndirir:

*Əlhəzər, əlhəzər belə zamandan,
Dünya məhv olacaq belə yamandan.*

[89, s. 14].

Abdulla Əvlaninin Türküstan həyatında ötən əsrin 20-ci illərində baş verənləri “Axırzaman əlaməti” adlandırması vətənpərvər şairin həm də yeni ictimai-iqtisadi və siyasi gerçəkliklərə münasibətinin ifadəsi idi.

Mirzə Ələkbər Sabir və Abdulla Əvlaninin yaradıcılıq əlaqələrindən bəhs edərkən problemi hərtərəfli işıqlandırmaq üçün özbək şairinin yalnız satirik şeirləri, yeni mənzum satiraları kifayət deyil. Müəllifin nəsrə yazılmış satiraları – mənsur satiraları da ayrıca tədqiq olunmalıdır. Məsələ bundadır ki, Abdulla Əvlaninin mənzum satiralarında olduğu kimi, mənsur satiralarında da sabiranə ruh və üslub aparıcı mövqeyə malikdir. Nəsrə yazılmış satirik əsərlərinin əsas hissəsini də Abdulla Əvlani 1923-cü ildən başlayaraq “Muştum” jurnalında çap etdirmişdir. Türküstanın ən məşhur satirik jurnalı sahifələrində işıq üzü görmüş “Xəstə Culkunbay”, “Kor kişinin üzr istəməsi”, “Savadsız lovğalar”, “Həqiqi məna”, “Tənbələm”, “Yer üzündə nələr var?”, “Səmərqənd”, “Bir müxbirin dilindən”, “Bizim ibrət almağımız”, “Lal raport”, “Qorxaq igidlər” və başqa əsərləri Abdulla Əvlaninin nəsrə də “Molla Nəsrəddin” və Sabir üslubunun potensial imkanlarından məharətlə və yaradıcı surətdə istifadə etdiyini göstərir. Müəllifin mənsur satiraları bəzində müəyyən təsəvvürə malik olmaq üçün onların bəzilərini nəzərdən keçirək. “Tənbələm” satirasında müəllif öz qəhrəmanını aşağıdakı şəkildə səciyyələndirir: “Əgər mən tənbəl olmasaydım, Nəmanqan rayonu Qoşçu sovetliyinin sədri Əmincanovun gizlicə bir canana aşiqliyindən və bunun camaat içərisində söz-söhbət olmasından yazardım. Əgər mən tənbəl olmasaydım, ikinci dəfə xalq məhkəməsi seçilmiş Tacı Rəhmanovun Qasımخان və Osmanخان adlı

uşaqlarını gözü yaşlı qoyub, el-yurd içində özünü biabır edib, bir gözələ uymasından yazardım. Əgər mən tənbel olmasaydım, Namanqan profsoyuzunun sədri Əbdürafun və onun dostu Maarifxanın Qələndarxan məscidindəki bir hücrəni özləri üçün xudmani bir restorana çevirmələrindən yazardım” [88, s. 22]. Göründüyü kimi, satirik şeirlərində də, nəsrə yazılmış satiralarında da çağdaş zamanın naqislikləri və eyibləri Abdulla Əvlanini hər şeydən çox düşündürür. O, millətini ürəkdən sevən, cəmiyyətin çağdaş dərdləri və problemləri ilə yaşayan bir satirik sənətkar olaraq zamandaşlarının pis əməllərini və qüsurlarını sərt şəkildə tənqid etdiyi kimi, bütün bunlara seyrçi münasibətdə olanları da qamçılamağı unutmur. Bu nöqteyi-nəzərdən “Bir müxbirin dilindən” satirası da diqqəti cəlb edir. Yığcam və lakonik bir satirik parçada yeni cəmiyyətin eybəcərlikləri ardıcıl şəkildə əks etdirilir [86, s. 40].

Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz bütün bədii nümunələr, görkəmli maarifçi-satirikin həm nəzmlə, həm də nəsrə yazdığı satiralar Abdulla Əvlaninin “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi ilə möhkəm bağlılığını və yalnız əsrin əvvəllərindəki yaradıcılığında deyil, 20-ci illərdəki ədəbi fəaliyyətində də Mirzə Ələkbər Sabir ənənələrinin sadıq davamçısı olduğunu göstərməkdədir. Abdulla Əvlani, Abdulla Qədri, Qafur Qulam, Qulam Zəfəri və başqalarının 20-ci illərdəki satira yaradıcılığı, eyni zamanda, hətta sovet hakimiyyətinin təzəcə formalaşmağa başladığı dövrdə də “Molla Nəsrəddin” jurnalının özbək ədəbi-mədəni həyatına qüvvətli təsirinin davamlılığını və molla-nəsrəddinçilərin döyüşkən ədəbi ənənələrinin həmişəyaşarılığını nümayiş etdirməkdədir.

Beləliklə, ayrıca qeyd etmək vacibdir ki, 1910-cu illərdən etibarən daha da dərinləşən və geniş vüsət alan Türküstan həyatının ümumi faciələrini və fəlakətlərini ideya-estetik təhlil və inikas təmayülləri, cədid ədəbiyyatının xalqın ictimai-siyasi durumu və taleyi ilə bağlı ardıcıl axtrarışları 20-ci illərdə də səngimədi, 30-cu illərin ortalarına qədər – 1937-ci ildə qanlı və amansız repressiyalar başlanana kimi davam etdi. Özbək-cədid dramaturgiyasının ilk klassik nümunələri [142], Abdulla Əvlaninin maarifçi publisistikası və poeziyası [91], vətənpərvər və millətpərvər pyesləri [92], Əbdürauf Fitrətin Şərq, o cümlədən Türküstan xalqlarının mənəviyyatı, elmi-mədəni, estetik dünyagörüşü ilə bağlı məsələləri əks etdirən əsərləri [105], [107], [108], ictimai-

fəlsəfi publisistikası [106], romantik poeziyası və dramaturgiyası [104], Abdulla Qədirinin döyüşkən felyetonları və satirik hekayələri [133], məşhur romanları [136], Əbdülhəmid Çolpanın yeni və orijinal poeziyası, təkrarsız “Gecə və gündüz” romanı [101], Osman Nasirin nəfis lirikası [138], Abdulla Qəhharın 30-cu illər nəsrı, xüsusən “Keçmişdən nağıllar” silsiləsi [131] və başqa gözəl sənət əsərləri məhz həmin dövrdə, cədid ədəbiyyatının ölməz ənənələri əsasında ərsəyə gəlmiş, özbək xalqının mənəviyyatını və söz sənətini zənginləşdirmişdir.

Bu fəsildə irəli sürülən mülahizələri və ələ etdiyimiz qənaətləri “Abdulla Əvlani və molla nəsrəddinçilər” [65], “Abdulla Əvlani və Azərbaycan satirik poeziyası” [64], “Molla Nəsrəddin” jurnalı və özbək satirik poeziyası” [143], “Molla Nəsrəddin” və özbək satirik poeziyasında tematik-problematik paralellər” [153], “Azərbaycan cədidlərinin poeziyasında Türküstan mövzusu” [66] kimi məqalələrimizdə ümumiləşdirmişik.

NƏTİCƏ

“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və özbək satirik ədəbiyyatı” probleminin elmi-nəzəri müstəvidə və ədəbi-tarixi ardıcılıqla araşdırılmasının, ümumən, XX əsr Azərbaycan və Özbəkistan ədəbi-mədəni əlaqələrinin əsas təmayüllərini aydınlaşdırmaq üçün unikal imkanlar yaratdığını burada ayrıca vurğulamaq məqsədəuyğundur. XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəlləri çoxəsrlik Azərbaycan-Türküstan ədəbi əlaqələri tarixinin keçid dövrü olmaqla bərabər, həm də xüsusi bir mərhələsidir. Bu özəl mərhələnin ideya-estetik və ictimai-siyasi məzmununu məhz “Molla Nəsrəddin” jurnalının və molla-nəsrəddinçilərin yaradıcılıq fəaliyyəti, eyni zamanda, Türküstan ziyalıları ilə həmkarlıq əlaqələri təyin etmişdir.

Azərbaycan və Özbəkistan ədəbi-mədəni əlaqələrinin “Molla Nəsrəddin” mərhələsini səciyyələndirən ən mühüm xüsusiyyətlərdən biri molla-nəsrəddinçilərlə Türküstanın ilk jurnalistləri və qabaqcıl ziyalıları arasında şəkillənməyə başlayan işgüzar təmaslar, həmkarlıq əlaqələridir. Bu vaxta qədər iki qardaş ölkənin ədəbiyyatları arasında vaxtaşırı mövcud olmuş qiyabi ünsiyyətdən və ədəbi təsirdən söhbət gedə bilərdi. Qeyd etdiyimiz dövrdən başlayaraq isə molla-nəsrəddinçilərin Türküstana səfərləri, yerli ziyalıların, ədəbiyyat və mətbuat nümayəndələrinin Qafqaza, Bakıya, Tiflisə işgüzar səyahətləri ardıcılıq və sistemlilik kəsb etməyə başlayır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyətinin ilk mərhələsində, xüsusən 1906-1909-cu illərdə Türküstan ədəbi-mədəni mühiti ilə yaradıcılıq əlaqələrinin təşəkkülündə və genişlənməsində görkəmli özbək maarifçi-demokrat ziyalısı Abdulla Əvlaninin ilk təşəbbüskarlardan biri kimi danılmaz xidmətləri olduğunu vurğulamaq zəruridir. Abdulla Əvlani “Molla Nəsrəddin”in Türküstanda geniş intişarında və şəxsən Cəlil Məmmədquluzadə ilə həmkarlıq əlaqələrinin ərsəyə gəlməsində həlledici rol oynamış görkəmli ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərdən biridir. Dahi Azərbaycan satiriki ilə böyük özbək maarifçi ziyalısının, ədib və mühərririnin yaradıcılıq dostluğu yalnız ötən əsrin əvvəllərindəki ədəbi qardaşlıq tariximizin deyil, bütövlükdə Azərbaycan-Özbəkistan çoxəsrlik mədəni əlaqələr tarixinin unudulmaz və parlaq səhifələrindən biridir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı 1906-cı ildən etibarən ədəbi-mədəni oyanış və canlanmanın geniş vüsət almağa başladığı Türkünstanda mədəni-maarif və mətbuat işlərinin intensivləşməsinə qüvvətli təsir göstərmişdir. Qardaş ölkədə bir-birinin ardınca işıq üzü görməyə başlayan yeni-yeni qəzet və jurnallar fikrimizi təsdiq etməkdədir. “Molla Nəsrəddin” jurnalı yalnız qəzet və jurnal nəşrinin, ümumən, mətbuatın Türkünstanda sürətlə inkişarında deyil, bütövlükdə mədəniyyət və maarifin, xüsusən teatr mədəniyyətinin inkişafında da həlledici rol oynamışdır. Məsələ bundadır ki, məşhur molla-nəsrəddinçi dramaturqlar Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov və Üzeyir Hacıbəyovun komediyalarının Türkünstan səhnələrinə yol tapmasında, Daşkənddəki teatr truppalarının repertuarlarına daxil olmasında yorulmaz ədib və dramaturq Abdulla Əvlaninin böyük zəhməti olmuşdur. O, sadəcə “Molla Nəsrəddin” jurnalının təbliği və təşfiqi ilə kifayətlənməmiş, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının, xüsusən dramaturgiyasının o vaxtkı Türkünstanda tərcüməsinə və səhnələşdirilməsinə təkrar olunmaz töhfələr vermişdir. Məhz Abdulla Əvlaninin yaradıcılıq zəhməti və rəşadəti nəticəsində böyük dramaturqun tək cə “Ölülər” komediyası deyil, bütün pyesləri hələ o vaxt uğurla özbəkçəyə çevrilmiş və səhnələşdirilmişdi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının Türkünstan ədəbi-mədəni mühitinə daxil olması ölkədə yeni mədəniyyət sahələrinin və ədəbi yaradıcılıqda yeni janrların meydana gəlməsinə təkan verdi. Türkünstanda molla-nəsrəddinçilərlə yaradıcılıq təmasları və həmkarlıq əlaqələri fonunda bir-birinin ardınca yeni qəzet və nəşrlərlə yanaşı, ədəbiyyatın yeni ifadə formaları da özünü birüzə verməyə başladı. Əgər mədəniyyətin yeni və cazibədar sahəsi kimi teatr yerli əhalinin diqqətini daha çox cəlb edirdisə, bədii yaradıcılıq sahəsində ən böyük yenilik dramaturgiya və publisistikanın sürətlə inkişaf yoluna qədəm qoyması idi. Yeni mədəni və ədəbi-bədii yaradıcılıq sahəsindəki ilk addımlarını Türkünstan ziyalıları məhz molla-nəsrəddinçi qardaşlarının bilavasitə mənəvi yardımını və dəstəyi ilə atmışdılar. 1905-ci il rus inqilabından sonra Türkünstan ölkəsi ilə güclənən ədəbi-mədəni və teatr əlaqələri məhz molla-nəsrəddinçilərin qısa müddət ərzində uğurla formalaşdırdığı münbit yaradıcılıq və həmkarlıq əlaqələri zəminində formalaşdı. Bakıdakı bir çox teatr kollektivlərinin və truppalarının,

xüsusən Sidqi Ruhulla, Ülvi Rəcəb, Əhməd bəy Qəmərinski və başqa məşhur sənəkarların iştirakı ilə keçən qastrolların reallaşma tarixlərinin də elə mollaəsrəddinçilərin intensiv fəaliyyət dövrü ilə üst-üstə düşməsi fikrimizə dəlil-sübutdur.

XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi-mədəni əlaqələrinin estetik məzmununun özünəməxsusluğunu və janr müxtəlifliyini də qeyd etmək lazımdır. Məlumdur ki, XX əsrə qədərki Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri hər iki xalqın yazılı mədəniyyətində aparıcı mövqeyə malik divan ədəbiyyatlarının bədii forma və janrları müstəvisində reallaşmışdır. Həmin dövr ədəbi münasibətlərimizin əsas və mərkəzi istiqamətləri olan “Nizami Gəncəvi və özbək ədəbiyyatı”, “İmadəddin Nəsimi və özbək ədəbiyyatı”, “Əlişir Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Zahirəddin Məhəmməd Babur və Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Məhəmməd Füzuli və özbək ədəbiyyatı” və s. kimi ədəbi əlaqələr tariximizin mühüm və məşhur istiqamətləri fikrimizi təsdiq etməkdədir. XX əsrin əvvəllərində isə az qala min illik həmkarlıq tariximizə bərabər olan, öz intensivliyinə, səmərəliliyinə və zənginliyinə görə ondan da artıq olan yeni ədəbi əlaqə və təmas meydanları formalaşmağa başladı.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən geniş vüsət alan milli oyanış və azadlıq hərəkatlarından sonra Türkünstanda ərsəyə gələn yeni ədəbi-mədəni epoxanın əsas əlamət və xüsusiyyətlərindən biri, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yeni bədii yaradıcılıq və fəaliyyət sahələrinin yaranmağa başlaması idi. Hələ XIX əsrin 70-80-ci illərindən başlanan divan ədəbiyyatından yeni ədəbiyyata keçid prosesi bu dövrdə daha da intensivləşir. Klassik poetik janrların və əruz vəzninin hökmran olduğu, azı min ildən bəri bu şəkildə və estetik istiqamətdə yaranan, fəaliyyət göstərən özbək ədəbiyyatında yeni ədəbi növ və formaların meydana gəlməsi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Ölkədə tamamilə yeni ədəbi-mədəni və iqtisadi infrastrukturun formalaşması, qəzet və jurnalların çıxması, nəşriyyat və mətbəələrin fəaliyyət göstərməsi nəticəsində yeni ədəbi növ və janrların gerçəkləşməsi üçün imkan yaranmışdı.

Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz kimi, özbək ədəbiyyatında tamamilə yeni sahələrdən biri publisistika idi. Aydınadır ki, mətbuat və kütləvi informasiya vasitələrinin mövcud olmadığı bir mühitdə publisistikanın varlığından söhbət gedə

bilməz. Nəsrin meydana gəlməsi və intensiv inkişafı üçün isə qəzet və jurnallarla bərabər, nəşriyyat və mətbəələrin olması da vacibdir. Çünki irihəcmli nəsr əsərlərini yalnız nəşriyyatlar vasitəsilə çap etmək və oxuculara çatdırmaq mümkündür. Qeyd etdiyimiz yeni ədəbi-mədəni şərait və imkanlar yeni tipli ədəbiyyatçılar nəslinin yaradıcılıq aləminə təşrif buyurmasına səbəb oldu.

İkinci tərəfdən, Türküstanda gündən-günə sürətlə yayılan və inkişaf edən cədidçilik hərəkatı, maarifçilik ideyaları ədəbi fəaliyyətin və ədəbiyyatın bu ideyaları daha təsirli və uğurlu yaymasını təmin edən bədii inikas və ifadə formalarını tələb edirdi. Bədii publisistika və nəsr məhz bu cür effektiv estetik əksətdirmə vasitələrindən sayılırdı. Yeni özbək ədəbiyyatında təzə bədii forma və sahələrin şəkillənməsində fəal iştirak edənlər məhz ilk cədid müəllimləri və mühərrirləri idi. “Molla Nəsrəddin” jurnalı və ədəbi hərəkatı ilə yaxından həmkarlıq etmək istəyi yalnız maarifçi-satirik şairləri deyil, həm də ötən əsrin əvvəllərində coşqun fəaliyyətə başlayan cədidçilik hərəkatının görkəmli və öncül nümayəndələrini – Türküstanda ilk üsuli-cədid məktəblərinin əsasını qoyan, ilk qəzet və jurnalları çıxarmağa başlayan birinci özbək publisistləri və nasirlərini də dərinədən düşündürmüşdür. Bu nöqtəyi-nəzərdən Mahmudxoca Behbudi, Əbdürauf Fitrət, Münəvvərqarı Əbdürəşidxanov, Abdulla Qədiri, Təvəlla, Əbdülhəmid Çolpan və başqa istedadlı sənətkarların ədəbi fəaliyyətini ayrıca qeyd etməliyik.

Maarifçilik ideyalarını şüurlara yeritmək və xalq içərisində geniş yaymaq istəyən cədidlər təkcə yeni üsuli-cədid məktəbləri və mətbuat vasitələri açmaqla kifayətlənmirdilər. Cədidlərin əksəriyyəti müəllim və mühərrir olmaqla yanaşı, həm də dramaturq, hətta rejissor və aktyor idilər. Onlar həm də yeni mədəniyyəti və maarifçiliyi millət içərisində daha yaxşı təbliğ etmək və xalq kütlələri ilə bilavasitə, canlı ünsiyyətə girmək üçün teatrın da misilsiz potensial imkanları olduğunu dərinədən anlayırdılar. Məhz buna görə də cədidlər müəllim və mühərrir missiyalarını yüksək səviyyədə, vətənpərvərlik əzmi ilə yerinə yetirməkdən başqa, ölkədə yeni teatr truppaları və səhnə sənəti mütəxəssisləri yetişdirməyə, yaratmağa da ciddi fikir verirdilər. Demək, teatr və dramaturgiya da cədidlərin yaradıcılığının və bədii fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissələri idi.

Dissertasiyada yeni materiallar və faktlar əsasında müəyyənləşdirilmiş və bir daha vurğulanmışdır ki, türk dünyasının və xalqlarının taleyi, öz müqəddəratları uğrundakı mübarizələri həmişə molla-nəsrəddinçilərin diqqət mərkəzində olmuş, Azərbaycanla yanaşı, Türküstan da bu döyüşkən jurnalın əsas tənqid və müraciət hədəfləri sırasında mühüm yer tutmuşdur.

Mirzə Ələkbər Sabirin məşhur özbək satirikləri Siddiqi Səmərqəndi Əczi, Məhəmmədşərif Sufizadə, Abdulla Əvlani, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Təvəlla və başqaları ilə yaradıcılıq əlaqələrinə dair bir sıra mühüm yeniliklər aşkar edilmiş, molla-nəsrəddinçilərin Türküstanla bağlı səfərləri, həmkarlıq tarixi yeni mənbələr və faktlarla zənginləşdirilmişdir.

Görkəmli özbək şairi və maarifçisi Abdulla Əvlaninin sabiranə üslubda yazılmış onlarla şeirindən bəhs edilmiş, ümumiyyətlə, Abdulla Əvlaninin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqələri geniş elmi-nəzəri müstəvidə araşdırılmış, onun bir maarifçi və satirik publisist kimi formalaşmasında Cəlil Məmmədquluzadənin ustad təsirinin həlledici rol oynadığı dissertasiyada ilk dəfə olaraq göstərilmişdir.

Abdulla Qədirinin həm də kəskin satirik üsluba malik bir həcvçi olmasından ilk dəfə bəhs olunmuş, onun satirik əsərlərinin və felyetonlarının ətraflı təhlili əsasında “Molla Nəsrəddin” manerasına uyğunluqlar aşkara çıxarılmış, hətta Abdulla Qədirinin bir sıra felyetonlarında Mirzə Ələkbər Sabir satiraları ilə ifadə və deyim tərzinin həmahəngliyi diqqətə çatdırılmışdır.

Azərbaycan və özbək ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq Əbdürauf Fitrətin maarifçi və fəlsəfi publisistikasının “Molla Nəsrəddin”lə bağlılığı, Cəlil Məmmədquluzadə və Əbdürauf Fitrətin dini fanatizmə qarşı mübarizədə əsas məsələlərdə yekdilliyi müəyyən edilmiş, Əbdürauf Fitrətin publisistikasının “Molla Nəsrəddin” və Cəlil Məmmədquluzadə ilə güclü yaradıcılıq ünsiyyətindən bəhs etməyə geniş imkan verməsi nəzərə çatdırılmışdır.

Elmi araşdırmalar əsnasında müəyyən olunmuşdur ki, zamanın ictimai-estetik tələb və ehtiyaclarını dərinlən anlayan və bunlara böyük məsuliyyətlə yanaşan özbək maarifçilərinin qızıl qvardiyası – bütün Türküstanda cədidçilik hərəkatının geniş vüsət almasında və tarixi zəfərlər qazanmasında öncüllük göstərmiş Münnəvvərqarı

Əbdürəşidxanov, Mahmudxoca Behbudi, Abdulla Əvlani, Sədrəddin Ayni, Əbdürauf Fitrət, Hacı Müin Şükrulla, Əbdülhəmid Süleyman oğlu Çolpan, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Siddiqi Səmərqəndi Əczi, Səidrəsul Əzizi, Abdulla Qədiri və bir çox başqaları öz ədəbi mübarizələrində və yaradıcılıqlarında molla-nəsrəddinçilərlə sıx əməkdaşlıq etmiş, maarifçi kimi fəaliyyətlərində, demək olar ki, hər üç sahəni üzvi surətdə birləşdirməyə və onları yanaşı aparmağa can atmışlar. Başqa sözlə, ötən əsrin əvvəllərindəki mürəkkəb və ziddiyyətli Türkünstan ədəbi mühitinin bütün ədəbi sahə və təmayülləri “Molla Nəsrəddin” günəşindən mənəvi güc almış, onun həyatbəxş təsirindən ilhamlanmışdır.

Tədqiqatda irəli sürülən əsas elmi nəticələrdən biri də ondan ibarətdir ki, biz “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi anlayışına və termininə daha geniş müstəvidə yanaşmağa çalışmalı, molla-nəsrəddinçilər deyərkən yalnız Azərbaycan ədəbi mühitində fəaliyyət göstərən qələm əhli ilə kifayətlənməməliyik. “Molla Nəsrəddin”ə qonşu ölkələrdən, xüsusən türk dünyasının əksər vilayət və mədəni mərkəzlərindən müntəzəm olaraq məktublar, ərizə və şikayətlər, şeir və hekayələr göndərmiş, bununla da jurnalın böyük və möhtəşəm auditoriyasının formalaşmasına yardımçı olmuş peşəkar və ya həvəskar müəlliflərə də molla-nəsrəddinçi kimi baxmağımız daha doğru və obyektiv yanaşmadır.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının hazırladığı “Molla Nəsrəddin” jurnalının 10 cildliyinin daha təkmilləşdirilmiş nəşri və “Molla Nəsrəddin” ensiklopediyasının işıq üzü görməsi az qala 120 il bundan əvvəl doğma Vətənimizdə baş vermiş mühüm mədəni-ictimai hadisə və prosesləri bütün əzəməti ilə dərk və təsəvvür etməyə unikal imkanlar yaratmışdır. “Molla Nəsrəddin” ensiklopediyası Azərbaycan və beynəlxalq ədəbi-elmi ictimaiyyətinin bir neçə onilliklərdən bəri arzu etdiyi və gözlədiyi son dərəcə monumental bir nəşr olmaqla bərabər, həm də elmi təfəkkür və tədqiqatların yönünü, miqyaslarını dəyişməyə qadir olan və akademik İsa Həbibbəylinin bilavasitə təşəbbüsü, iştirakı və rəhbərliyi ilə həyata keçirilən beynəlxalq əhəmiyyətli elmi-mədəni layihədir. “XX əsrin ilk rübündəki ictimai-siyasi və ədəbi-estetik fikrimizin lokomotivi” olmaqla yanaşı, eyni zamanda, həmin dövrdəki beynəlxalq mənəvi-mədəni münasibətlərimizin, o cümlədən Azərbaycan-Türkünstan

ədəbi əlaqələrinin də lokomotivi və flaqmanı olmuş “Molla Nəsrəddin” jurnalının Azərbaycanın ədəbi-mədəni miqyaslarına və sərhədlərinə sığmayan, son dərəcə nəhəng, yüz ildən çox zaman keçsə də, qətiyyən köhnəlməyən və aktuallığını itirməyən əbədiyaşar bir abidə olduğunu bu ensiklopediya bütün yönləri ilə nümayiş etdirməkdədir. Bu mühüm elmi-nəzəri fikir yalnız bəhs etdiyimiz qiymətli ədəbi-tarixi ensiklopediyanın xülasəsi deyil, həm də bizim “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və özbək satirik ədəbiyyatı” adlanan tədqiqatımızın da əsas və mühüm nəticələrindən biridir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Ağayev, İ. Əliqulu Qəmküsar / İ.Ağayev. – Bakı: Elm, – 1976. – 120 s.
2. Axundov, N. Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920-ci illər) / N.Axundov. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, – 1968. – 356 s.
3. Axundov, N. “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri tarixi / N.Axundov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1959. – 258 s.
4. Araslı, H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri, 1 cildə) / H.Araslı. – Bakı: Gənclik, – 1998. – 732 s.
5. Babayeva, G. “Molla Nəsrəddin” jurnalında ana dili problemi. Bax: Mətbuat tarixi və publisistika məsələləri (Elmi məqalələr toplusu) // – Bakı: Ozan, – 2016. №1, – 184 s.
6. Babayeva, G. “Molla Nəsrəddin” jurnalı və milli ədəbi dəyərlər / G.Babayeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – 416 s.
7. Bağirov, A. Sabir və Əczi // Bakı: Ədəbiyyat və İncəsənət. – 1976, 3 aprel. – s.5.
8. Cəlalov, T. Sabirin müasirləri arasında // Bakı: Ədəbiyyat və incəsənət. – 1962, 29 may. – s. 2.
9. Cəlil Məmmədquluzadə 150 il. Məqalələr, esselər, müsahibələr, şeirlər (Baş redaktoru akademik İsa Həbibbəyli) / Bakı: Ecoprint, – 2019. – 720 s.
10. Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası / Bakı: Şərq-Qərb, – 2008. – 320 s.
11. Əhmədov, B. Azərbaycan satirasının inkişaf problemləri / B.Əhmədov. – Bakı: Elm, – 2000. – 296 s.
12. Əliyev, K. Klassiklər, müasirlər: [10 cildə] // K.Əliyev. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 4, – 2018. – 376 s.
13. Əliyev, Q. Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələri (1920-1960-cı illər) / Q. Əliyev. – Daşkənd: Mashhur-press, – 2019. – 456 s.
14. Əliyev, Q. Azərbaycan-özbək ədəbi-mədəni əlaqələrinə dair // – Bakı: Azərbaycan, – 1964. №10, – s. 107-114.

15. Əliyev, Q. "Molla Nəsrəddin" və özbək həyatı // – Bakı: Azərbaycan, – 1966. №7, – s.170-175.
16. Hacıyev, T. "Molla Nəsrəddin" in dili və üslubu / T.Hacıyev. – Bakı: Yazıçı, – 1983. – 267 s.
17. Hacıyev, T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili / T.Hacıyev. – Bakı: Maarif, – 1977. – 320 s.
18. Həbibbəyli, İ. Böyük demokrat Cəlil Məmmədquluzadə: Bax: Ədəbi şəxsiyyət və zaman: [10 cildə] / – Bakı: Elm və Təhsil, – c. 3. – 2017. – 1068 s.
19. Həbibbəyli, İ. Cəlil Məmmədquluzadə, "Molla Nəsrəddin" jurnalı və molla-nəsrəddinçilik. "Molla Nəsrəddin" jurnalının I cildində ön söz / Bakı: Şərq-Qərb, – c.1. – 2017. – 720 s.
20. Həbibbəyli, İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri (Təkmilləşdirilmiş II nəşri) / İ.Həbibbəyli. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2009. – 424 s.
21. Həbibbəyli, İ. "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbi və molla-nəsrəddinçilik // – Azərbaycan. – 2016. 7 aprel, – s. 4.
22. Həbibbəyli, İ. Molla Nəsrəddin jurnalı. Bax: "Molla Nəsrəddin" ensiklopediyası / Baş red. akademik İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm, - 2020. – 466s.
23. Hüseyinov, F. "Molla Nəsrəddin" və molla-nəsrəddinçilər / F.Hüseyinov. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – 279 s.
24. Xəlilov, P. Həməzə Həkimzadə Niyazi və Azərbaycan ədəbiyyatı. / Stranitsy Azerbaydjansko-uzbekskix literaturnıx vzaimosvyazey / Bakı: Elm, – 1985. – 280 s.
25. Xocayev, X.S. Yeni elifba yollarında əski xatirə və duyğularım / Masul muharrir prof. Boltaboyev. – Daşkənd: Mümtöz Söz, – 2020. – 358 s.
26. İbadoğlu, Ə. XIX əsr Azərbaycan şeirində satira // – Bakı: Azərbaycan. – 1976. №10, – s. 203.
27. Qarayev, Y. Yaradıcılıq metodu. Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığı / Y.Qarayev. – Bakı: Elm, – 1974. – 410 s.
28. Qasımbəyli, Y. Milli oyanış və özünəqayıdış lirikası (Azərbaycan və özbək altmışıncılarının yaradıcılığı əsasında) / Y.Qasımbəyli. – Bakı: Elm və təhsil, –

2012. – 452 s.

29. Qasımova, E. İmzalar. “Molla Nəsrəddin” (1906-1931) / E.Qasımova, A.Əliyeva. Red. Aslan Salmansoy. – Bakı: Avropa, – 2015. – 198 s.
30. Qasimov, H. “Molla Nəsrəddin” jurnalının və Ədəbiyyat İnstitutunun ilk ensiklopediyası : [Elektron resurs] // Ədəbiyyat. – 2021, 20 fevral, – s. 22-23.URL: <http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2021/fevral/735475.htm>
31. Qasimov, Y. “Qardaşlıq duyğuları” // Bakı: Ədəbiyyat və incəsənət. – 1977, 19 iyul. – s. 5.
32. Qasimov, Y. Sabir və XX əsr özbək satirası // Bakı: Ədəbiyyat və incəsənət. – 1979, 1 iyun. – s. 3.
33. Qəmküsar, Ə. Seçilmiş əsərləri / Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1959. – 168 s.
34. Qəmküsar, Ə. Seçilmiş əsərləri / Tərtib ed. və red. İ.Ağayev. – Bakı: Şərq-Qərb, 2006. – 168 s.
35. Məmmədquluzadə, C. Dram və nəsr əsərləri / Tərt. ed. M.Məmmədov, red. A.Zamanov. – Bakı: Azərbaycan Universiteti, – 1958. – 805 s. : 1 portr. – Mətn əski kiril qrafikasındadır).
36. Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: [4 cilddə] / Bakı: Öndər, – c. 2. – 2004. – 584 s.
37. Məmmədquluzadə, C. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / – Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, – c.1. – 1951. – 485 s.
38. Məmmədli, A. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbində azərbaycançılıq / A.Məmmədli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 257 s.
39. Məmmədli, A. Məmmədli, C. “Molla Nəsrəddin”in milli ədəbi dəyərlər sistemi yeni araşdırmada: [Elektron resurs] // 525-ci qəzet, – 2022, 8 aprel. URL:<https://525.az/news/190472-molla-nesreddinin-milli-edebi-deyerler-sistemi-yeni-arasdirmada>
40. Məmmədli, Q. Azərbaycan teatrı Orta Asiyada // – Bakı: “Azərbaycan incəsənəti” toplusu, Azərbaycan SSRİ EA, – c. 3. – 1950. – 470 s.
41. Məmmədli, Q. Azərbaycan teatrının salnaməsi / Q.Məmmədli. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1975. – 583 s.

42. Məmmədli, Q. Cəlil Məmmədquluzadənin bir səfəri haqqında (xatirə) // – Bakı: Revolyusiya və kultura. – 1941. №1, – s. 114-115.
43. Məmmədli, Q. “Molla Nəsrəddin” (Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətinin salnaməsi) / Bakı: Azərnəşr. – 1966 – 564 s.
44. Məmmədov, X. “Əkinçi”dən “Molla Nəsrəddin”ə qədər / X.Məmmədov. – Bakı: Yazıçı, – 1987. – 272 s.
45. Məmmədov, K. XX əsr Azərbaycan gülüşü / K.Məmmədov. – Bakı: Yazıçı, – 1989. – 310 s.
46. Məmmədov, K. XIX əsr Azərbaycan şeirində satira / K.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 1975. – 375 s.
47. Mir Cəlal. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı / Mir Cəlal, F.Hüseynov. – Bakı: Maarif, – 1982. – 428 s.
48. Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər / Mir Cəlal. – Bakı: Ziya-Nurlar, – 2007. – 393 s.
49. Mirəhmədov, Ə. Azərbaycan “Molla Nəsrəddin”i / Ə.Mirəhmədov. – Bakı: Yazıçı, – 1980. – 430 s.
50. Mirəhmədov, Ə. Sabir / Ə.Mirəhmədov. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, – 1958. – 444 s.
51. “Molla Nəsrəddin” ensiklopediyası / Baş red. akademik İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – 466 s.
52. Molla Nəsrəddin (satirik jurnal): [10 cilddə] / Red. Akademik İ.Həbibbəyli, akademik T.Kərimli. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2017. – 660 s.
53. Molla Nəsrəddin (satirik jurnal): [10 cilddə] / Red. Akademik İ.Həbibbəyli, akademik T.Kərimli. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2017. – 652 s.
54. Molla Nəsrəddin (satirik jurnal): [10 cilddə] / Red. Akademik İ.Həbibbəyli, akademik T.Kərimliş – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3. – 2017. – 652 s.
55. Molla Nəsrəddin (satirik jurnal): [10 cilddə] / Red. Akademik İ.Həbibbəyli, akademik T.Kərimli. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2017. – 644 s.
56. Molla Nəsrəddin (satirik jurnal): [10 cilddə] / Red. Akademik İ.Həbibbəyli, akademik T.Kərimli. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 5. – 2017. – 648 s.

57. Nemanzadə, Ö.F. Seçilmiş əsərləri / Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 352 s.
58. Nəzmi, Ə. Seçilmiş əsərləri / (Tərtib edən və ön sözün müəllifi F.Hüseynov). Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 544 s.
59. Nəzmi, Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə.Nəzmi. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1959. – 222 s.
60. Paşayev, A. “Molla Nəsrəddin”: dostları, düşmənləri / A.Paşayev. – Bakı: Gənclik, – 1982. – 148 s.
61. Rüstəmli, A. Bayraməli Abbaszadə: Mühiti və mücadiləsi / A.Rüstəmli. – Bakı: Ozan, – 2014. – 224 s.
62. Sabir, M.Ə. Hophopnamə: [2 cilddə] / Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2004. – c. 1. – 480 s.
63. Sabir, M.Ə. Hophopnamə: [2 cilddə] / Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2004. – c. 2. – 384 s.
64. Sultanova, İ. Abdulla Əvlani və Azərbaycan satirik poeziyası // “Filologiyanın inkişafının global problemləri”. Beynəlxalq elmi-praktik konfrans materialları, – Jizzax: – 7 may, – 2022, – b. 249-253.
65. Sultanova, İ. Abdulla Əvlani və molla-nəsrəddinçilər // – Bakı: Dünya ədəbiyyatı. Azərbaycan Yazıçılar Birliyi Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzinin nəşri. – 2020. I (16), – s. 99-103.
66. Sultanova, İ. Azərbaycan cədidlərinin poeziyasında Türkünstan mövzusu // “Jadidlar adabiy merosining ma'naviy-ma'rifiy ahamiyati va jamiyat taraqqiyotidagi o'rni” mavzuyidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Ilmiy nashr. – Farg'ona: FarDU, – 18 aprel, – 2024, – s. 87-96.
67. Sultanova, İ. Azərbaycan-Türkünstan ədəbi-mədəni münasibətlərinin yeni mərhələsi (Bu dövr ədəbi əlaqələrini şərtləndirən əsas ictimai-mədəni faktorlar) // – Bakı: Filologiya məsələləri. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, – 2019. №12, – s. 316-322.
68. Sultanova, İ. Azərbaycan-Türkünstan münasibətlərinin yeni mədəni konteksti və aspektlərinin yaranmasında molla-nəsrəddinçilərin rolu // Özbək dili və ədəbiyyatının dünya miqyasında yayılması mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans materialları, – Daşkənd, – 26 oktyabr, – 2021, – s. 435-446.
69. Sultanova, İ. “Dünyanın Baburu və Baburun dünyası” // “Zahirəddin

- Məhəmməd Babur və Azərbaycan” beynəlxalq elmi konfrans materialları, – Bakı: – 20 aprel, – 2018, – s. 163-170.
70. Sultanova, İ. Əlişir Nəvai Cənnət Nağıyevanın tədqiqatlarında // – Bakı: Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq (beynəlxalq elmi jurnal). Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri (xüsusi buraxılış), – 2020. № 1, – s. 136-141.
71. Sultanova, İ. Qoca Şərfin Molla Nəsrəddin ruhlu satira müjdəçiləri və ya “Molla Nəsrəddin”dən başlanan şərəfli yolun yolçuları // – Bakı: Filologiya məsələləri. AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, – 2020. №3, – s. 317-323.
72. Sultanova, İ. Milli özünüdərkin formalaşmasında “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin rolu və onun türkmən satirik ədəbiyyatına təsiri // – Bakı: Filologiya və sənətşünaslıq, – 2019. №2, – s. 128-132.
73. Sultanova, İ. M.Ə.Sabirin özbək satirik ədəbiyyatına təsiri Azərbaycan özbəkşünaslığında // – Bakı: Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, – 2019. №1, – s. 153-158.
74. Sultanova, İ. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və özbək mədəniyyəti (Türküstan - Azərbaycan teatr və dramaturgiya əlaqələri) // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2019. 3 (111), – s. 271-275.
75. Sultanova, İ. “Molla Nəsrəddin” jurnalında və Əbdürauf Fitrətin “Ailə” risaləsində maarifçilik ideallarının əksi // “Özbək və Azərbaycan filologiyasının aktual məsələləri” beynəlxalq elmi-praktik konfrans materialları, – Bakı: 15-16 aprel 2024, – s. 307-312.
76. Sultanova, İ. “Molla Nəsrəddin” və türk dünyası // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2023. №14, – s. 401-407.
77. Ülvi, A. Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri / A.Ülvi. – Bakı: Qartal, – 2008. – 146 s.
78. Ülvi, A. “Molla Nəsrəddin” və özbək ədəbiyyatı // Xalq. – 2006, 11 mart, – s. 6.
79. Ülvi, A. “Molla Nəsrəddin” və özbək satirik ədəbiyyatı // – Bakı: Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), – 2007. №3(57), – s.76-78.
80. Ülvi, A. Özbək satirasının ustadı // – Bakı: “Filologiya məsələləri” (AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu), – 2007. №3, – s. 332-344.

81. Ülvi, A. Şərq satira məktəbinin ustadı // – Bakı: “Molla Nəsrəddin – 100” məqalələr toplusu, – Elm, – 2006, 18 may. – s. 55-60.
82. Ülvi, A. Qasımbəyli, Y. Mirzə Cəlilin Türküstanaya yeni səfəri: [Elektron resurs] // 525-ci qəzet, - 2018, 12 mart. URL: <https://525.az/news/116681-mirze-celilin-turkustana-yeni-seferi>
83. Zamanov, A. Mollanəsrəddinçi şairlər (Satirik şeirlər) // A.Zamanov, K.Əliyev – Bakı: Yazıçı, – 1986. – 512 s.

Özbək dilində

84. Abdullayev, V. M.A.Sobir va Ajziy // – Toshkent: “Fan va turmush”, – 1962. №7, – b. 26–29.
85. Ajziy, S. Tanlangan asarlar / Toshkent: Ğofur Ğulom nomidaqi Adabiyot va sanat nashriyoti, – 1973. – 88 b.
86. Avloniy, A. Bir muxbirning tilidan // – Toshkent: Mushtum, – 1926. №40, – b. 32.
87. Avloniy, A. Bir munofiq tilidan // – Toshkent: Mushtum, – 1923. №15, – b. 24.
88. Avloniy, A. Dangasaman // – Toshkent: Mushtum, – 1925. №15, – b. 22.
89. Avloniy, A. Oxirzamon alomati // – Toshkent: Mushtum, – 1926. №35, – b. 14.
90. Avloniy, A. Yosh savdogar tilidan // – Toshkent: Mushtum, – 1924. №9, – b. 16.
91. Avloniy, A. Tanlangan asarlar: [2 jildlik] / Toshkent: Manaviyat, – j. 1. – 2009. – 268 b.
92. Avloniy, A. Tanlangan asarlar: [2 jildlik] / Toshkent: Manaviyat, – j. 2. – 2009. – 304 b.
93. Ayni, S. Tarixi inqilobi Buxara / S.Ayni. – Dushanbe: Adib, – 1987. – 270 b.
94. Behbudiy, M. “Munozara” hokida // Turkiston viloyatining qazetasi. – 1911, 29 sentyabr. – b. 2.
95. Behbudiy, M. İki emas, tört til lozim // – Samarqand: Oyna, – 1913. № 1, – b.7.
96. Behbudiy. M. Muxtaram yoshlarga murojaat // – Samarqand: Oyna, – 1914.

– №41, – b. 3.

97. Boltaboyev, H. Fitrat va istiklol manaviyoti. Bax: Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar [5 jildlik] / Toshkent: Manaviyat, – j. 1. – 2000. – 256 b.
98. Boltaboyev, H. Fitrat va Jadidchilik / H.Boltaboyev. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidaqi O'zbekiston Milliy Kutibxonosi nashriyoti, – 2007. – 286 b.
99. Boltaboyev, H. Jalil Mammadqulizoda va o'zbek adabiyoti. Son so'z. Bax: Jalil Mammadqulizoda. Pochta qutisi. Qissa va hikoyalar. Toshkent: Mumtoz so'z, – 2019. – 316 b.
100. Boltaboyev, H. Nomalum Fitrat // – Toshkent: Yoshlik, - 1990. №4, – 34-36 b.
101. Cholpon, A. Yana oldim sozimni. Sheirlar / Toshkent: G'afur G'ulom nomidaqi Adabiyot va Sanat nashriyoti, – 1991. – 576 b.
102. Davronov, N. Tavallo hokida soz. Bax: Tavallo. Ey Vatan, ezqu Vatan. Sherlar va xotiralar / Toshkent: Adabiyot, – 2021. – 248 b.
103. Fitrat, A. Oyila (Vazifayi xonadari) / A.Fitrat. – Baku: Mirza Abdulvahib Munzim nashriyoti, – 1916. – 51 b.
104. Fitrat, A. Tanlangan asarlar: [5 jildlik] / Toshkent: Manaviyat, – j. 1. – 2000. – 256 b.
105. Fitrat, A. Tanlangan asarlar: [5 jildlik] / Toshkent: Manaviyat, – j. 2. – 2000. – 208 b.
106. Fitrat, A. Tanlangan asarlar: [5 jildlik] / Toshkent: Manaviyat, – j. 3. – 2000. – 256 b.
107. Fitrat, A. Tanlangan asarlar: [5 jildlik] / Toshkent: Manaviyat, – j. 4. – 2000. – 336 b.
108. Fitrat, A. Tanlangan asarlar: [5 jildlik] / Toshkent: Manaviyat, – j. 5. – 2000. – 304 b.
109. Ğaniyev, İ. Fitrat, etikod, icod / İ.Ğaniyev. – Toshkent: Kamalak, – 1994. – 280 b.
110. Habibbayli, İ. Ozarbayjon adabiyoti va Jalil Mammadqulizoda haqida bir necha soz. Bax: Mammadqulizoda J. Pochta qutisi. (Qissa va hikoyalar). - Toshkent: “Mumtoz soz”, – 2019. – 316 b.
111. Jalalov, T. Sobir kahkhasi // Toshkent: Shark yulduzi, – 1962. №5, – b. 124-

125.

112. Karimov, N. Adabiyot va tarixiy jarayon / N.Karimov. – Toshkent: Mumtoz soz, – 2013. – 444 b.
113. Karimov, N. Ikki takdir: Tavallo va Hoji Muin. Bax: Tavallo. Ey Vatan, ezqu Vatan. Sherlar va xotiralar / Toshkent: Adabiyot, – 2021. – 248 b.
114. Karimov, N. Mahmudxo'ca Behbudiy / N.Karimov. – Toshkent: Manaviyat, – 2010. – 80 b.
115. Karimov, N. Mavlona Fitrat // Toshkent: Fan va turmush, – 1999. №7, – b. 23-25.
116. Kayumov, L. Saylanma: [2 jildlik] / L.Kayumov. – Toshkent: G'ofur G'ulom nomidaqi Adabiyot va sanat nashriyoti, – j. 1. – 1981. – 429 b.
117. Kosimov, B. Izlay-izlay topganim / B.Kosimov. – Toshkent: G'.G'ulom nomidaqi Adabiyot va sanat nashriyoti, – 1983. – 269 b.
118. Kosimov, B. Maslakdoshlar: Behbudiy, Acziy, Fitrat / B.Kosimov. – Toshkent: Shark, – 1994. – 140 b.
119. Kosimov, B. Milliy uygonish / B.Kosimov. – Toshkent: Manaviyat, – 2002. – 220 b.
120. Kosimov, B. Ok tonqlarni orzulagan shoir. Sozboshi. Bax: Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar: [2 jildlik] / Toshkent: Manaviyat, – j. 1. – 2006. – 272 b.
121. Kosimov, B. Vatan va millatning otlig' kuychisi. Bax: Tavallo. Ey Vatan, ezqu Vatan. Sherlar va xotiralar / Toshkent: Adabiyot, – 2021. – 248 b.
122. Kosimov, Y. Dostlik va qardoshlik kuychisi // Toshkent: Ozbekiston madaniyoti, – 1978, 22 sentyabr. – b. 2.
123. Kosimov, Y. "Dostlik manbalari" // Toshkent: Ozbekiston madaniyoti, – 1976, 20 avqust. – b. 4.
124. Kosimov, Y. Hamkorlik samaralari // Toshkent: Ozbekiston madaniyoti, – 1975, 18 noyabr. – b. 2.
125. Kosimov, Y. Hamza Hakimzoda Niyoziy va Ozarbaycon adabiyoti // Toshkent: Ozbekiston madaniyoti, – 1981, 6 mart. – b. 3.
126. Kosimov, Y. Hamza va Ozarbaycon poeziyasi // – Toshkent: Adabiy meros, – 1980. №1, – b. 55-64.

127. Kosimov, Y. Hamza va Sobir // Toshkent: Ozbekiston madaniyoti, – 1980, 1 mart, – b. 4.
128. Kosimov, Y. Tanish taqdirlar // Toshkent: Ozbekiston madaniyoti, – 1975, 15 mart. – b. 3.
129. Kosimov, Y. Vatanparvar shoir // Toshkent: Ozbekiston madaniyoti, – 1974, 11 oktyabr. – b. 3.
130. Kurovi-Karim. O'zbekcha izohli tarjuma / Toshkent: Cholpon, - 1992. – 544 b.
131. Qaxxor, A. Utmişdan ertaklar. Tanlangan asarlar: [3 jildlik] / A.Qaxxor. – Toshkent: Yangi asr avlodi, – j.1. – 2015. – 432 b.
132. Qodiriy, A. Avval va hozirda // – Toshkent: Muştum, - 1926. 1 yanvar, – №24, – b. 43.
133. Qodiriy, A. Hajviyalar (Ogzinga karab gapir). Felyetonlar / A.Qodiriy. – Toshkent: Info Capital Group, – 2019. – 112 b.
134. Qodiriy, A. Huquq // Turkiston. – 1923, 24 dekabr, – b. 3.
135. Qodiriy, A. Yozuvchilarimizga // – Toshkent: Mushtum, – 1925. №17, – b. 38.
136. Qodiriy, A. Tanlangan asarlar / A.Qodiriy. – Toshkent: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahriryoti, – 2019. – 864 b.
137. Niyoziy, H.H. Asarlar. Sheirlar: [2 tomlik] / H.H.Niyoziy. – Toshkent: OzSSR Davlat Badiiy Adabiyot nashriyoti, – t.1. – 1960. – 380 b.
138. Nosir, U. Sheirlar, doston va tarqimalar / U.Nosir. – Toshkent: Zabarjad Media, – 2022. – 224 b.
139. Rahimova, Q. “Munozara” – uyg'onish daraktichisi // – O'zbekistan adabiyoti va sanati. – 1989, 29 dekabr. – b. 4.
140. Rahmonova, D. “Rivoci millat istar ersang”. Bax: Tavallo. Ey Vatan, ezqu Vatan. Sherlar va xotiralar / D.Rahmonova. – Toshkent: Adabiyot, – 2021. – 248 b.
141. Rahmonov, M. O'zbek teatri tarixi (XVII asrdan XX asr avvallarigacha) / M.Rahmonov. – Toshkent: Fan, – 1968. – 430 b.
142. Rizayev, Sh. Cadid dramasi / Sh.Rizayev. – Toshkent: “Shark” nashriyot-matbaa konsernining bosh tahririyati, – 1997. – 320 b.

143. Sultonova, I. "Mulla Nasruddin" jurnali va uzbek satirik ʃeiriyyoti // – Toshkent: Özbek tili va adabiyoti. Özbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi, – 2022. №5, – b. 46-50
144. Tavallo. Ey Vatan, ezqu Vatan. Sherlar va xotiralar / Tavallo. – Toshkent: Adabiyot, – 2021. – 248 b.

Rus dilinda

145. Алиев, Г. Общность тем и образов братских литератур. Страницы азербайджанско-узбекских литературных взаимосвязей / Баку: Элм. – 1985. – с. 205-207.
146. Алиев, С. Литературные связи и узбекская драматургия (первая треть XX в.) / С.Алиев. – Ташкент: Фан, – 1973. – 155 с.
147. Алиев, С. Роль взаимосвязи литератур в становлении и развитии узбекской литературы: / АДД / – Ташкент, 1972. – 65 с.
148. Алиев, С. Азербайджанский театр и драматургия в Узбекистане (1917-1929 гг.) Страницы азербайджанско-узбекских литературных взаимосвязей / Баку: Элм. – 1985. – с. 73-184.
149. Каримов, Э. Развитие реализма в узбекской литературе / Э.Каримов. – Ташкент: Фан, – 1975. – 189 с.
150. Конрад, Н.И. Избранные труды. Литература и театр / Н.И.Конрад. – Москва: Наука, – 1978. – 462 с.
151. Султанова, И. Проблема новой культуры и национального языка в публицистике молланасраддиновцев и джадидов // Adabiyotshunos olim, professor Rahmatulla Barakayev tavalludining 70 yilligiga bag'ishlangan "O'zbek adabiyotshunosligining dolzarb masalalari" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya, – Toshkent: 1 fevral, – 2024, – b.140-147.
152. Турдиев, Ш. Узбекско-азербайджанские литературные связи начала XX века. – Страницы азербайджанско-узбекских литературных взаимосвязей / Баку: Элм, – 1983. – 280 с.

İngilis dilində

153. Sultanova, I. “Molla Nasraddin” and thematic-problematic parallels in uzbek satirical poetry // Drohobych: Scientific collection “Current issues of humanities: interuniversity collection of scientific works of young scientists of Drohobych State Pedagogical University named after İvan Franko”, – 2021. №37, – p.136-141.